

Łukasz Jan Korporowicz

Prawo rzymskie w Anglii w XVIII wieku

Nauczanie, studia, nauka

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Prawo rzymskie
w Anglii w XVIII wieku
Nauczanie, studia, nauka

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łukasz Jan Korporowicz

Prawo rzymskie
w Anglii w XVIII wieku
Nauczanie, studia, nauka

Łukasz Jan Korporowicz – Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji
Katedra Prawa Rzymskiego, 90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12

RECENZENT

Maciej Jońca

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Joanna Pakuza

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/Morphart
Brama do Merton College w Oxfordzie

© Copyright by Łukasz Jan Korporowicz, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08893.18.0.M

Ark. wyd. 10,7; ark. druk. 14,875

ISBN 978-83-8142-323-6

e-ISBN 978-83-8142-324-3

<https://doi.org/10.18778/8142-323-6>

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	7
Wstęp	9
Rozdział 1. Królewskie katedry i profesorowie prawa rzymskiego w Oxfordzie i Cambridge	17
Rozdział 2. Prawo rzymskie jako przedmiot nauczania poza strukturą królewskich katedr	47
Rozdział 3. Studiowanie prawa rzymskiego. Nadawanie stopni baka- łarza i doktora prawa	79
Rozdział 4. Cywiliści a życie społeczno-polityczne osiemnastowiecznej Anglii.....	121
Rozdział 5. Literatura romanistyczna	157
Zakończenie.....	207
Wykaz źródeł archiwalnych.....	213
Bibliografia	215
Wykaz tabel i wykresów	231
Roman Law in Eighteenth-Century England. Teaching, Studying, Scholarship (Summary).....	233

WYKAZ SKRÓTÓW

- AC – J. Venn, J.A. Venn (red.), *Alumni Cantabrigienses. A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900*, part 1, *From the Earliest Times to 1751*, vol. 1–4, Cambridge 1922–1927; J.A. Venn (red.), *Alumni Cantabrigienses. A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900*, part 2, *From 1752 to 1900*, vol. 1–6, Cambridge 1940–1954
- AO – J. Foster (red.), *Alumni Oxonienses: The Members of the University of Oxford*, Oxford 1888–1892
- CSUO – *Corpus Statutorum Universitatis Oxon.*, [w:] J. Griffiths (red.), *Statutes of the University of Oxford Codified in the Year 1636 under the Authority of Archbishop Laud Chancellor of the University*, Oxford 1888
- DNB – *Dictionary of National Biography*, vol. 1–63, London 1885–1900
- HUC – *A History of the University of Cambridge*, vol. 1–4, Cambridge 1988–2004
- HUC – *The History of the University of Oxford*, vol. 1–8, Oxford 1984–2000
- ODNB – *Oxford Dictionary of National Biography*, vol. 1–60, Oxford 2004
- SRE – *Statuta Reginae Elizabethae anno duodecimo regni sui edita*, [w:] *Documents Relating to the University and Colleges of Cambridge*, vol. 1, London 1852, s. 454–495

WSTĘP

Gdy słyszy się o angielskiej kulturze, nauce, a nawet humorze, mieszkańcom Europy kontynentalnej przychodzi zazwyczaj na myśl popularne niegdyś określenie *splendid isolation*. Posłużyć ono może także scharakteryzowaniu *common law* – endemicznego tworu angielskiej myśli prawnej. Powszechnie pojęcie *common law* używane jest zamiennie z terminem prawo angielskie (*English law*). Pamiętać należy jednak, że zachodzi tu nieścisłość, gdyż z perspektywy historycznej kategoria prawa angielskiego jest znaczeniowo szersza. *Common law* stanowiło zaledwie jeden z kilku porządków prawnych, które do roku 1875 składały się na prawo angielskie. Innymi porządkami były m.in. *Equity*, prawo admiralicji bądź też prawo handlowe¹. Tym natomiast, co zasadniczo odróżniało *common law* od innych komponentów prawa angielskiego, było wykorzystanie tradycji prawa rzymskiego. *Common law* kształtowało się w oparciu o specyficzny dla Anglii układ stosunków feudalnych i zarządzane było przez sądownictwo królewskie, które nie wytworzyło jednolitej procedury sądowej. Prawo admiralicji, prawo handlowe, prawo heraldyczne, a wreszcie i to, stosowane w odniesieniu do członków społeczności akademickiej, poddane były licznym wpływom *ius commune*, co przede wszystkim można było zaobserwować na płaszczyźnie procesowej. Sądy nadzorujące wymienione powyżej porządki stosowały w praktyce procedurę rzymsko-kanoniczną, średniowieczny *ordo iudicarius*. Niemniej także

¹ Por. Ł. Marzec, *Czy prawo angielskie to tylko Common Law?*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 5.2 (2005), s. 223–228.

w obrębie prawa materialnego można było dostrzec zapożyczenia pochodzące z prawa rzymskiego i kanonicznego.

Taki stan rzeczy uzasadniał obecność nauki i nauczania *ius civile* w Anglii. Ich początków można poszukiwać jeszcze w okresie anglosaskim. Trzeba przyznać jednak, że nieliczne świadectwa zachowane do czasów współczesnych uniemożliwiają jednoznaczne zrekonstruowanie stanu wiedzy Anglosasów o prawie rzymskim². Wraz z pojawieniem się w Europie kontynentalnej uniwersytetów, w jedenastym i dwunastym stuleciu, akademicka forma nauczania prawa dotarła również na Wyspy Brytyjskie. Chociaż moment utworzenia najstarszej angielskiej wszechnicy – Uniwersytetu w Oxfordzie – współcześnie nie jest znany, z pewnością jednak jej gwałtowny rozwój można datować na lata 60. XII wieku. Niewiele później, wedle tradycji w roku 1209, powstała druga uczelnia, tym razem w Cambridge. Tak samo, jak w przypadku uczelni kontynentalnych, również w Oxfordzie i w Cambridge kluczową rolę odgrywały studia z zakresu prawa oraz teologii. Na gruncie studiów prawniczych doszło wkrótce do ukonstytuowania się dwóch wydziałów – *faculties* prawa rzymskiego i kanonicznego³.

Pomimo że dwa angielskie uniwersytety (określane zbiorczą nazwą *Oxbridge*), przynajmniej geograficznie, znajdowały się na rubieżach intelektualnej Europy, należy przyznać, że nie można było tego dostrzec w sferze naukowej. Szybko zdobyły one renomę równą wielkim centrom studiów, wśród których można wymienić Bolonię czy Paryż. Duży wpływ miała na to z pewnością protekcja królów angielskich, jak i papiestwa.

Zarówno uniwersyteckie *curricula*, jak i metody kształcenia w czasach średniowiecza, specjalnie się od siebie nie różniły⁴. Programy nauczania prawa rzymskiego i kanonicznego

² J.F. Winkler, *Roman Law in Anglo-Saxon England*, „Journal of Legal History” 13/2 (1992), s. 104–108.

³ Na temat początków nauczania prawa rzymskiego i kanonicznego w Anglii zob. Ł.J. Korporowicz, *Prawo rzymskie w orzecznictwie Izby Lordów w latach 1876–2009*, Łódź 2016, s. 23–26. Tam też dalsza literatura.

⁴ O metodzie nauczania prawa w średniowieczu zob. A. García y García, *The Faculties of Law*, [w:] H. de Ridder-Symoens (red.), *A History of*

przyjęte u początków uniwersytetów w Oxfordzie i w Cambridge przetrwały w zasadniczo niezmienionej postaci do czasów renesansu, gdy zaczęły ulegać zmianom w następstwie decyzji Henryka VIII o uwolnieniu się Kościoła Anglii spod władzy Rzymu.

Wypowiadając posłuszeństwo papieżowi, angielski monarcha musiał jasno określić swoje stanowisko względem szeroko rozumianej instytucji Kościoła. Obok kwestii teologicznych, ważne pozostawały również aspekty prawne. Monarcha zakazał w związku z tym nauczania prawa kanonicznego. Zdecydował jednak, że dotychczasowa struktura kościelnego sądownictwa nie ulegnie zmianie. Z tego względu konieczne było zapewnienie sądom wykwalifikowanych kadr. Próba wprowadzenia do sądów konsystorskich prawników *common law* zakończyła się niepowodzeniem. Król docenił w związku z tym studia nad prawem rzymskim. Na czele dotychczas istniejących wydziałów prawa rzymskiego postawił, około roku 1540, królewskich profesorów (*Regius professors of civil law*), po jednym na każdej uczelni.

Utworzenie królewskich katedr początkowo nie wpłynęło istotnie na sposób nauczania prawa. Zgodnie z królewskim postanowieniem profesorowie wykładali materię zawartą w księgach od pierwszej do dwudziestej czwartej (do tytułu drugiego włącznie) *Digestów* justyniańskich (tzw. *Digestum vetus*). Kandydatom do uzyskania stopnia doktora powierzano natomiast nauczanie pozostałych części *Digestów* (*Infortiatum* i *Novum*), a także pozostałych komponentów justyniańskiej kodyfikacji. W kolejnych dziesięcioleciach model ten zaczął być powoli odrzucany, by za rządów Elżbiety I udzielić profesorom pełnej swobody wyboru wykładanej materii.

Wiek XVII przyniósł w Anglii wiele niepokojów społecznych. Młode protestanckie państwo musiało uporać się

the University in Europe, vol. 1, Cambridge 1992, s. 398–400. Na temat prowadzonych wykładów i zajęć w Oxfordzie i w Cambridge w tym samym okresie zob. R.H. Helmholz, *The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction from 597 to the 1640s*, Oxford 2004, s. 190–193.

z dzielącymi jego mieszkańców różnicami religijnymi. Kato-
licyzm pozostawał, przynajmniej na niektórych obszarach
Anglii, stosunkowo silny. Prócz tego anglikanizm musiał
zmierzyć się z innymi protestanckimi denominacjami, zde-
cydowanie bardziej radykalnymi niż on sam. W oparciu o te
różnice szybko doszło do zrodzenia się poważnego kryzysu,
w następstwie którego siedemnaste stulecie było świadkiem
m.in. politycznych zawirowań wywołanych decyzjami wład-
ców z dynastii Stuartów, wojnami domowymi i ostatecznie
odsunięciem Jakuba II od władzy w drodze tzw. chwalebnej
rewolucji. To wszystko przyczyniło się do stopniowego roz-
kładu życia intelektualnego Anglii, który najbardziej dał się
dostrzec na uniwersytetach. Jego konsekwencje odczuwano
jeszcze w wieku XVIII, a do pewnego stopnia nawet w XIX⁵.
Skala kryzysu była tak duża, iż G.M. Trevelyan nie wahał się
stwierdzić w swojej monumentalnej pracy o historii Anglii, iż
angielskie uniwersytety w tym czasie popadły w „śpiączkę”⁶.

W związku z powyższym, podstawowym celem niniejsze-
go opracowania jest całościowe przedstawienie kondycji oraz
społecznego oddziaływania środowiska cywilistów w osiem-
nastowiecznej Anglii. Okres ten był dotychczas w literaturze
niemal zupełnie pomijany. Należy zauważyć zresztą, że także
w opracowaniach dotyczących historii prawa angielskiego *in*
genere, osiemnaste stulecie nie cieszy się większym zaintere-
sowaniem uczonych.

Wspomniana luka badawcza jawi się szczególnie wyraź-
nie, gdy zwróci się uwagę na fakt, że stulecia siedemnaste
i dziewiętnaste doczekały się już podobnych opracowań.
Brian P. Levack na początku lat 70. ubiegłego wieku szcze-
gółowo przedstawił funkcjonowanie społeczności cywilistów

⁵ HUC, t. 3, s. 333.

⁶ G.M. Trevelyan, *Historia Anglii*, przeł. A. Dębicki, Warszawa 1965,
s. 623–625. Por. także A.D. Godley, *Oxford in the Eighteenth Century*, Ox-
ford 1908, s. 36; M.A. Henry, *The Making of Elite Culture*, [w:] H.T. Dick-
inson (red.), *A Companion to Eighteenth-Century Britain*, Malden–Oxford–
Carlton 2002, s. 318.

w pierwszej połowie XVII wieku⁷. Z kolei Michael H. Hoeflich uczynił to samo dla dziewiętnastego stulecia, i to zarówno w odniesieniu do Wielkiej Brytanii, jak i Stanów Zjednoczonych, nieco ponad trzydzieści lat temu⁸. Także pośród prac mniejszych trudno jest odnaleźć takie, w których prawo rzymskie w Anglii osiemnastowiecznej zostałoby chociaż wstępnie zbadane. Nie oznacza to jednak, że problem badawczy nie istnieje bądź, że jest nieistotny. Wręcz przeciwnie, szczegółowe kwerendy biblioteczne i archiwalne wykazały, iż cywilistyka angielska XVIII wieku pozostawiła po sobie bogaty materiał źródłowy i literacki.

Aby naświetlić trzy wskazane w podtytule książki kategorie, praca podzielona została na pięć rozdziałów. Problematyce nauczania prawa odpowiadają rozdział pierwszy (Królewskie katedry prawa rzymskiego w Oxfordzie i Cambridge) i drugi (Prawo rzymskie jako przedmiot nauczania poza strukturą królewskich katedr). Zagadnienie studiowania, tak pod względem formalnym, jak i podmiotowym, przedstawione zostało w rozdziałach trzecim (Studiowanie prawa rzymskiego. Nadawanie stopni bakałarza i doktora prawa) i czwartym (Cywiliści a życie społeczno-polityczne osiemnastowiecznej Anglii). Wreszcie nauce poświęcony został rozdział piąty (Literatura romanistyczna).

Oddawana w ręce czytelników książka nie mogłaby powstać bez zaangażowania i pomocy liczного grona osób, które w różnoraki sposób wspierały moje poszukiwania. Za wsparcie, liczne uwagi i rozmowy, nie tylko o charakterze naukowym, pragnę podziękować wszystkim osobom związanym

⁷ B.P. Levack, *The Civil Lawyers in England 1603–1641. A Political Study*, Oxford 1973.

⁸ M.H. Hoeflich, *Roman & Civil Law and the Development of Anglo-American Jurisprudence in the Nineteenth Century*, Athens GA–London 1997.

z Katedrą Prawa Rzymskiego UŁ, na czele z prof. dr hab. Anną Pikulską-Radomską. Za podjęcie się obowiązków recenzenta wydawniczego chciałbym podziękować prof. KUL dr. hab. Maciejowi Jończy, dzięki uwagom którego praca zyskała ostatnie szlify.

Książka nie uzyskałaby również ostatecznego kształtu, gdyby nie otwartość na współpracę i chęć pomocy ze strony pracowników wielu goszczących mnie instytucji naukowych: Bodleian Library w Oxfordzie, University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, brytyjskich National Archives, archiwum i biblioteki New College w Oxfordzie, sekcji archiwalnej Old Library, należącej do Trinity Hall w Cambridge, archiwum Uniwersytetu w Cambridge oraz Biblioteki Głównej University College London. Nieocenioną pomoc wyświadczyli mi również pracownicy archiwów, do których nie mogłem z różnych względów dotrzeć. Dzięki ich konsultacjom możliwe było zbadanie niektórych archiwaliów „na odległość”. Wymienić trzeba w tym miejscu: Beinecke Rare Book & Manuscript Library stanowiącą część Uniwersytetu Yale, sekcję Historical & Special Collection biblioteki Wydziału Prawa Uniwersytetu Harwarda, Northumberland Archives, oddział Suffolk Record Office w Bury St Edmunds oraz sekcję archiwalną The Newberry – Chicago’s Independent Research Library.

Za konsultacje i pomoc w rozwiązywaniu różnych napotkanych wątpliwości i trudności badawczych chciałbym wyrazić podziękowania profesorom: Janowi Hallebeekowi (Vrije Universiteit Amsterdam), Hectorowi MacQueenowi (Edinburgh Law School), Tomaszowi Tulejskiemu (Uniwersytet Łódzki) oraz Thomasowi G. Watkinowi (Cardiff School of Law and Politics/Bangor Law School). Na ostateczną postać książki wpływ mieli również wszyscy, którzy zabierali głos w czasie dyskusji podczas spotkań naukowych, w trakcie których mogłem zaprezentować wyniki prowadzonych badań. Wymienić tu należy sześćdziesiątą dziewiątą i siedemdziesiątą pierwszą sesję „Société Internationale Fernand de Visscher pour l’Histoire des Droits de l’Antiquité” (odbywające się

odpowiednio w Stambule i Bolonii), jak również organizowane przez Katedrę Prawa Rzymskiego UKSW konferencje w Suchej Beskidzkiej w 2017 i 2018 roku oraz ogólnopolskie spotkanie romanistów na Uniwersytecie Warszawskim w styczniu 2017 roku.

Wreszcie za obecność, zrozumienie i stworzenie warunków do pracy dziękuję mojej żonie Marcie oraz dzieciom – Janowi i Judycie.

Rozdział 1

KRÓLEWSKIE KATEDRY I PROFESOROWIE PRAWA RZYMSKIEGO W OXFORDZIE I CAMBRIDGE

Chociaż osiemnaste stulecie było niezwykle trudnym okresem dla angielskich uniwersytetów, jednak kryzys ten nie dotknął nauczania *ius romanum* tak mocno jak innych dyscyplin akademickich⁹. W omawianym czasie królewskie katedry prawa rzymskiego nie wakowały przesadnie długo. Łącznie w wieku XVIII zajmowało je czternastu wykładowców¹⁰. W Oxfordzie byli to: Thomas Bouchier (1672–1712), jego syn James (1712–1736), Henry Brooke (1736–1752), Robert Jenner (1754–1767), Robert Vansittart (1767–1789), Thomas Francis Wenman (1789–1796) oraz French Laurence (1796–1809). W Cambridge natomiast: George Oxenden (1684–1703), Thomas Ayloffe (1703–1714), Francis Dickins (1714–1755), Henry Monson (1755–1757), William Ridlington (1757–1770), Samuel Hallifax (1770–1781) oraz Joseph Jowett (1782–1813). Grono wykładowców powiększali ponadto zastępcy (*deputy professors*), którzy – jak się wydaje – przejmowali niekiedy wszystkie obowiązki spoczywające na tytułarnych profesorach.

Zgodnie z postanowieniem Henryka VIII, ogłoszonym w roku 1540, królewscy profesorowie mieli nauczać prawa rzymskiego.

⁹ Por. D.A. Winstanley, *Unreformed University*, Cambridge 1935, s. 123.

¹⁰ Sylwetki poszczególnych profesorów zebrano w artykule: Ł.J. Korporewicz, *Wykładowcy prawa rzymskiego w Oxfordzie i w Cambridge w XVIII wieku*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 15/2 (2017), s. 87–104.

Pobierali z tego tytułu wynagrodzenie ze skarbu królewskiego w wysokości 40 funtów rocznie. Dopiero następcy Henryka określili bardziej wyczerpująco zakres obowiązków profesorów. W dniu 10 kwietnia 1549 roku Edward VI nadał Uniwersytetowi w Cambridge statut, zgodnie z którym wykładowcy (*praelectores*) teologii, prawa, medycyny oraz matematyki byli zobowiązani do prowadzenia wykładów cztery razy w tygodniu, od poniedziałku do czwartku, z wyjątkiem dni świątecznych wypadających w tych terminach. W statucie określono ponadto, że zajęcia z prawa rzymskiego – podobnie jak z języka hebrajskiego, filozofii oraz języka greckiego – powinny odbywać się między godziną ósmą a dziewiątą rano. Natomiast przedmiotem zajęć prowadzonych przez biegłego prawnika (*jurisconsultus*) powinny być Pandekta, Kodeks oraz „prawo kościelne naszego królestwa, które zamierzamy ustanowić i żadne inne”¹¹. Analogiczne postanowienia wydane zostały przez młodego monarchę również dla Uniwersytetu w Oxfordzie¹².

Dziesięć lat później, 22 czerwca 1559 roku, kolejny statut dla Uniwersytetu w Cambridge został wydany przez królową Elżbietę I. Na tym etapie działalności monarchini zasadniczy trzon postanowień statutu został powtórzony za rozwiązania wprowadzonymi uprzednio przez jej przyrodniego brata. W zakresie prowadzenia kursu uznano jedynie, że wykłady, które nie będą mogły się odbyć ze względu na wypadające danego dnia święto, powinny zostać „odpracowane” w innym terminie, tak aby zachowano czterodniowy cykl wykładów w tygodniu¹³. W 1565 roku królowa wydała nowy statut dla Uniwersytetu w Oxfordzie, w którym przywrócony został średniowieczny model nauczania *trivium* i *quadrivium*. Dla prawa rzymskiego oznaczało to m.in. zmniejszenie ilości wykładów

¹¹ *Statutes of King Edward the Sixth*, [w:] *Collection of Statutes for the University and the Colleges of Cambridge*, London 1840, s. 6–7.

¹² M.L. Clarke, *Classical Education in Britain 1500–1900*, Cambridge 1959, s. 31.

¹³ *Statutes of the University of Cambridge appointed by Queen Elizabeth's Visitors in the First Year of Her Reign*, [w:] *Collection of Statutes...*, s. 289.

do dwóch w ciągu tygodnia (we wtorki i czwartki)¹⁴. Następnie wydała kolejny statut dla Uniwersytetu w Cambridge (1570), który jednak pozostał bliski modelowi wyznaczonemu wcześniej przez Edwarda¹⁵. Ostatecznie w roku 1571 monarchini przeprowadziła w parlamencie ustawę nadającą uniwersytetom osobowość prawną oraz reformującą ich ustrój¹⁶. Działania królowej przyniosły nauczaniu prawa rzymskiego tylko jedną zmianę. Monarchini udzieliła profesorom pełnej swobody doboru materiału wykładowego¹⁷. Zestawiając przedstawione wymagania stawiane wykładowcom ze sposobem ich realizacji przez osiemnastowiecznych profesorów należy stwierdzić, że pozostawały one dalekie od siebie.

Problemem, który wielokrotnie powtarzał się w związku z dokonywaniem wyboru nowych profesorów, był nepotyzm oraz uzależnienie nominacji od zewnętrznych wpływów ze strony dworu i rządu. Najbardziej jaskrawym przykładem pierwszej z wymienionych patologii było powierzenie w roku 1712 królewskiej katedry w Oxfordzie Jamesowi Bouchierowi. Jego kandydaturę wysunął poprzednik, a zarazem ojciec – Thomas¹⁸. Trzeba przyznać jednak, iż możliwe było to dzięki poparciu uzyskanemu od wicekanclerza uniwersytetu – Bernarda Gardinera¹⁹. Nie dochowały się do czasów obecnych

¹⁴ Tit. IV, sect. 1, § 14, *Corpus Statutorum Universitatis Oxon.*, [w:] J. Griffiths (red.), *Statutes of the University of Oxford Codified in the Year 1636 under the Authority of Archbishop Laud Chancellor of the University*, Oxford 1888, s. 38 [cytowany dalej jako CSUO].

¹⁵ M.L. Clarke, *Classical...*, s. 31.

¹⁶ *An Acte for The Incororation of bothe The Unyversities* (13 Eliz. I, c. 29). Przed nadaniem osobowości prawnej uczelni cieszyły się jedynie zwyczajowym uznaniem ich praw i przywilejów. Prawne umocowanie posiadały poszczególne kolegia, jednak nie całe uniwersytety. Zmieniła to dopiero reforma Elżbiety I. Dzięki temu uczelnie mogły wytaczać powództwa, jak i same mogły być pozywane, co dotychczas nie było możliwe.

¹⁷ Por. HUO, vol. 3, s. 263.

¹⁸ *Ibidem*, s. 88–89.

¹⁹ J.R. Wigelsworth, *All Souls College, Oxford in the Early Eighteenth Century. Piety, Political Imposition, and Legacy of the Glorious Revolution*, Leiden–Boston 2018, s. 42–43.

świadczenia zawierające ocenę tego bezprecedensowego zdarzenia, jednak opisujący je niedawno B. Levack nie zawahał się określić ich jako „poważną krzywdę” (*serious harm*) wyrządzoną nauczaniu prawa w Oxfordzie²⁰. Jako ciekawostkę można dodać, że starszy z Bouchierów zaaranżował nie tylko nominację profesorską syna, lecz także powierzenie mu innych pełnionych przez siebie urzędów. W roku 1714 James otrzymał po swoim ojcu kanonię w Sarum, by wreszcie – w roku 1723 – zastąpić ojca na stanowisku przełożonego St Alban Hall. Obie funkcje starszy z Buchierów pełnił nieprzerwanie od roku 1679.

Inny przejaw nepotyzmu, również związany z Oxfordem, ujawnił się pod koniec stulecia, w roku 1796. Na stanowisko królewskiego profesora powołany został French Laurence, podówczas znany adwokat i członek Doctor's Commons, sędzia Sądu Admiralicji, członek parlamentu. Wiedząc o swoich licznych i zarazem kolidujących ze sobą obowiązkach, tuż po uzyskaniu nominacji dopilnował, aby na stanowisko zastępcy wyznaczony został jego brat – Richard²¹.

Także Cambridge nie było wolne od podobnych zdarzeń. W roku 1714 tamtejszą katedrę objął Francis Dickins. Nominacja ta nie spotkała się z powszechnym uznaniem władz uniwersyteckich. Wicekanclerz uczelni, tuż po zawałowaniu katedry związanym ze złożeniem z urzędu Thomasa Ayloffe'a, wystosował petycję do królowej Anny z prośbą o powołanie na stanowisko królewskiego profesora Dr. Audleya (prawdopodobnie Jamesa Audleya)²². Okazała się ona jednak bezskuteczna, gdyż przyboczny lekarz królowej, Ambrose Dickins, zawczasu przekonał monarchinię, aby ta powierzyła katedrę jego bratu – Francisowi. Wybór z czasem okazał się być wyjątkowo szczęśliwy²³, sam F. Dickins pozostał na katedrze aż

²⁰ B.P. Levack, *Bouchier [Bourchier] Thomas*, [w:] ODNB, t. 6, s. 781.

²¹ Ł.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 93–94.

²² G.D. Squibb, *Doctors' Commons*, Oxford 1977, s. 188.

²³ Por. R. Masters, *Memoirs of the Life and Writings of the Late Rev. Thomas Baker*, Cambridge 1784, s. 109.

do swojej śmierci w roku 1755, ciesząc się przy tym niesłabnącym uznaniem²⁴.

Kandydatura i wybór F. Dickinsa nie tylko wskazują na panujący wówczas powszechnie nepotyzm, lecz także ujawniają zakulisowe działania środowisk dworskich²⁵. Trzeba zresztą stwierdzić, iż samo ustanowienie królewskich katedr prowokowało tego rodzaju działania, zaś w literaturze uznawane jest ono za jeden z przejawów cyklicznego ingerowania monarchów w wewnętrzne sprawy uniwersytetów²⁶.

Polityczne zaszłości dały o sobie znać również po śmierci H. Brooke'a w roku 1752 w Oxfordzie. O nominację profesorską ubiegał się wówczas William Blackstone. Pomimo pozytywnych rekomendacji, powszechnie wiadome było, że przekonania polityczne prawnika nie zyskiwały mu przychylności ówczesnego premiera Wielkiej Brytanii – księcia Norfolk. Polityk skutecznie zablokował kandydaturę W. Blackstone'a. Królewska katedra wakowała przez osiemnaście miesięcy, do czasu, gdy powierzona została sumiennemu adwokatowi – Robertowi Jennerowi²⁷.

²⁴ Piszący w drugiej połowie dziewiętnastego stulecia Ch. Wordsworth, śmiało określa F. Dickinsa mianem *the celebrated Professor of Civil Law* (Ch. Wordsworth, *Social Life at the English Universities in the Eighteenth Century*, Cambridge 1874, s. 156).

²⁵ Warto w tym miejscu zauważyć, że kryzys nauczania i zjawiska, które dziś ocenia się co najmniej jako moralnie naganne, w odniesieniu do obsady katedr i ich funkcjonowania, nie były charakterystyczne tylko dla uczelni angielskich. W Polsce z podobnymi wyzwaniami zmagano się m.in. w XVII wieku w Krakowie, zaś w pierwszej połowie osiemnastego stulecia w Zamościu, por. J. Sondel, *Z dziejów Katedry Prawa Rzymskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Prace Komisji Historii Nauk” PAU 12 (2013), s. 95; M. Dyjakowska, *Prawo rzymskie w Akademii Zamojskiej w XVIII wieku*, Lublin 2000, s. 53–64.

²⁶ HUC, t. 2, s. 349. Pewną rolę odgrywały również rozgrywki wewnętrzniwersyteckie, które z pewnością także miały podłoże polityczne. Starając się, na przykład, rozszerzyć swoje wpływy na wewnętrzne sprawy Trinity Hall, kanclerz uniwersytetu, książę Newcastle, oferował stanowisko królewskiego profesora W. Ridlingtonowi. Liczył tym samym na uzależnienie cywilisty od siebie. Zob. D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 126–127.

²⁷ Ł.J. Korporowicz, *William Blackstone a prawo rzymskie. Uwagi na temat prawa rzymskiego w 'On the Study of Law'*, [w:] E. Kozerska, P. Sa-

Oddzielnym zagadnieniem pozostaje realizacja obowiązku prowadzenia wykładu. Wydaje się wprawdzie, że wykłady – tak w Oxfordzie, jak i w Cambridge – nigdy nie zostały zawieszone, co miało miejsce w przypadku wielu innych przedmiotów akademickich, jednak przekazywane treści oraz częstotliwość odbywania zajęć mogły budzić wątpliwości. Braki źródłowe nie pozwalają dziś ocenić sposobu prowadzenia wykładów przez wszystkich królewskich profesorów. W przypadku Oxfordu zachowały się świadectwa dotyczące trzech z nich: H. Brooke’a, R. Jennera oraz Th. Wenmana. W odniesieniu do Cambridge nauka dysponuje większą ilością materiałów. Przede wszystkim w archiwum Trinity Hall dostępny jest obszerny zespół rękopisów autorstwa F. Dickinsa. Oprócz usystematyzowanych notatek wykładowcy²⁸ archiwum dysponuje również starannie sporządzonym skryptem z jego wykładów dotyczących prawa małżeńskiego²⁹. Ze schyłku osiemnastego stulecia pochodzi natomiast wydany drukiem podręcznik S. Hallifaxa. W literaturze odnaleźć można wzmiankę o wydaniu również sylabusu kursu prowadzonego przez J. Jowetta³⁰, jednak bliższych informacji na ten temat nie ma. Prawdopodobnie chodzi zatem o przygotowanie przez cywilistę czwartego wydania podręcznika S. Hallifaxa.

Na temat wykładów prowadzonych przez H. Brooke’a odnaleźć można dwie sprzeczne opinie. Żadna z nich nie pochodzi jednak z czasów współczesnych wykładowcy. W sporządzonym u schyłku XIX wieku haśle encyklopedycznym autorstwa Thomasa E. Hollanda przeczytać można następującą uwagę: „Henry Brooke (1736–1754) prowadził regularne wykłady, natomiast jego następcy byli czynnie zaangażowani w praktykę w Doctors’ Commons, a urząd Królewskiego profesora był niemal synekurą, aż do [czasu] nominacji w roku

dowski, A. Szymański (red.), *Ze studiów nad tradycją prawa*, Warszawa 2012, s. 41–42 oraz L.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 90.

²⁸ Trinity Hall, MS 44.1–4, 45.1–3, 46.1–4, 47–50.

²⁹ Trinity Hall, MS 31.

³⁰ G. Dyer, *History of the University and Colleges of Cambridge; Including Notices of the Founders and Eminent Men*, vol. 2, London 1814, s. 142.

1870 Pana Bryce'a" (*Henry Brooke [1736–1754] delivered regular courses of lectures, but his successors were actively engaged in practice at Doctors' Commons, and the office of Regius Professor was almost a sinecure till Mr Bryce's appointment to it in 1870*)³¹. Autor hasła wskazał, że wykłady prawa rzymskiego za czasów H. Brooke'a odbywały się regularnie. Następcy królewskiego profesora poświęcili się z kolei praktyce prawa, działając w londyńskiej korporacji adwokatów. Ta ostatnia uwaga T.E. Hollanda jest prawdziwa jedynie w części, gdyż nie wszyscy późniejsi profesorowie zdecydowali się na włączenie do elitarnej korporacji prawników-cywilistów. Z kolei, zgodnie z badaniami prowadzonymi niedawno przez Wilfreda Presta, H. Brooke „najwyraźniej nie trudził zarówno siebie, jak i swoich studentów wykładaniem” (*apparently troubled neither himself nor his students by lecturing*)³².

Ze swobody doboru materii wykładowej, zatwierdzonej przez Elżbietę I, korzystał zapewne R. Jenner. W liście autorstwa Williama Bowmana, lekarza, który odwiedził Oxford w 1762 roku, znalazła się następująca uwaga: „naśladować wykłady prawa angielskiego doktora Blackstone'a, doktor Jenner z Doctors' Commons podjął się [wykładów] prawa rzymskiego, lecz po wzięciu udziału w jednym z nich, byłem zaskoczony odkryciem, [że] pomylił on prawo narodów z prawem rzymskim” (*in imitation of Dr. Blackstone's English Law lectures, Dr. Jenner of Doctors' Commons having undertaken the civil law, but upon attending one of them I was surprised to find he had mistaken the law of nations for the civil*)³³. Należy dodać jednak, iż mogło to być związane z faktem, że R. Jenner uchodził za osobę nieprzygotowaną do nauczania prawa rzymskiego. Lord Campbell stwierdził wręcz, że był on „wyznaczony do wyjaśniania *Pandektów*, których nigdy

³¹ T.E. Holland, *Civil Law*, [w:] *Encyclopaedia of the Laws of England*, vol. 3, London–Edinburgh 1897, s. 41.

³² W. Prest, *Blackstone as a Barrister*, London 2010, s. 9.

³³ J.B. Nichols, *Illustrations of the Literary History of the Eighteenth Century*, London 1858, s. 624. Zob. również Ł.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 91.

nie czytał i nie umiał interpretować” (*was appointed to expound the Pandects, which he had never read, and could not construe*)³⁴. Po pewnym czasie królewski profesor przekazał obowiązki wykładowe, uzasadniając to złym stanem zdrowia, Thomasowi Beverowi, który miał zamienić kurs prawa rzymskiego w wykład teorii prawa. Istnieją jednak wątpliwości dotyczące tego, czy rzeczywiście Th. Bever prowadził wykład kursowy. W przekonaniu J.L. Bartona, wykład cywilisty pozostawał wykładem prywatnym, na który królewski profesor wyraził tylko zgodę³⁵.

Na temat wykładów Th.F. Wenmana zachowała się wreszcie inna, krótka wzmianka – profesor początkowo prowadził wykłady, których jednak szybko zaniechał na prośbę [sic!] studentów³⁶. Informacja ta, wielokrotnie później przytaczana, pochodzi oryginalnie od Jamesa Hurdisa, który zauważył również, że nowo mianowany profesor, tj. F. Laurence, prowadził wykłady. Trudno ustosunkować się do tej opinii, skoro, jak było to już wcześniej podnoszone, ostatni osiemnastowieczny profesor prawa rzymskiego w Oxfordzie, wkrótce po swojej nominacji, ustanowił swym zastępcą brata Richarda.

Znacznie więcej, a przede wszystkim bardziej systematycznie ułożonych, informacji o kształcie nauczania prawa rzymskiego zachowało się w odniesieniu do drugiej angielskiej uczelni. O umiejętnościach dydaktycznych F. Dickinsa świadczy opinia pochodząca prawdopodobnie od jednego z jego studentów: „Doktor Dickins posiadał tak udaną zdolność wysławiania się i wyjaśniania każdego zagadnienia prawa rzymskiego, że jego uczniowie mogli z jego wykładów nuczyć się więcej przez tydzień, niż z wykładów Barbeyraca

³⁴ Lord Campbell, *The Lives of the Chief Justices of England*, vol. 2, London 1849, s. 379.

³⁵ HUO, vol. 5, s. 598, przyp. 2. Na temat wykładów Th. Bevera zob. jednak *infra*, s. 51.

³⁶ J. Hurdis, *A Word or Two in Vindication of the University of Oxford and of Magdalen College in Particular from the Posthumous Aspersions of Mr. Gibbon*, b.m.w., b.r.w., s. 37. Por. W.P. Courtney, M.J. Mercer, *Wenman, Thomas Francis*, [w:] ODNB, vol. 58, s. 114.

przez miesiąc” (*Dr. Dickins had such a happy Way of expressing himself, and explaining every Thing in the Civil Law, that his Pupils might learn more from his Lectures in a Week, than from Barbeyrac’s in a Month*)³⁷. Z pewnością porównanie ze znanym francuskim prawnikiem zwraca uwagę i może być uznane za wyjątkowy komplement. Zdaniem D.A. Winstanley, F. Dickins nauczał przez większość swojego okresu urzędowania. Prawdopodobnie w ostatnich latach życia zarzucił jednak wykład, na co wskazuje wypowiedź lorda Dupplina z lipca 1750: „Profesor Dickins nigdy nie przychodzi do kolegium” (*Professor Dickins never comes to college*)³⁸. Celem poznania metod stosowanych przez F. Dickinsa warto przyrzec się pozostawionym przez niego notatkom wykładowym, które przechowywane są obecnie w bibliotece Trinity Hall w Cambridge. Pierwszy z rękopisów, oznaczony jako manuskrypt trzydziesty pierwszy, nosi tytuł *De nuptiis et divortiis*. W przeciwieństwie do pozostałych materiałów archiwalnych, nie został sporządzony przez samego F. Dickinsa, lecz raczej był starannie opracowanym skryptem z jego wykładu poświęconego tematyce małżeństwa. Rękopis często zmieniał właścicieli. Z informacji umieszczonej na jednej z pierwszych jego kart wynika, że musiał zostać sporządzony pod koniec lat 30. XVIII wieku. W roku 1740 egzemplarz znajdował się w rękach Beaupré Bella, pochodzącego z Norfolk kolekcjonera antyków³⁹. Zdaniem M.R. Jamesa, B. Bell był autorem skryptu, na co wskazywać miałyby pojawienie się na każdej karcie woluminu greckiego słowa *aristeuein* (ἀριστεύειν), będącego mottem antykwarysty⁴⁰. Około roku 1750 rękopis znajdował się w bibliotece Trinity College w Cambridge, wraz z innymi książkami przekazanymi tam zgodnie z rozrządzeniem B. Bella po jego śmierci w 1745 roku. Później egzemplarz

³⁷ R. Masters, *Memoirs...*, s. 111.

³⁸ Cyt. za: D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 363, przyp. 75.

³⁹ W.P. Courtney, D.B. Haycock, *Bell, Beaupré (1704–1741)*, [w:] ODNB, vol. 4, s. 909–910.

⁴⁰ M.R. James, *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Trinity Hall*, Cambridge 1907, s. 46.

został przekazany w prywatne ręce, gdyż znajduje się w nim wyklejony ekslibris osiemnastowiecznego absolwenta Trinity Hall oraz adwokata Doctors' Commons – Andrew Coltée Ducerela⁴¹. Następnie, 24 września 1793 roku, skrypt nabył kolekcjoner książek Michael Wodhull [Woodhull]⁴². Dziesięć lat później rękopis, będący wówczas własnością W. Hayleya, nabył J. Johnson. Wydaje się, że transakcji dokonali pisarz William Hayley⁴³ i jego przyjaciel John Johnson, który po śmierci W. Hayleya opublikował jego pamiętniki⁴⁴. W bibliotece Trinity Hall manuskrypt znalazł się około 1830 roku⁴⁵.

Skrypt wykładu zawiera dziewięć zagadnień omówionych przez wykładowcę: (1) *De Divortiis*, (2) *De Polygamia*, (3) *De Nuptiis*, (4) *De his qui Nuptias Contrahere Prohibentur*, (5) *De his qui Nuptias Contrahere Impediuntur*, (6) *De Secundis Nuptiis*, (7) *De Nuptiis cum Fratrum vel Sororum Liberis*, (8) *De Nuptiis Consobrinorum*, (9) *De Affinitate*. Wykładana materia stanowi spójne połączenie zagadnień z zakresu prawa rzymskiego oraz kanonicznego ujętych w *Corpus Iuris Civilis* i *Corpus Iuris Canonici*. W celu zobrazowania zastosowanej przez F. Dickinsa metody wykładu można przyjrzeć się podstawie źródłowej pierwszego z opisywanych przez cywilistę zagadnień – *de Divortis*. Wykładowca otwiera swoje rozważania przywołaniem tytułu drugiego księgi dwudziestej czwartej *Digestów* justyniańskich – *De divortiis et repudiis*. Następnie jego refleksje odnoszą się do konstytucji cesarskich zawartych w dwóch tytułach *Kodeksu* justyniańskiego

⁴¹ Th. Cooper, *Ducarel, Andrew Coltée*, [w:] DNB, vol. 16, s. 84–86; R. Myers, *Ducarel, Andrew Coltée*, [w:] ODNB, vol. 17, s. 25–28.

⁴² S. de Ricci, *English Collectors of Books & Manuscripts (1530–1930)*, Cambridge 1930, s. 81–83.

⁴³ N.D.F. Pearce, *Hayley, William*, [w:] DNB, vol. 25, s. 295–296; V.W. Painting, *Hayley, William (1745–1820)*, [w:] ODNB, vol. 26, s. 46–49.

⁴⁴ J. Johnson (red.) *Memoirs of the Life and Writings of William Hayley, Esq. The Friend and Biographer of Cowper, Written by Himself*, London 1823.

⁴⁵ <https://www.trinhall.cam.ac.uk/manuscripts/tracts-marriage-divorce-francis-dickens/> (dostęp: 29.06.2018).

– *De repudiis et iudicio de moribus sublato*⁴⁶ i *Divortio facto apud quem liberi morari vel educari debent*⁴⁷. Problematykę prawa justyniańskiego dotyczącą rozwiązania małżeństwa kończy przywołanie tytułów dwudziestego drugiego i sto siedemnastego (począwszy od konstytucji siódmej) *Novel*. Spośród źródeł kanonicznych wykładowca odwołał się do dwóch *quaestiones* pochodzących z *Dekretu* Gracjana⁴⁸, a także do tytułu *De divortiis* zamieszczonego w *Liber Extra*⁴⁹.

Zupełnie wyjątkowo w swym wywodzie F. Dickins odwoływał się do *Kodeksu* teodozjańskiego. Często korzystał natomiast z Pisma Świętego. Jego fragmenty wykorzystywał jako potwierdzenie słuszności i obowiązywania konkretnych regulacji prawnych. W skrypcie brakuje natomiast odwołań do literatury przedmiotu. Zdaje się być to uzasadnione charakterem, jak i przeznaczeniem zachowanego rękopisu.

Materiałem porównawczym dla opisanego skryptu jest inny zachowany w Trinity Hall rękopis⁵⁰. Podczas gdy manuskrypt trzydziesty pierwszy znalazł się w zbiorach biblioteki kolegium dopiero w dziewiętnastym stuleciu, piętnaście innych, odręcznie zapisanych woluminów autorstwa samego F. Dickinsa, stanowiło jego osobisty dar. Choć w poszczególnych rękopisach zawarto zróżnicowaną problematykę – prawo rodzinne, prawo spadkowe, prawo własności czy rozważania na temat prawa naturalnego – zostały one przekazane kolegium jako jednolity zespół dokumentów. Sporządzono je prawdopodobnie u schyłku kariery akademickiej F. Dickinsa. Wskazuje na to data, która pojawia się w tomie oznaczonym sygnaturą czterdzieści dziewięć, poświęconym dziedziczeniu beztestamentowemu. Karta tytułowa opatrzona została datą 25 listopada 1747 roku. Jest to jednocześnie jedyna data, która pojawia się w całym zbiorze. W pewien sposób harmonizuje ona z cytowaną wcześniej uwagą lorda Dupplina, który

⁴⁶ C. 5, 17.

⁴⁷ C. 5, 24.

⁴⁸ C. 28 q. 1–2.

⁴⁹ X. 4, 19 (*De divortiis*).

⁵⁰ Trinity Hall, MS 44.1–4.

wskazywał w roku 1750, że F. Dickins zaprzestał przychodzenia do Trinity Hall, co równocześnie musiało oznaczać zawieszenie jego wykładów prawa rzymskiego, które odbywały się w siedzibie kolegium. W takiej sytuacji należy sądzić, że rękopisy zostały przekazane przez królewskiego profesora bibliotece na okoliczności jego przejścia w stan spoczynku.

Uwagę zwraca z pewnością krótka informacja powtórzona przez F. Dickinsa w każdym woluminie. Oprócz wskazania, iż przekazuje on swoje notatki bibliotece kolegium, cywilista wyraził również nadzieję, że znajdą one „miejsce w jakimś dalekim kącie kolegiatnej biblioteki: [niech] nigdy pod żadnym pozorem nie będą stamtąd zabrane” (*place in some remote corner of the College Library: never to be taken out thence on any acct [ŁJK – account] whatever*).

Czterotomowy rękopis czterdziesty czwarty dotyczy problematyki małżeństwa. W przeciwieństwie do napisanego w języku łacińskim wykładu, notatki profesora sporządzone zostały po angielsku. Tekst daleki jest również od starannego wykończenia charakterystycznego dla pierwszego rękopisu. Notatki zawierają wiele skreśleń, zaś niektóre fragmenty pozostają niewyraźne i ich odczytanie przychodzi z trudem. Co do opisanych treści, zostały one przez F. Dickinsa ułożone inaczej, aniżeli w wykładzie. W dwóch pierwszych woluminach rękopisu autor poświęcił swoją uwagę pojęciu małżeństwa. Następnie, w tomie trzecim, przedstawił zagadnienia dotyczące przeszkód małżeńskich oraz pokrewieństwa. Ostatnia część rękopisu zawiera z kolei informacje na temat ponownego małżeństwa, poligamii i rozwodu.

Wydaje się, że notatki F. Dickinsa stanowią jedynie część jego prywatnych materiałów, które służyły przygotowaniu wykładów. Świadczyć może o tym fakt, że mimo poważnych rozmiarów, wielokrotnie przewyższających skrypt wykładu, cywilista zawarł w swych zapiskach przede wszystkim rozważania dotyczące prawa rzymskiego. Odwołania do prawa kanonicznego oraz do Pisma Świętego pojawiają się incydentalnie. Można przypuszczać, że zostały one zawarte w oddzielnych materiałach, których F. Dickins nie przekazał bibliotece

kolegium. Tam jednak, gdzie pojawiły się odwołania do prawa Kościoła bądź *common law*, mają one inne, można powiedzieć, bardziej wartościowe znaczenie. W skrypcie trawersy od prawa rzymskiego do prawa kanonicznego miały swobodny charakter, gdyż zasadniczo dotyczyły rozwoju określonej instytucji bądź koncepcji prawnej. W przypadku prywatnych notatek widać raczej prawnoporównawczy instynkt cywiliisty⁵¹. Szczególną uwagę zwracają zaś analogie dotyczące prawa angielskiego. Wreszcie w tekście pojawiają się odwołania do literatury naukowej, których brakowało w skrypcie. Cywilista korzystał z prac współczesnego sobie Jeana Barbeyraca, jak i starszych autorów, takich jak Hugo Grocjusz, Samuel von Pufendorf czy John Selden. Posługiwał się także literaturą nieprawniczą, na przykład pracami Pliniusza i Plutarcha, a także odwoływał się do literatury wczesnochrześcijańskiej – np. do Kanonów Apostolskich.

Tak jak to zostało już podniesione, pod koniec swojego życia F. Dickins nie realizował spoczywającego na nim obowiązku prowadzenia wykładu. Najprawdopodobniej wykład prowadził zastępca profesora. Po śmierci F. Dickinsa królewska katedra powierzona została Henry’emu Monsonowi. Jego profesura trwała zaledwie dwa lata i w zasadzie niewiele

⁵¹ Richard Helmholz zwrócił uwagę, że w pismach F. Dickinsa odnaleźć można nawiązania nie tylko do średniowiecznego prawa kanonicznego, lecz również do ustawodawstwa Kościoła katolickiego wydanego po reformacji. Jako przykład wskazuje na odwołanie się cywiliisty w skrypcie wykładu do *Synodus Tridentina* (por. R.H. Helmholz, *Roman Canon Law in Reformation England*, Cambridge 1990, s. 153). Także w notatkach odnaleźć można podobne odwołania do bliżej nieokreślonych regulacji prawnych pochodzących z przełomu lat 70. i 80. XVI wieku (por. MS 44.4, f. 41). Mimo to F. Dickins w trzecim woluminie notatek jasno deklaruje: „by the Canon Law which attains in England so far as it dos noth contain any Popish tenents & is noth repungnants either to Statute or Common Law of the Realm” (MS 44.3, f. 13). Więcej na temat stosunku prawników angielskich względem prawa kanonicznego Kościoła katolickiego zob. Ł.J. Korporowicz, *Was the Roman Catholic Canon Law Studied in Eighteenth Century England?*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 108 (2018), s. 83–102.

o niej wiadomo⁵². Zdaniem D.A. Winstanley'a fakt powołania W. Ridlingtona na stanowisko zastępcy H. Monsona przemawia za tym, że to on w latach 1755–1757 wykładał prawo rzymskie⁵³.

Przy ocenie wykładów kolejnych osiemnastowiecznych profesorów pomocna może być opinia wyrażona przez jednego z ich następców. W sprawozdaniu o stanie nauczania prawa rzymskiego w Cambridge, sporządzonym w roku 1852 przez Henry'ego Sumner Maine'a zawarta została następująca informacja:

wyduje się, że zwyczaj wykładania w pewnym momencie zupełnie zanikł, jednak niedawno został tak dalece ożywiony, że ja sam oraz moi czterej bezpośredni poprzednicy regularnie prowadziliśmy wykłady z prawoznawstwa w każdym z uniwersyteckich trymestrów, w takie dni, które wydawały się nam najdogodniejsze. Nie wydaje mi się, aby statutowy nakaz wykładania cztery dni w każdym tygodniu trymestru był od czasów Restauracji [Stuartów] kiedykolwiek ściśle przestrzegany

*(the practice of lecturing appears to have been at one period altogether disused, but it has recently been so far revived that I myself and my four immediate predecessors have regularly delivered a course of lectures on Jurisprudence, in each of the three Academic Terms, on such days as seemed to us most convenient. I do not find that the statutable direction to lecture on four days in every week of Term has ever been strictly obeyed since the epoch of the Restoration)*⁵⁴.

Uwagę zwraca informacja na temat czterech bezpośrednich poprzedników H.S. Maine'a na katedrze. Oznacza ona bowiem, iż stałe wykłady prowadzone były przez działających jeszcze w XVIII wieku W. Ridlingtona, S. Hallifaxa, J. Jowetta oraz wykładającego w latach 1814–1847 Jamesa Williama Geldarta.

⁵² Por. Ł.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 97.

⁵³ D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 363, przyp. 75.

⁵⁴ *Answers from H.J. Sumner Maine, Esq., LL.D., Regius Professor of Civil Law, [w:] Cambridge University Commission. Report of Her Majesty's Commissioners Appointed to Inquire Into the State, Discipline, Studies, and Revenues of the University and Colleges of Cambridge, London 1852, s. 77.*

Na temat W. Ridlingtona niewiele wiadomo, prócz tego, że wcześniejsze spory z Księciem Norfolk, premierem Wielkiej Brytanii, sprawiły, że prawie utracił poparcie dla swojej nominacji do objęcia katedry⁵⁵. Nie stawia to zresztą w dobrym świetle samego pierwszego ministra, którym kierowały podobne motywacje kilka lat wcześniej (1752–1754), gdy skutecznie zablokował kandydaturę W. Blackstone’a na królewską katedrę w Oxfordzie. Działalność dydaktyczna dwóch kolejnych profesorów, wymienionych na liście H.S. Maine’a jest znana dzięki opublikowaniu przez S. Hallifaxa podręcznika oraz jednego z jego kolejnych wydań przez J. Jowetta.

Postać S. Hallifaxa jest z pewnością wyjątkowo ciekawa i zasługująca na oddzielne opracowanie. Początkowo anglikański duchowny interesował się sztukami wyzwolonymi, nie zaś prawem rzymskim. To z ich zakresu odbył studia i uzyskał odpowiednio w roku 1754 i 1757 bakalaureat i magisterium. Dopiero po przeniesieniu się w roku 1760 do Trinity Hall, S. Hallifax podjął starania o nadanie mu doktoratu z prawa, który uzyskał w roku 1764. W tym czasie powierzono mu również stanowisko zastępcy profesora prawa rzymskiego, co w zasadzie oznaczało, iż został „namaszczoney”, na następcę aktualnego profesora, tj. W. Ridlingtona. Karierowiczostwo S. Hallifaxa sprawiło jednak, iż w roku 1768 skutecznie ubiegał się o katedrę profesora arabistyki. Posunięcie to zostało w ówczesnym Cambridge poczytane za nietakt przynajmniej z dwóch względów. Po pierwsze nominacja S. Hallifaxa na królewską katedrę uważana była za coś zupełnie oczywistego i mającego nastąpić w stosunkowo krótkim czasie. Po drugie, S. Hallifax, starając się o katedrę arabistyki, miał za swojego konkurenta własnego kuzyna i przyjaciela – Johna Jebba⁵⁶.

⁵⁵ D.A. Winstanley, *The University of Cambridge in the Eighteenth Century*, Cambridge 1922, s. 278–279.

⁵⁶ Na temat okoliczności wyboru S. Hallifaxa na katedrę arabistyki zob. E.H. Baker, *Parriana: or Notices of the Rev. Samuel Parr, LL.D. Collected from Various Sources, Printed and Manuscript*, vol. 2, London 1829, s. 383–384.

Pomiędzy rokiem 1768 a schyłkiem 1770 S. Hallifax zajmował zatem katedrę arabistyki, która w tym czasie była uniwersytecką synekurą⁵⁷. Jednocześnie nadal pełnił funkcję zastępcy profesora prawa rzymskiego. Świadczy o tym publikacja zapisu jego wykładów wydana w roku 1769. Skrypt nosił tytuł *The Heads of a Course of Lectures on the Roman Civil Law Compared with the Laws of England*⁵⁸. Zasadniczy trzon wykładu S. Hallifaxa oparty był na układzie *Instytucji* justyniańskich, co w wersji drukowanej tekstu zostało uwypuklone poprzez wskazanie na początku każdego podrozdziału tytułów *Instytucji*, które stanowiły podstawę rozważań. Tylko w dwóch miejscach wykładowca oparł swój wywód na fragmentach pochodzących z innych części kodyfikacji Justyniana – podrozdział poświęcony osobom prawnym skonstruowany został w oparciu o dwa tytuły *Digestów* (*Quod cuiuscumque universitatis nomine vel contra eam agatur*⁵⁹ i *De collegiis et corporibus*⁶⁰), zaś zasady dziedziczenia ustawowego zostały omówione z uwzględnieniem zmian, które Justynian wprowadził w swych Nowelach⁶¹. Wykład cywilisty nie daje jednak pełnego obrazu prawa rzymskiego, jako że S. Hallifax przerwał swój wywód wraz z omówieniem problematyki prawa spadkowego. Nieoczekiwane zakończenie wykładu mogło mieć związek ze sprawowaniem przez S. Hallifaxa w tym czasie jedynie funkcji zastępcy profesora prawa rzymskiego. Prawdopodobnie dalsza część wykładu prowadzona była przez W. Ridlingtona. Uzasadniałoby to twierdzenie H.S. Maine’a, zdaniem którego poprzednik S. Hallifaxa prowadził regularne wykłady. Ponadto miejsce przerwania wywodu przez cywilistę wyznacza mniej więcej dwie trzecie objętości tekstu *Instytucji*. Może to oznaczać, że S. Hallifax prowadził wykład w dwóch pierwszych trymestrach roku akademickiego (w tzw. trymestrze św. Michała – *Michaelmas* i trymestrze wielkopostnym – *Lent*), podczas

⁵⁷ Por. Ł.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 98.

⁵⁸ Cambridge 1769, s. 76.

⁵⁹ D. 3, 4.

⁶⁰ D. 47, 22.

⁶¹ N. 118, 1–3.

gdy w ostatnim trymestrze roku akademickiego (tzw. trymestr wielkanocny – *Easter*) W. Ridlington komentował tytuły *Instytucji* dotyczące zobowiązań oraz procesu.

Dla bliższego poznania stosowanej przez S. Hallifaxa metody warto przyrzeć się wybranemu fragmentowi jego skryptu. Jako przykład może posłużyć kilka punktów (każde zdanie skryptu zostało oddzielnie ponumerowane) dotyczących problematyki służebności osobistych:

7.2 Służebności osobiste są prawami, które polegają na władaniu przez osobę mieniem. Głównymi z nich są: 1. użytkowanie, 2. używanie, 3. prawo mieszkania.

8. Użytkowanie jest prawem używania i pobierania pożytków z rzeczy należącej do kogoś innego, bez pogarszaniu substancji.

9. Użytkowanie jest właściwie ustanowione tytlko na tych rzeczach, które mogą być użyte bez ich zniszczenia może być jednak [ustanawiane] nawet na rzeczach, które niszczą się w trakcie używania, [które są] nazywane *res fungibiles*.

10. Jeśli użytkownik zmarł tuż przed zbiorami, jego władztwo, podobnie jak w Anglii beneficjenta dziesięciny, niezwłocznie ustawało; zaś jego dziedzic nie miał żadnych uprawnień do pożytków. Jeśli jednak użytkownik zebrał zbiory z ziemi, dziedzic mógł odliczyć [koszt] nasion i nakłady związane z uprawą.

(7. 2 *PERSONAL Services are Rights, which are owing from Estate to a Person. The Principal of these are 1. USUFRUCT. 2. USE. 3. HABITATION.*

8. *Usufruct is a Right of using and enjoying the profits of a thing belonging to another, without impairing the substance.*

9. *An Usufruct properly had place in such things only, as could be used without being consumed; but might be even in things which perished in the using, called RES FUNGIBILES.*

10. *If an Usufructuary died ever so little before harvest, his estate, like that of an Incumbent in England with regard to Tithes, was immediately determined; and his heir had no right to the fruits: But if the Usufructuary had sowed his land, the heir could deduct for seed and expence of tillage*⁶².

Uwagę zwraca lakoniczność wypowiedzi wykładowcy. Można przypuszczać, że S. Hallifax prezentował studentom łaciński tekst *Instytucji*, który następnie zwięźle omawiał.

⁶² S. Hallifax, *The Heads of a Course...*, s. 31.

W istocie zatem, kolejne ponumerowane zdania mogą być traktowane jako komentarze do najważniejszych, zdaniem cywilisty, zagadnień ujawniających się w trakcie egzegezy oryginalnego tekstu. Świadczy o tym również fakt, iż zdania otwierające poszczególne wątki są często angielskimi tłumaczeniami fragmentów *Instytucji*. Przytoczony powyżej punkt ósmy jest więc przekładem definicji *ususfructus* zawartej w justyniańskim podręczniku: *Usus fructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rerum substantia*⁶³. Punkt dziewiąty dotyczy zagadnienia przedmiotu użytkowania ustanawianego na rzeczach niezużywalnych oraz możliwości ustanowienia *quasi ususfructus* na rzeczach oznaczonych gatunkowo⁶⁴. Dydaktyczny charakter komentarza ujawnia się w użyciu terminu *res fungibiles*, który nie występuje w komentowanym tytule *Instytucji*. Punkt dziesiąty wreszcie jest interesujący w dwojaki sposób. Po pierwsze wskazuje on na to, że S. Hallifax, komentując tekst *Instytucji* justyniańskich, odwoływał się do szerszego kontekstu źródłowego. Przytoczonych rozważań dotyczących śmierci usufruktuariusza i możliwości nabycia pożytków przez jego dziedzica próżno szukać w tekście *Instytucji*. Pojawiają się one jednak w komentarzu Paulusa do pism Sabinusa zawartym w *Digestach* justyniańskich⁶⁵. Po drugie, w omawianym punkcie dziesiątym pojawia się odwołanie do prawa Kościoła anglikańskiego i do pozycji prawnej osoby uprawnionej do pobierania dziesięciny (*tithe*)⁶⁶. Warto dodać jeszcze, iż prawnoporównawcze uwagi S. Hallifaxa odnaleźć można w dalszej części jego komentarza do tytułu *De usu fructu*. W punkcie dwunastym cywilista wskazał na podobieństwo rzymskiego użytkowania z takimi angielskimi instytucjami prawa ziemskiego, jak *tenancy for life*, *term of years* oraz *tenancy at will*⁶⁷.

⁶³ I. 4, 2, pr.

⁶⁴ Por. I. 4, 2, 2.

⁶⁵ D. 7, 4, 13 (*Paulus libro tertio ad Sabinum*).

⁶⁶ R.H. Helmholz, *Roman Canon Law...*, s. 89–104.

⁶⁷ Por. J.H. Baker, *An Introduction to English Legal History*, ed. 4, Oxford 2002, s. 264–265, 298–306.

Przedstawiony skrypt nie pozwala dokładnie określić kształtu prowadzonego przez S. Hallifaxa wykładu. Trzeba przyznać, że pod wieloma względami przypomina on raczej rozbudowany sylabus przedmiotu. Wraz z objęciem królewskiej katedry prawa rzymskiego, S. Hallifax przystąpił do przygotowywania właściwego podręcznika. Jego pierwsze wydanie ukazało się pod koniec 1774 roku. Pełny tytuł wydawnictwa brzmiał *An Analysis of the Roman Civil Law, Compared with the Laws of England: Being the Heads of a Course of Lectures, Publickly Read in the University of Cambridge*⁶⁸. Za swojego życia cywilista przygotował jeszcze dwa kolejne wydania podręcznika – w roku 1775⁶⁹ i 1779⁷⁰. O popularności opracowania świadczy fakt, iż stanowiło ono podstawę studiów nad prawem rzymskim długo po opuszczeniu katedry przez jego autora. W roku 1795 przygotowane zostało przez J. Jowetta czwarte wydanie podręcznika⁷¹, zaś w roku 1836 kolejny królewski profesor, J.W. Geldart, opublikował wydanie piąte⁷².

W przeciwieństwie do wcześniejszego sylabusa, w nowym podręczniku przedstawiony został pełen wykład prawa rzymskiego obejmujący, zgodnie z systematyką gajańską, *the rights of persons, the rights of things* oraz *actions*. Porównanie pierwotnego tekstu skryptu z pierwszym wydaniem *An Analysis* prowadzi jednak do zaskakującego wniosku. Królewski wykładowca nie tyle przygotował nowy podręcznik, co dołączył do oryginalnego skryptu brakujące rozdziały odnoszące się do prawa zobowiązań i procesu cywilnego. Uczynił to jednak w sposób odbiegający od dotychczas przyjętej metody zwiezłych komentarzy. W rezultacie w pierwszym wydaniu podręcznika z roku 1774 dawny skrypt odpowiada nieco

⁶⁸ Cambridge 1774, 159 ss.

⁶⁹ Cambridge 1775, 176 ss.

⁷⁰ Cambridge 1779, 175 ss.

⁷¹ Cambridge 1795, 175 ss.

⁷² Cambridge 1836, 227 ss.

ponadto pięćdziesięciu pierwszym stronom pracy⁷³, podczas gdy problematyka zobowiązań i procesu przedstawiona została na kolejnych osiemdziesięciu⁷⁴. Pamiętać należy jednak, że skrypt odpowiadał mniej więcej dwóm trzecim objętości *Instytucji* justyniańskich. Podnieść trzeba również, iż zachwianie proporcji jest konsekwencją usunięcia niektórych pierwotnych komentarzy S. Hallifaxa. Widać to chociażby w przypadku cytowanego uprzednio fragmentu *The Heads of a Course of Lectures*, z którego zniknęły odwołania do angielskich form władztwa nad ziemią.

Pomimo powyższych uwag trzeba podkreślić, że wprawdzie komentarze S. Hallifaxa do prawa zobowiązań i procedury cywilnej są bardziej szczegółowe, aniżeli te przejęte do podręcznika z jego skryptu, ale równocześnie trudno uznać, że wyczerpywały omawiane zagadnienia. Podręcznik cywilisty sprawia wrażenie sumarycznego opisu, w którym zwrócono uwagę tylko na wybrane kwestie. Trudno wyobrazić sobie również, aby po lekturze opracowania czytelnik mógł stwierdzić, iż posiada pełną wiedzę o prawie rzymskim. Z tych względów wydaje się, że *An Analysis* pełniło w ostateczności rolę zbliżoną do skryptu z 1769 roku. Konieczne było jego czytanie wraz z równoczesnym śledzeniem tekstu *Instytucji*.

W roku 1781 S. Hallifax osiągnął kolejny szczybel swojej starannie pielęgnowanej kariery – powierzono mu anglikańską diecezję Gloucester. Opuszczona katedra powierzona została natomiast dotychczasowemu zastępcy profesora – J. Jowettowi⁷⁵. Powszechnie był on uważany za człowieka żyjącego wedle wysokich standardów moralnych. Z pewnością poczucie obowiązku nie pozwalało mu na zaniedbywanie powinności profesorskich. Zachowały się różne wypowiedzi byłych studentów J. Jowetta, które świadczą zarówno

⁷³ S. Hallifax, *An Analysis of the Roman Civil Law, Compared with the Laws of England: Being the Heads of a Course of Lectures, Publicly Read in the University of Cambridge*, ed. 1, Cambridge 1774, s. 3–55.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 55–134.

⁷⁵ Ł.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 98–99.

o prowadzeniu przez niego wykładu, jak i o jego umiejętnościach dydaktycznych. Wielokrotnie podkreślano, iż J. Jowett prowadził swój wykład, porównując regulacje prawa rzymskiego i angielskiego⁷⁶. W zachowanych przekazach dotyczących królewskiego profesora znaleźć można również informację na temat „wytwności jego łaciny podczas wszystkich publicznych wydarzeń” (*elegance of his Latinity on all public occassions*)⁷⁷. Przyjaciel J. Jowetta, matematyk Isaac Milner, w swoim wspomnieniu pośmiertnym dotyczącym królewskiego profesora pisał z kolei:

bezgraniczna łagodność, nieklamana staranność, klasyczna niewinność, do których był przywykajony, wygłaszając swoje spostrzeżenia w języku łacińskim – zawsze będące niezwykle zwięzłymi – [wówczas] gdy przewodniczył publicznym dysputom, od dawna były [przedmiotem] podziwu najwytwniejszych klasyków Uniwersytetu Cambridge

*(the extreme facility, the unaffected neatness, the classical purity, with which, when presiding in the public disputations, he was accustomed to deliver his observations in Latin – remarkably condensed as they always were, – have long been the admiration of the most elegant classical scholars in the University of Cambridge)*⁷⁸.

Wykłady prowadził do końca swojego życia, co należy rozumieć w sposób dosłowny. W jednym z nekrologów odnotowano bowiem, że J. Jowett „wygłosił o poranku publiczne wykłady [...], a idąc stamtąd w kierunku King’s College podczas drogi do swych pokoi w Trinity Hall, został nagle złożony chorobą i zgasł po około godzinie” (*had delivered public lectures in the morning [...], and whilst walking thence to King’s College, in his way to his own rooms in Trinity Hall, was taken suddenly ill, and expired in about an hour*)⁷⁹.

⁷⁶ Zob. J.W. Clark, *Jowett, Joseph, LL.D.*, [w:] DNB, vol. 30, s. 215; N.G. Jones, *Jowett, Joseph (1751–1813)*, [w:] ODNB, vol. 30, s. 765.

⁷⁷ G. Dyer, *History of the University and colleges of Cambridge*, vol. 2, London 1814, s. 142. Por. także D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 76.

⁷⁸ I. M[ilner], *Rev. Dr. Jowett*, „Christian Observer” 12 (1813), s. 822–823.

⁷⁹ „The Gentleman’s Magazine, and Historical Review” 83/2 (1813), s. 624.

Na temat treści samego wykładu J. Jowetta pojawiają się pojedyncze informacje. Zdaniem N.G. Jonesa, królewski profesor oparł swój wykład na sylabusie poprzednika⁸⁰. Zdaniem G. Dyer'a świadczy o tym przygotowanie przez J. Jowetta czwartego wydania podręcznika S. Hallifaxa w roku 1795⁸¹. Jeszcze dalej szedł w swych przypuszczeniach Ch. Wordsworth, który zasugerował, iż J. Jowett odpowiadał za przygotowanie wszystkich osiemnastowiecznych wydań *An Analysis*⁸². Pogląd taki jest jednak mało przekonujący. Pierwsze wydanie podręcznika S. Hallifaxa nastąpiło bowiem jeszcze przed uzyskaniem przez J. Jowetta tytułu bakalarza prawa rzymskiego. Nowe spojrzenie na treść wykładów cywilisty mogłyby rzucić jego notatki noszące tytuł *The Rise of Civil Law*. Zostały sporządzone prawdopodobnie w okresie, gdy J. Jowett nie sprawował jeszcze funkcji królewskiego profesora. Do niedawna znany był jeden ich egzemplarz, który oficjalnie ciągle pozostaje skatalogowany w bibliotece wydziału prawa Uniwersytetu Harwarda⁸³. Jednak rękopis, co najmniej od roku 2000, uznaje się za zaginiony⁸⁴.

Uniwersyteckie statuty nakładały na profesorów obowiązki dydaktyczne, nie wspomniano w nich natomiast o konieczności prowadzenia badań nad prawem rzymskim. W związku z powyższym, żaden ze wspomnianych królewskich profesorów nie prowadził badań naukowych nad prawem w rozumieniu współczesnym. Obok pochodzących ze schyłku XVIII wieku podręczników, prawu starożytnemu poświęcona jest częściowo kompilacja zredagowana przez R. Vansittarta w roku 1767. Antologia zawiera m.in. angielskie tłumaczenie

⁸⁰ N.G. Jones, *Jowett...*, s. 765.

⁸¹ G. Dyer, *History of the University and colleges of Cambridge*, vol. 1, London 1814, s. 218.

⁸² Ch. Wordsworth, *Scholae Academicae: Some Account of the Studies at the English Universities in the Eighteenth Century*, Cambridge 1877, s. 142.

⁸³ J. Jowett, *The Rise of the Civil Law*, b.m.w. 1780, Harvard Law School Library, MSS Small Manuscript Collection 8788877.

⁸⁴ Informacja uzyskana od Mary Person, pracującej w Historical & Special Collections biblioteki wydziału prawa Uniwersytetu Harwarda.

O *gospodarstwie* Ksenofonta. Autorem tłumaczenia był jednak Gentian Harvet, który opublikował je ponad dwieście lat wcześniej⁸⁵. Trzeba oczywiście zaznaczyć, że grecki traktat nie dotyczy prawa, lecz raczej sposobu właściwego zarządzania majątkiem. Ponadto jest to dzieło filozoficzne, pisane z wykorzystaniem elementów metody sokratycznej. Pozostałe prace dołączone przez R. Vansittarta do jego antologii również nie dotyczą bezpośrednio prawa, a ponadto nie odwołują się do epoki starożytnej⁸⁶. Widać zatem, iż działalność naukowa królewskich profesorów na polu praw starożytnych prezentowała się w osiemnastym stuleciu nader skromnie.

Co ciekawe, część prezentowanych wykładowców żywo angażowała się w prowadzenie dociekań naukowych na zgoła odmiennych polach badawczych. Wspomniany R. Vansittart był znany przede wszystkim jako antykwarysta, który doceniony został w roku 1767 poprzez włączenie go do grona członków londyńskiej *Society of Antiquaries* – jednego z najstarszych towarzystw naukowych zajmujących się historią oraz archeologią. Następca R. Vansittarta, Th.F. Wemann, był z kolei przyrodnikiem i badaczem historii naturalnej. Nie są wprawdzie znane żadne opracowania naukowe cywilisty, jednak w tym zakresie musiał być on postacią rozpoznawaną i szanowaną pośród przyrodników, skoro w roku 1779 został członkiem Royal Society. Za nominacją cywilisty stał prawdopodobnie znany językoznawca, prawnik i sędzia kolonialny – sir William Jones⁸⁷. W Cambridge W. Ridlington prowadził natomiast studia matematyczne. Pozostawił po sobie co najmniej jeden traktat opublikowany pośmiertnie w zbiorze *Scriptores logarithmici*⁸⁸.

⁸⁵ G. Harvet, *Xenophon's Treatise of Household*, London 1532.

⁸⁶ R. Vansittart przedrukował w swojej kompilacji także dwa traktaty autorstwa szesnastowiecznego sędziego Anthony'ego Fitzherberta: *Husbandry* oraz *Surveyenge*.

⁸⁷ G. Cannon, *The Life and Mind of Oriental Jones. Sir William Jones, the Father of Modern Linguistics*, Cambridge 1990, s. 81.

⁸⁸ W. Ridlington, *An Important Proposition Concerning The Asymptotick Areas of an Equilateral Hyperbola*, [w:] *Scriptores logarithmici; or a Collec-*

Warto nadmienić jeszcze, że w roku 1810 opublikowano pośmiertnie komentarz biblijny do ksiąg Nowego Testamentu, a w szczególności Apokalipsy św. Jana Apostoła, autorstwa F. Laurence⁸⁹. Choć praca wpisuje się w obszar nauk teologicznych, to jednak jej lektura pozwala odnaleźć pewną liczbę odwołań do rzymskiego ustawodawstwa oraz myśli starożytnych prawników⁹⁰. Cywilista nie omieszczał wskazać również na wpływ prawa rzymskiego na rozwój średniowiecznego prawa kanonicznego⁹¹.

Zamykając rozważania na temat królewskich profesorów prawa rzymskiego należy dostrzec jeszcze jeden aspekt ich działalności. W zasadzie wszyscy osiemnastowieczni profesorowie trudnili się, obok prowadzenia wykładów, różnego rodzaju innymi zajęciami, tak na rzecz akademii, jak i poza nią. Autorytet profesorów, a także ich osobiste zdolności sprawiły, że niektórzy zajmowali stanowiska przełożonych uniwersyteckich kolegów. Dwaj Bouchierowie sprawowali rolę przełożonych St Alban Hall, dziś będącego częścią kolegium Mertona w Oxfordzie. Na przełomie stuleci, w latach 1688–1703, stanowisko mistrza (*master*) Trinity Hall zajmował z kolei G. Oxenden, który dodatkowo w latach 1692–1693 był wicekanclerzem uniwersytetu. Pod koniec stulecia zadania uniwersyteckiego archiwisty powierzono natomiast T.F. Wenmanowi. Oddał on uniwersytetowi poważną przysługę, kolekcjonując zbiór rękopisów dotyczących historii All Souls.

Jeśli profesorowie nie angażowali się w zarząd uczelniami, to świadczyli usługi prawne swoim *Almae Matres*. Starszy z Bouchierów sporządzał opinie prawne na potrzeby Uniwersytetu w Oxfordzie. Podobną działalność prowadził również W. Ridlington⁹². Henry Brooke przedstawił w Izbie

tion of Several Curious Tracts on the Nature and Construction of Logarithms, vol. 4, London 1801, s. 413–420.

⁸⁹ F. Laurence, *Critical Remarks on Detached Passages of the New Testament, Particularly The Revelation of St. John*, Oxford 1810.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 109–111, 115–116.

⁹¹ *Ibidem*, s. 163–164.

⁹² Ch. Wordsworth, *Social Life...*, s. 75.

Gmin opracowanie dotyczące zasad wizytowania kolegów uniwersyteckich⁹³. Czymś naturalnym pozostawało ponadto zaangażowanie królewskich profesorów prawa rzymskiego w działalność sądów uniwersyteckich procedujących w oparciu o proces rzymsko-kanoniczny. Na ten temat nie zachowało się wiele informacji, lecz wiadomo na przykład, że w roku 1738 H. Monson występował jako sędzia i zastępca kanclerza uniwersyteckiego. W roku 1793 rolę komisarza pełnił z kolei J. Jowett⁹⁴.

Gdy chodzi o działalność profesorów podejmowaną poza uniwersytetami, można wymienić tutaj przynajmniej trzy zasadnicze obszary. Przede wszystkim wielu wykładowców pozostawało członkami korporacji adwokatów. Uniwersyteckie studia z zakresu prawa rzymskiego przez kilkaset lat dostarczały niezbędnych kadr angielskim sądom posługującym się tym prawem. Poważna grupa absolwentów starała się następnie o przyjęcie do elitarnej korporacji adwokatów noszącej nieformalną nazwę Doctors' Commons. Równocześnie, w gronie czternastu królewskich profesorów prawa rzymskiego, którzy wykładali ten przedmiot w *Oxbridge* w osiemnastym stuleciu, siedmiu było członkami korporacji. Spośród profesorów oksfordzkich praktyce nie poświęcili się jedynie R. Vansittart i T.F. Wenman. W Cambridge do korporacji należało tylko dwóch pierwszych osiemnastowiecznych profesorów – G. Oxenden oraz Th. Ayloffe. Warto dodać jednak, że Cambridge, a mówiąc precyzyjniej Trinity Hall, pozostawało cały czas ściśle powiązane z korporacją, w tym także materialnie. Począwszy od lat 60. XVI wieku, przez kolejnych dwiesięć lat Trinity Hall dzierżawiło budynki należące do Doctors' Commons w Londynie, udzielając tym samym korporacji poważnego zabezpieczenia finansowego i stając się jednocześnie jej głównym sponsorem. Ponadto, aż do początku XIX wieku,

⁹³ H. Brooke, *An Appeal to the Publick from An Unappellate Tribunal Or An Impartial Enquiry into the Rise, Progress and Extent of Visitation Power*, London 1740.

⁹⁴ T.B. Howell, *A Complete Collection of State Trials*, vol. 22, London 1817, kol. 525 i 641.

niemał wszyscy *masters* Trinity Hall, z jednym wyjątkiem, byli członkami korporacji⁹⁵. W Oxfordzie podobny, choć mniej sformalizowany, status przysługiwał All Souls College, które wraz z New College już od czasów średniowiecza traktowane było jako ostoja studentów *utriusque iuris*, a po okresie reformacji prawa rzymskiego⁹⁶.

Wprawdzie korporacja była organizacją zrzeszającą praktyków prawa, to jednak nie wszyscy ze wskazanych profesorów występowali przed sądami. Część z nich powoływana była na stanowiska sędziów. Na przełomie siedemnastego i osiemnastego stulecia, G. Oxenden był dziekanem sądu *Arches*, tj. trybunału sądowego archidiecezji Canterbury. Pełnił on także urząd sędziego Sądu Admiralicji⁹⁷. Sędzią w tym samym sądzie był również Th. Bouchier, co związane było z zajmowaniem przez niego także posady komisarza odpowiadającej urzędowi kanclerza w innych diecezjach⁹⁸. Podobnie Th. Ayloffe orzekał w sądzie komisarycznym archidekanatu Buckingham, jak również był jego oficjałem⁹⁹. French Laurence orzekał natomiast w Sądzie Admiralicji oraz w sądzie *Cinque Ports* – związku handlowym miast portowych położonych na południowo-wschodnim wybrzeżu Anglii. Błędne jest także przekonanie, że prawo występowania przed sądami kościelnymi posiadali tylko członkowie korporacji adwokatów. W całej Anglii istniało wielu praktyków prawa kanonicznego, którzy nie należeli do *Doctors' Commons*. Przykładem

⁹⁵ J. Langbein, *Trinity Hall and the Relations of European and English Law from the Fourteenth to the Twenty-First Century*, [w:] *The Milestone's Lectures. In Celebration of 650 years of educating and learning*, Cambridge 2001, s. 80.

⁹⁶ A.B. Cobban, *The Medieval English Universities. Oxford and Cambridge to c. 1500*, Berkley 1988, s. 221.

⁹⁷ D.W. Hayton, *Oxenden, George*, [w:] D. Hayton, E. Cruickshanks, S. Handley (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1690–1715*, vol. 5, London 2002, s. 50.

⁹⁸ AO, 1500–1714, vol. 1, s. 154.

⁹⁹ J. Nichols, *Letters on Various Subjects, Literary, Political, and Ecclesiastical, to and from William Nichols D.D.*, vol. 1, London 1809, s. 214.

takiej osoby jest F. Dickins, który zaangażowany był w prace sądu komisarycznego archidekanatu Sudbury¹⁰⁰.

Środowisko cywilistów angielskich, ze względu na swoje zaangażowanie w sprawy prowadzone przez sądy kościelne, było również poważnym źródłem powołań dla Kościoła anglikańskiego. Do grona anglikańskich pastorów należało kilku królewskich profesorów. William Ridlington przyjął święcenia kapłańskie w roku 1743 w Norwich¹⁰¹. Samuel Hallifax był królewskim kapłanem, a w roku 1781 objął stolicę biskupią Gloucester, z której przeniesiono go w roku 1789 do St Asaph w Walii. Posługę kapłańską sprawował także J. Jowett, którego uważano za zdolnego kaznodzieję. Święcenia kapłańskie przyjęli również Bouchierowie, którzy przez kilkadziesiąt lat byli kanonikami Sarum. Kilku profesorów, ze względu na posiadaną wiedzę prawniczą, powołano do sprawowania urzędu kanclerza. Dwóch sprawowało ten urząd w diecezji Oxfordu – Th. Ayloffe, a także F. Laurence. Wikariuszem generalnym arcybiskupa Canterbury był zaś G. Oxenden, natomiast Th. Bouchier był w tej samej diecezji komisarzem, o czym wspomniano powyżej.

Ostatnim wreszcie polem zaangażowania niektórych królewskich profesorów była polityka. Trzech profesorów zasiadało w Izbie Gmin: G. Oxenden, Th.F. Wenman oraz F. Laurence. George Oxenden piastował urząd deputowanego Izby Gmin w latach 1695–1698. Reprezentował on Uniwersytet w Cambridge, który, poczynawszy od 1603 aż do 1950 roku, miał zapewnione w wyborach dwa mandaty poselskie¹⁰². Sądząc na podstawie noty biograficznej, opracowanej przez D.W. Haytona można suponować, że królewski profesor prawa rzymskiego angażował się w parlamencie w te dyskusje, które odpowiadały jego zainteresowaniom i doświadczeniu prawnika kanonisty¹⁰³. Brał udział w pracach nad ustawą

¹⁰⁰ Suffolk Record Office, Bury St Edmunds Branch MS E 14/11/10.

¹⁰¹ AC, vol. 1.3, s. 459.

¹⁰² P.G.J. Pulzer, *Political Representation and Elections in Britain*, ed. 2, London 1972, s. 32.

¹⁰³ D.W. Hayton, *Oxenden, George...*, s. 51.

regulującą dobra martwej reki (*Mortmain bill*). Był także przeciwnikiem ustawy zezwalającej kwakrom na składanie w sądzie ślubowania (*affirmation*) zamiast przysięgi sądowej¹⁰⁴. Po upływie jednej kadencji G. Oxenden nie został ponownie wybrany.

Okręg wyborczy Westbury reprezentował w latach 1774–1780 Th.F. Wenman. Otrzymanie mandatu poselskiego możliwe było dzięki wstawiennictwu lorda Abingdon. Profesor okazał się jednak nietrwałym sojusznikiem, gdyż mimo przejścia swojego protektora, jak również i swojego brata Philipa – lorda Wenmana, do opozycji, cywilista nadal popierał działania torysowskiego rządu. Działalność parlamentarna Th.F. Wenmana musiała być jednak skromna. W trakcie sześcioletniego okresu sprawowania mandatu poselskiego odnotowano jedynie jedno wystąpienie cywilisty¹⁰⁵.

Trzecim profesorem prawa rzymskiego, który uzyskał mandat do Izby Gmin, był F. Laurence. Reprezentował on okręg wyborczy Peterborough w latach 1796–1809. Ze względu na fakt, iż nieco wcześniej F. Laurence powołany został na królewską katedrę, wraz z wyborem do parlamentu ustanowił swoim zastępcą brata Richarda, który – jak się wydaje – przejął wszystkie obowiązki wykładowe¹⁰⁶. Przez lata F. Laurence był bliskim współpracownikiem Edmunda Burke. Uzyskanie mandatu było podziękowaniem E. Burke’a za długoletnią współpracę. Jak wskazuje R.G. Thorne, angielski polityk kilkakrotnie zabiegał o taki mandat dla F. Laurence’a¹⁰⁷. Będąc w Izbie Gmin, cywilista ściśle współpracował także z inną czołową postacią stronnictwa wigów – Williamem FitzWilliamem, czwartym hrabią

¹⁰⁴ *The Quakers Act* 1695, 7 & 8 Will. 3, c. 34.

¹⁰⁵ J. Brooke, *Wenman, Hon. Thomas Francis (1745–96)*, [w:] L. Namier, J. Brooke (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1754–1790*, vol. 3, London 1964, s. 623.

¹⁰⁶ Ł.J. Korporowicz, *Wykładowcy...*, s. 93–94.

¹⁰⁷ R.G. Thorne, *Laurence, French (1757–1809)*, [w:] R. Thorne (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1790–1820*, vol. 4, London 1986, s. 384.

Fitzwilliam. Przyglądając się zaangażowaniu politycznemu królewskiego profesora można śmiało uznać, że był on przede wszystkim zainteresowany tematyką szeroko rozumianego prawa i stosunków międzynarodowych¹⁰⁸. Wprawdzie problematyka prawa narodów pozostawała w bezpośrednim związku z tradycją prawa rzymskiego, ale trudno odnaleźć w mowach czy pismach F. Laurence'a odwołania do niej. Dwie wypowiedzi cywilisty warto jednak odnotować. W liście z dnia 18 maja 1797, adresowanym do E. Burke'a, F. Laurence opisywał ostatnie wydarzenia parlamentarne. Swój list zakończył refleksją, w której nawiązał do słów Cycerona z czternastej *Filipiki*:

Co myślisz o następującym opisie – niemal rzekłem naszego Parlamentu – lecz miałem na myśli Senat rzymski – autorstwa Cycerona: „*Quo me dolore affici creditis, cum alios male sentire, alius nihil omnino curare videam, alios parum constanter in suscepta cuasa permanere, sententiamque suam non semper utilitate reipublicae, sed cum spe, tum timore moderari?*”

*(What think you of the following description of – I had almost said our Parliament – but I mean of the Roman Senate – by Cicero: „Quo me dolore affici creditis, cum alios male sentire, alius nihil omnino curare videam, alios parum constanter in suscepta cuasa permanere, sententiamque suam non semper utilitate reipublicae, sed cum spe, tum timore moderari?”)*¹⁰⁹.

Powyższy cytat nie odwołuje się bezpośrednio do prawa rzymskiego, lecz do ustroju i sytuacji politycznej okresu późnej republiki. Należy uznać go za przejaw romanistycznego,

¹⁰⁸ R.G. Thorne, *Laurence...*, s. 386. Por. również J. McMullen Rigg, *Lauernce, French*, [w:] DNB, vol. 32, s. 205.

¹⁰⁹ *The Epistolary Correspondence of the Right Hon. Edmund Burke and Dr. French Laurence. Published from the Original Manuscripts*, London 1827, s. 227. Cytowany fragment: Cic. Phil. XIV, 7, 17: „[...] możecie więc sobie wyobrazić, jak wielka boleść ogarnia mnie z tego powodu. Widzę bowiem, że jedni źle życzą państwu, inni o nic się zgoła nie troszczą, a jeszcze inni, przystąpiwszy do słusznej sprawy mało wytrwale przy niej obstają i nie zawsze kierują się dobrem państwa: raz dla jakichś nadziei, raz z powodu obaw zmieniają zdanie” (Cyceron, *Filipiki. Mowy przeciwko Markowi Antoniuszowi*, przeł. K. Ekes, Warszawa 2002, s. 228).

a z pewnością klasycznego, wykształcenia charakteryzującego wyższe klasy społeczeństwa angielskiego w osiemnastym stuleciu.

Osiem lat później, 12 lutego 1805 roku, F. Laurence brał udział w debacie dotyczącej potencjalnych działań zbrojnych na terytorium Hiszpanii. Cywilista był przekonany, iż zaangażowanie się Wielkiej Brytanii w działania zbrojne na Półwyspie Iberyjskim byłoby błędem. Zarzucał ponadto, że ponowne rozpoczęcie wojny z Hiszpanami w roku 1804 było niezgodne z prawem międzynarodowym. Sprawozdawca parlamentarny odnotował: „czcigodny i uczony dżentelmen zabrał się za zbadanie prawa narodów w odniesieniu do wypowiedzenia wojny oraz zacytował kilka fragmentów z Grotiusa i innych autorów” (*The hon. and learned gent. then took a review of the law of nations, on declaring war, and quoted several passages from Grotius and other writers*)¹¹⁰. Ten enigmatyczny opis stanowi w zasadzie jedyny dowód bezpośredniego wykorzystania przez F. Laurence jego prawniczej wiedzy. Co do cytowanego autora i jego dzieła należy przypuszczać, że cywilista posłużył się *De iure belli ac pacis*¹¹¹ bądź *De iure praedae*¹¹² autorstwa holenderskiego prawnika. Informacja na temat innych pisarzy jest z kolei zbyt enigmatyczna, aby móc wskazać konkretne prace. Warto jedynie zaznaczyć, że w wieku XVIII angielscy prawnicy – zarówno reprezentujący *common law*, jak i cywiliści – na przekór powtarzanym zapewnieniom o braku konieczności odwoływania się do nauki prawa kontynentalnego, obficie korzystali z dorobku szkoły prawa natury. Dało się to m.in. zauważyć w wykorzystaniu myśli prawnonaturalnej przy budowaniu teorii prawa kontraktów¹¹³.

¹¹⁰ *House of Commons Debates*, ser. 1, vol. 3, kol. 432 (12.02.1805).

¹¹¹ H. Grotius, *De iure belli ac pacis* III, 3.

¹¹² *Idem*, *De iure praedae* VIII. Na temat wypowiedzania wojny w ujęciu H. Grocjusza zob. R. Jaffery, *Hugo Grotius in International Thought*, New York–Basingstoke 2006, s. 39–45.

¹¹³ D.J. Ibbetson, *A Historical Introduction to the Laws of Obligations*, Oxford 1999, s. 217–219.

Rozdział 2

PRAWO RZYMSKIE JAKO PRZEDMIOT NAUCZANIA POZA STRUKTURĄ KRÓLEWSKICH KATEDR

Chociaż nauczanie *ius romanum* pozostawało w gestii królewskich profesorów, to w praktyce w całym osiemnastym stuleciu można zauważyć liczne próby prowadzenia jego wykładów przez osoby niezwiązane bezpośrednio z królewskimi katedrami. Prawo rzymskie nauczane było z pewnością przez członków kolegiów uniwersyteckich, którzy, podobnie jak profesorowie, byli cywilistami. Znaczna część prowadzonych zajęć miała związek ze staraniami wykładowców o uzyskanie stopnia doktora prawa. Niektóre miały charakter zbliżony do współczesnych ćwiczeń czy konwersatoriów. W Oxfordzie prawa rzymskiego nauczał u początku XVIII wieku Thomas Wood¹¹⁴. Okres jego prawniczej aktywności przypada na schyłek siedemnastego i początek następnego stulecia. Był on członkiem *New College*. Stopień bakalarza uzyskał w roku 1687, zaś doktora prawa w roku 1703. Doświadczenie dydaktyczne zaowocowało wydaniem w roku 1704 podręcznika do nauki prawa rzymskiego. Nosił on tytuł *New Institute of the Imperial or Civil*

¹¹⁴ E.I. Carlyle, *Wood, Thomas*, [w:] DNB, vol. 62, s. 377–378; M.H. Hoeflich, *Wood, Thomas*, [w:] ODNB, vol. 60, s. 145–146. Zob. także szerzej na temat działalności naukowej Th. Wooda: D.R. Coquillette, *Ideology and Incorporation III: Reason Regulated – The Post-Restoration English Civilians, 1653–1735*, „Boston University Law Review” 67 (1987), s. 343–348; R.B. Robinson, *The Two Institutes of Thomas Wood: A Study in Eighteenth Century Legal Scholarship*, „American Journal of Legal History” 35 (1991), s. 432–458.

Law. Książka doczekała się czterech wydań, z których ostatnie ukazało się w roku 1730, po śmierci autora. Prócz tego, w roku 1720 Th. Wood wydał jeszcze jeden podręcznik, tym razem do nauki prawa angielskiego – *An Institute of the Laws of England*.

Zdaniem Roberta B. Robinsona w przypadku obu podręczników dostrzec można *pedagogical background*. Rozumieć należy przez to, iż prace Th. Wooda miały swe źródło w prowadzonych dla studentów zajęciach. Warto nadmienić, że wykłady prowadzone przez cywilistę na temat prawa angielskiego były w zasadzie jedyną poważną próbą nauczania angielskiego porządku prawnego w Oxfordzie przed słynnymi wykładami W. Blackstone’a.

W przypadku *New Institute* akademicki kontekst przedsięwzięcia Th. Wooda nie ulega wątpliwości. We wstępie cywilista wyjaśnił, iż liczy, że dzięki jego pracy uda mu się *encourage Young Scholars to spend some few hours in the study of the Civil Law*¹¹⁵. Równocześnie Th. Wood wskazał, że punktem wyjścia dla jego rozważań były *Instytucje* Justyniana, które jednak dostosował do potrzeb współczesnych studentów. Prawnik nie wahał się wręcz stwierdzić, iż zmiany miały uczynić *Institutiones* „bardziej użytecznymi” (*more useful*). W rozumieniu prawnika chodziło przede wszystkim o zapoznanie studentów z tymi zagadnieniami prawa rzymskiego, które znajdowały faktyczne zastosowanie we współczesnej mu myśli prawnej. Wykładowca wskazał zatem we wstępie do podręcznika, iż „lekko przebiegł przez” (*lightly run*) następujące zagadnienia: służebności, *manumissio*, władzę ojcowską, adopcję, *usufructus*, podstawienie, kategorie dziedziców, *fideikomis*, ustawy falcydyską i *Trebellanica*, *bonno-rum possessio*, stypulację i skargi¹¹⁶. Pobieżne potraktowanie

¹¹⁵ Th. Wood, *A New Institute of the Imperial of Civil Law. With Notes, Shewing in some Principal Cases, amongst other Observations, How the Canon Law, the Laws of England and the Laws and Customs of other Nations differ from it*, London 1704, s. xiii.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. xiv. Warto nadmienić, że ustawa *Trebellanica*, o której pisał Th. Wood, była uchwałą senatu (tzw. *S.C. Trebellianum* z 56 bądź 57 roku p.n.e.).

wymienionych zagadnień, wśród których wiele uważanych jest za węzłowe zagadnienia prawa rzymskiego, może budzić zdziwienie. Thomas Wood wyjaśnił we wstępie, że w swych rozważaniach skupił się na tych problemach, które były zaniedbywane czy wręcz traktowane z pogardą. W swym wykładzie, prawnik zajął się porównaniem omawianych zagadnień z prawem Anglii, jak również prawami innych narodów. Przedstawił także zmiany wprowadzone do prawa za pośrednictwem prawa kanonicznego. Celem tak szeroko zakrojonych porównań miało być umożliwienie „młodym dżentelmenom” poznanie rozumienia idei słuszności i ustrojów różnych krajów, aby zdecydować, co powinno być w Anglii poddane reformom, co natomiast powinno pozostać niezmienione¹¹⁷.

W końcowej części swojego wprowadzenia, Th. Wood ustosunkował się do pracy autorstwa Johna Cowella zatytułowanej *Institutiones Juris Anglicani*¹¹⁸. John Cowell był żyjącym na przełomie XVI i XVII wieku prawnikiem, sprawującym urząd królewskiego profesora prawa rzymskiego w Cambridge. Thomas Wood odrzucił zaproponowane przez J. Cowella ściśle trzymanie się systematyki instytucjonalnej dla opisu prawa angielskiego. Mimo to podzielił pogląd dawnego prawnika na temat charakteru prawa angielskiego, które stanowić miało zespolenie praw rzymskiego, kanonicznego i feudalnego. Dodał również, że w przeciwieństwie do opinii licznych „professors of the Civil and Common Laws”, w jego przekonaniu istnieje zauważalne pokrewieństwo tych praw¹¹⁹. W omawianym okresie trudno jest mówić o profesorach *common law*, gdyż tacy jeszcze formalnie nie istnieli, jednak sformułowanie to odnieść można do wybitnych prawników, którzy pozostawili po sobie traktaty prawnicze, dziś uważane za tzw. *books of authority*. Co do profesorów prawa rzymskiego, należy uznać, iż Th. Wood miał na myśli królewskich profesorów, którzy w swych wykładach trzymali się klasycznych systematyk

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ J. Cowell, *Institutiones Juris Anglicani*, Londini 1605.

¹¹⁹ Th. Wood, *A New Institute...*, s. xv-xvi.

prawa rzymskiego. Uznać więc można, iż wykład, jak i powstały na jego podstawie podręcznik Th. Wooda, stanowiły rodzaj manifestu ideowego romanisty początku osiemnastego stulecia.

Pod względem struktury, wbrew początkowym zapewnieniom Th. Wooda, wykład-podręcznik nie odbiega znacząco od innych prac opartych na systematyce *Instytucji*. Odwołania do prawa angielskiego i praw innych narodów znalazły się w krótkich uwagach umieszczonych w nawiasach kwadratowych w głównym korpusie tekstu. Wykład prawa rzymskiego pozbawiony jest odwołań do literatury przedmiotu. Cała praca oparta została jednak na bardzo szczegółowej analizie źródeł justyniańskich, do których na marginesie tekstu umieszczono odwołania. W zasadzie każdy akapit tekstu opatrzone został stosownym odesłaniem. Odmienne przedstawiają się zaś komentarze prawnoporównawcze cywilisty. Większość dodanych do głównego tekstu segmentów została opatrzona przez Th. Wooda odwołaniem do literatury. Pojawiają się tam zatem prace romanistyczne, jak i dotyczące prawa angielskiego. Prócz tego licznie cytowane są przez Th. Wooda fragmenty pochodzące z Pisma Świętego, jak i źródeł prawa kanonicznego. W zakresie prawa rzymskiego Th. Wood czerpał znaczną część swojej wiedzy z pism dwóch autorów siedemnastowiecznych – Arnolda Vinniusa¹²⁰ oraz Simona von Groenewegen van der Made¹²¹. Prócz tego Th. Wooda inspirowały dzieła Cujaciusa¹²², Jeana Domata¹²³, Joachima Mynsinger von Frundecka¹²⁴ czy Antoniusa Pereziusa¹²⁵.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 31, 36, 39–40, 46, 49, 55, 83, 90, 97, 122, 130–132, 134, 136, 163, 190, 234–235, 237, 247, 259.

¹²¹ *Ibidem*, s. 31, 36, 39, 43, 46, 51–53, 59, 70, 109, 112, 120, 127, 146, 152, 157, 163–164, 169, 172, 180, 185, 190, 193, 196, 198, 200, 203–205, 229, 231, 234–235, 238–239, 251, 253, 254, 262, 266, 276, 278–280, 287, 290, 293–294, 297, 301, 326, 328–329, 333, 336, 344, 348.

¹²² *Ibidem*, s. 109.

¹²³ *Ibidem*, s. 17, 40, 49, 51–52, 54, 56, 112, 135, 137, 140, 147, 150, 153, 180, 202, 226, 316, 318.

¹²⁴ *Ibidem*, s. 105, 332.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 33, 43, 66, 75, 264, 270, 336, 343, 346, 351, 355.

Nieco inaczej przedstawiały się okoliczności prowadzenia wykładów przez Thomasa Bevera. Jak już wyżej wspomniano, Th. Bever uzyskał możliwość prowadzenia zajęć z prawa rzymskiego od R. Jennera, w związku z jego złym stanem zdrowia. Były to wykłady prywatne¹²⁶, ale ze względu na kondycję królewskiego profesora mogły być one jedynymi prowadzonymi wówczas w uniwersytecie. Treść prowadzonych wówczas zajęć dała podstawę do opublikowania w roku 1766 podręcznika zatytułowanego *A Discourse on the Study of Jurisprudence and the Civil Law*¹²⁷. Pomimo śmierci królewskiego profesora cywilista prowadził nieprzerwanie swój prywatny kurs w kolejnym dziesięcioleciu, w okresie sprawowania profesury przez R. Vansittarta. Dowodem tego jest zachowanych pięć woluminów notatek sporządzonych w latach 1772–1774. Przechowywane są one obecnie w bibliotece uniwersyteckiej w Edynburgu¹²⁸.

Thomas Bever urodził się około 1725 roku. Jak wskazuje J.L. Barton, w tym właśnie roku został ochrzczony w kościele w Stratfield Mortimer w hrabstwie Berkshire¹²⁹. W roku 1744 rozpoczął studia w *Oriel College* w Oxfordzie. Po uzyskaniu bakalaureatu sztuk wyzwolonych przeniósł się do Kolegium Dusz Wszystkich Zmarłych, gdzie odpowiednio w latach 1753 oraz 1758 uzyskał bakalaureat oraz doktorat z prawa rzymskiego¹³⁰. Kilka miesięcy po uzyskaniu doktoratu został

¹²⁶ Prywatny charakter wykładów był dotychczas w literaturze tylko sugerowany, por. HUO, vol. 5, s. 598, przyp. 2. Przypuszczenie to potwierdza jednak autor notatek wykładu Th. Bevera sporządzonych w latach 70. XVIII wieku: „kurs ten został po raz pierwszy otworzony 10 maja 1762 roku dla prywatnej publiki młodych uniwersyteckich dżentelmenów” (*This course was first opened on May 10. 1762 before a private audience of young gentlemen of the University*), por. University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.25, s. tyt.

¹²⁷ Th. Bever, *A Discourse on the Study of Jurisprudence and Civil Law*, Oxford 1766.

¹²⁸ University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.25.

¹²⁹ J.L. Barton, *Bever, Thomas*, [w:] ODNB, vol. 5, s. 585.

¹³⁰ AO, 1715–1886, vol. 1, s. 105.

przyjęty w poczet członków Doctors' Commons¹³¹. Przenosiny Th. Bevera do All Souls College podyktowane były wybraniem go na członka tego kolegium. Prócz funkcji akademickich i adwokackich, Th. Bever sprawował również urząd sędziego *Cinque Ports*, a także funkcję kanclerza dwóch diecezji¹³².

Zależność wydanej w roku 1766 roku pracy *A Discourse on the Study of Jurisprudence and the Civil Law* od prowadzonego uprzednio wykładu nie budzi wątpliwości. Od razu w pierwszym zdaniu wstępu Th. Bever wyjaśnił, że przedkładany przez niego tekst stanowi owoc wykładów prowadzonych w zastępstwie R. Jennera od roku 1762¹³³. Praca pod każdym względem jest wyjątkowa. Choć Th. Bever prowadził zajęcia jako *deputy professor*, a przynajmniej w takim charakterze, choć bez formalnej nominacji, to w rzeczywistości zaoferowany przez niego kurs był rozważaniami na temat istoty prawoznawstwa. Cywilista nie unikał odwołań do rzymskich źródeł prawa, nie służyły mu one jednak do zbudowania całościowego obrazu starożytnego porządku prawnego. Tekst wykładu zaprezentowany został jako jednolity wywód, bez podziału na mniejsze jednostki redakcyjne. Wreszcie zaskakuje rozmiar pracy, która liczy zaledwie czterdzieści trzy strony. Dla porównania – podręcznik Th. Wooda obejmował ponad trzysta sześćdziesiąt stron. Badania archiwalne wskazują jednak, iż *A Discourse* zawierał jedynie fragment wykładów cywilisty. W Bibliotece Codringtona, działającej przy All Souls College, zachowały się rękopisy wykładów Th. Bevera

¹³¹ G.D. Squibb, *Doctors'...*, s. 193.

¹³² Th.F. Henderson, *Bever, Thomas*, [w:] DNB, vol. 4, s. 446. Należy odnotować, że Th. Bever był również autorem pozostawianego w postaci rękopisu opracowania zatytułowanego *A Short History of the Legal and Judicial Polity of Great Britain*, datowanego na rok 1759. W roku 1850 rękopis znajdował się w rękach osoby podpisującej się inicjałami J.R., która bezskutecznie poszukiwała spadkobierców cywilisty w celu przekazania im manuskryptu (zob. J.R., *Dr. Bever's Legal Polity of Great Britain*, „Notes and Queries: Medium of Inter-Communication” 30 [1850], s. 483). Obecnie rękopis znajduje się w zbiorach archiwalnych biblioteki prawniczej Uniwersytetu Harwardzkiego (HLS MS 1185, Harvard Law School Library).

¹³³ Th. Bever, *A Discourse...*, *Advertisement*.

obejmujące aż dziesięć tomów. Opublikowany w roku 1762 podręcznik obejmował zatem jedynie oryginalne wprowadzenie do serii wykładów¹³⁴.

Na temat przyjętej przez siebie metody, sam Th. Bever stwierdził, iż pragnie skierować uwagę studentów na „podstawowe zasady naturalnej sprawiedliwości i słuszności” (*fundamental rules of natural justice and equity*). Co do zasady zaś, odnalezione mogą one być – zdaniem cywilisty – w pismach prawników rzymskich¹³⁵. W swych rozważaniach Th. Bever nie unika mówienia o prawoznawstwie w ogóle. Wskazuje, że stanowi ono jego cel, przynajmniej w odniesieniu do treści prezentowanych w *A Discourse*.

Źródła prawa rzymskiego były wprowadzane przez wykładowcę przywoływane, jednak oszczędnie. *Digesta* trzykrotnie¹³⁶, zaś *Instytucje* jeden raz¹³⁷. Pisząc o *Institutiones*, Th. Bever umieścił w przypisie przegląd najważniejszych komentarzy justyniańskiego podręcznika. Przywołał prace A. Vinniusa, Heinecciusa, Joachima Hoppiusa, François Lorry’ego oraz angielskie tłumaczenie Georga Harrisa¹³⁸. Szerzej, co do literatury, pojawiają się nieliczne odwołania do Simona Van Leeuwena¹³⁹ oraz do pracy J. Domata, w tłumaczeniu W. Strahana¹⁴⁰. Na marginesie swoich rozważań przywołuje jednak Th. Bever nazwiska znanych jurystów kontynentalnych – Jeana Barbeyraca, Hugo Grocjusza, Samuela von Pufendorfa, Cornelisa van Bynkershoek, Emera de Vattela, Monteskusza¹⁴¹, jak również Cujaciusa oraz Giovanniego Vincenza Graviny¹⁴². Dokonane przywołania stanowiły wskazówkę dla

¹³⁴ *Ibidem*; H.O. Coxe (red.), *Catalogue of Manuscripts in the Library of All Souls College, Oxford* 1842, s. 34.

¹³⁵ Th. Bever, *A Discourse...*, s. 2.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 3, 12.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 22.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 33.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 3.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 16.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 35.

¹⁴² *Ibidem*, s. 37.

czytelników pragnących dalej zgłębiać konkretne zagadnienia i nie były powiązane z cytowaniem konkretnych fragmentów pochodzących z prac prawników. Ciekawostką jest kilkukrotne powołanie passusów pochodzących z pracy starożytnych autorów nie będących prawnikami: Horacego¹⁴³, Cyserona¹⁴⁴, jak również Liwiusza¹⁴⁵.

W wykładzie Th. Bevera wyraźnie pobrzmiewa przekonanie, że prawo jest zależne od religii i moralności. Cywiliści opiera się przy tym na źródłach rzymskich, przywołując m.in. pochodzącą od Ulpiana definicję jurysprudencji: *divinarum atque humanarum rerum notita*¹⁴⁶. Ponieważ rozważania osiemnastowiecznego prawnika odnoszą się do doświadczenia chrześcijańskiego, śmiało można uznać, iż są one poddane teologizacji anglikańskiej¹⁴⁷. Wypada stwierdzić, że opublikowane przez Th. Bevera przemyślenia mają charakter dyskusji nad wartościami prawa, w tym prawa rzymskiego, jako ilustracji prawa w ogóle. Autor mówi wręcz o „równych przyjaciółach sprawy cnót” (*equal friends to the causa of virtue*), nazywając w ten sposób wpierw Platona, Arystotelesa i Cyserona, a wraz z nimi Scewolę, Ulpiana i Papiniana¹⁴⁸. W połowie publikacji Th. Bever zmienia tematykę swoich rozważań¹⁴⁹, tak aby pochylić się wyraźniej nad prawem rzymskim. W ostateczności jednak autor koncentruje się na angielskich problemach natury ustrojowej, czyniąc jedynie pobieżne porównania z ustrojem rzymskim¹⁵⁰. Ujęty w ten sposób model wykładu nie spotkał się z przychylnym przyjęciem. W recenzji opublikowanej w *The Critical Review* odnaleźć można

¹⁴³ *Ibidem*, s. 8.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 10, 23–24.

¹⁴⁵ *Ibidem*, s. 23–24.

¹⁴⁶ D. 1, 1, 10, 2 (*Ulpianus libro secundo regularum*).

¹⁴⁷ Por. agresywne wypowiedzi Th. Bevera pod adresem Kościoła katolickiego (Th. Bever, *A Discourse...*, s. 5), a także purytanów (*ibidem*, s. 6).

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 11.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹⁵⁰ Na temat poglądów Th. Bevera na prawo rzymskie, prawo kanoniczne, jak i *common law* zob. R.H. Helmholz, *Thomas Bever (1725–1791)*, „*Ecclesiastical Law Journal*” 18 (2016), s. 339–341.

następującą opinię: „nie znajdujemy w niej [tj. książce – ŁJK] nic, co zasługuje na gromki aplauz bądź krytykę, chyba że nasi czytelnicy winni być urażeni przeciętnością i obojętnością stylu autora” (*we see nothing in it deserving either of great applause or censure, unless our readers should be offended at the mediocrity and tameness of the author's style*)¹⁵¹. Niewykluczone, że ocena recenzenta mogłaby być inna, gdyby Th. Bever zdecydował się opublikować całość wygłoszonych przez siebie wykładów.

W jednej z amerykańskich bibliotek przechowany został ciekawy dokument. Jest to czterostronicowy sylabus wykładu prawa rzymskiego z Oxfordu¹⁵². Choć jego jednoznaczna datacja nie jest możliwa, jednak zawarte w nim informacje pozwalają zawęzić pole poszukiwań. W końcowej części dokumentu zawarto rozkład zajęć. Miały rozpoczynać się one w poniedziałek, 14 maja, i trwać do poniedziałku, 2 czerwca¹⁵³. Powyższy układ dni zdarzył się w XVIII wieku piętnastokrotnie¹⁵⁴. Sylabus musiał powstać jednak w drugiej połowie omawianego stulecia. Świadczy o tym znajdujący się po nim konspekt wykładu prawa angielskiego¹⁵⁵, który pod względem edytorskim jest tożsamy z omawianym programem wykładu prawa rzymskiego. Oba dokumenty musiały powstać jednocześnie. Przedstawiony w sylabusie wykład prawa angielskiego jest planem sporządzonym przez W. Blackstone'a. Odpowiada on spisowi treści *The Analysis of the Laws of England*, pierwszej wersji wykładów prawnika, poprzedzającej jego powszechnie znane *Commentaries*¹⁵⁶. Trzeba zauważyć, iż pierwszy swój wykład W. Blackstone wygłosił jesienią 1753 roku, zaś ostatnią

¹⁵¹ „The Critical Review: or, Annals of Literature” 21 (1766), s. 470.

¹⁵² The Newberry, Case folio J 5454 .882 no. 20.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 4.

¹⁵⁴ 1703, 1708, 1714, 1725, 1731, 1736, 1742, 1753, 1759, 1764, 1770, 1781, 1787, 1792, 1798.

¹⁵⁵ The Newberry, Case folio J 5454 .882 no. 21.

¹⁵⁶ D. Kennedy, *The Structure of Blackstone's Commentaries*, „Buffalo Law Review” 28 (1979), s. 224–225, 228, 230.

serię wykładów w roku akademickim 1765/1766¹⁵⁷. Jeśli zatem konspekty wydano razem, wówczas możliwe są jedynie dwa lata, które odpowiadałyby wspomnianemu kalendarzowi akademickiemu – 1759 i 1764. Należałoby zatem sądzić, że sylabus wykładu pochodzi z okresu, gdy królewskim profesorem był R. Jenner, a to wreszcie może prowadzić do konkluzji, iż konspekt przedstawia wykład autorstwa Th. Bevera, który zastępował królewskiego profesora. Potwierdzenie tej tezy znajduje się w rękopisie notatek wykładowych cywilisty, przechowywanych w Trinity Hall w Cambridge¹⁵⁸. Zachowany manuskrypt zawiera treść czterech wykładów Th. Bevera – wykład 10: *Persons*; wykład 11: *Family status. Husband – Wife*; wykład 12: *Origin and Return of Property* oraz rozdział 13: *Occupancy*. Zagadnienia te oraz ich numeracja stanowią nieznaczące przesunięcie w stosunku do zaplanowanego wykładu, opisanego w sylabusie. Warto na marginesie dalszych rozważań odnotować, że na grzbiecie tomu zawierającego rękopis, odczytać można jego tytuł – *Bever Civil Law*, co jednoznacznie świadczy o tym, iż kurs prawnika był uważany za wykład prawa rzymskiego, nie zaś teorii prawa.

Wykład został podzielony na trzy części. Przyjęta systematyka jest jednak nietypowa. Pierwsza część składa się z dwóch działów: *Wstępu (Introduction)* oraz *Celów prawa (Objects of law)*. Cywilista zajął się najpierw zagadnieniami z obszaru teorii prawa, w tym odnoszącymi się do jego wartości. Następnie podjął tematykę odpowiadającą dogmatyce prawa rzymskiego. Wykładowca poprowadził swój wywód wychodząc od systematyki gajańskiej, dzieląc rozważania na dwie mniejsze jednostki redakcyjne, noszące tytuły *Osoby (Persons)* oraz *Rzeczy (Things)*. Podobnie jak rzymscy juryści Th. Bever przedstawił kategorię *res* poprzez sposoby ich nabycia – pierwotne oraz pochodne. W tym drugim przypadku prawnik podzielił

¹⁵⁷ Ostatni cykl wykładów W. Blackstone poprowadził w roku akademickim 1765/1766, zob. W. Prest, *General Editor's Introduction*, [w:] W. Prest (red.), *The Oxford Edition of Blackstone's Commentaries on the Laws of England*, Oxford 2016, s. xii.

¹⁵⁸ Trinity Hall, MS 41.

omawianą materię na nabycie pochodne na podstawie porozumienia bądź umowy (*By covenants or Contracts*) oraz w drodze sukcesji (*Succession*). Do pierwszej kategorii zaliczył: tradycję, umowę sprzedaży, umowę najmu, umowę zlecenia, umowę pożyczki, umowę depozytu i zastaw oraz umowę spółki. Sukcesję podzielił z kolei Th. Bever na testamentową oraz na podstawie prawa. Jako oddzielną kategorię cywilista przedstawił prawo deliktowe. Dogmatyczna część wykładu została zaprezentowana zatem nie metodą charakterystyczną dla prawa rzymskiego, lecz raczej zbliżoną do stosowanej przez prawników zajmujących się *common law*.

Druga część wykładu poświęcona została prawu ustrojowemu. Kolejny raz przedstawione treści dalekie są od tradycyjnie rozpatrywanych przez romanistów. Ze swym omówieniem poszczególnych typów ustrojów oraz wyjaśnieniem poszczególnych grup uprawnień (ustawodawczych, względem własności poddanych, w zakresie handlu, religii, dotyczących życia poddanych oraz sądowniczych) przysługujących rządzącym, ta część wykładu przypomina raczej kurs doktryn polityczno-prawnych.

Ostatnia część zatytułowana została *Prawo publiczne* (*Public law*). Ograniczona została ona jednak tylko do dwóch podstawowych kwestii: uprawnień państwa względem jego terytorium i mórz oraz działań zbrojnych. Tym samym pojęcie *public law* było przez cywilistę postrzegane jako prawo międzynarodowe bądź prawo narodów. Ostatni wykład Th. Bever oznaczył jako *Appendix*. Cywilista planował przedstawić w nim rozwój prawa rzymskiego, kanonicznego i feudalnego w różnych krajach europejskich: w Niemczech, Francji, państwach włoskich, Hiszpanii i Portugalii, Polsce, w Prusach, Szwecji, Dani, Rosji, Turcji, Szkocji, Irlandii oraz Anglii.

Kolekcja pięciu woluminów znajdująca się w zbiorach archiwum Uniwersytetu w Edynburgu zawiera zmienioną wersję wykładów Th. Bevera¹⁵⁹. W krótkiej informacji znajdującej

¹⁵⁹ University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.25, *Preliminaries Historical and Moral*; University of Edinburgh Archive

się na stronie tytułowej, autor notatek podpisujący się inicjałami P.S., informuje czytelników, że choć wykład prowadzony był nieprzerwanie od roku 1762, jednak w międzyczasie ulegał częstym ulepszeniom, a także powiększeniom (*having been frequently improved & inlarge*). Dodaje również, że miało to miejsce szczególnie po wydaniu *A Discourse* w roku 1766. Zmianom ulec miała przede wszystkim warstwa historyczna rozważań.

Opisane przez anonimowego P.S. zmiany widać już w spisie treści, za który służy kolejna wersja sylabusu przedmiotu, tym razem pochodząca z roku 1772. Przede wszystkim wzrosła łączna liczba wykładów. Obecnie kurs obejmował 36 wykładów „zwyczajnych” (poprzedni sylabus przewidywał jedynie trzydzieści jeden zajęć) oraz trzy wykłady poświęcone na przedstawienie tzw. *Appendix*, tj. zagadnień dotyczących obecności prawa rzymskiego w różnych europejskich krajach (poprzednia wersja sylabusu przewidywała tylko jeden taki wykład). Prócz tego wstęp zastąpiony został nowym, noszącym tytuł *Wstępne uwagi historyczne i moralne* (*Preliminaries historical and moral*). Cywilista znacznie rozbudował rozważania dotyczące historii prawa rzymskiego. Po zrezygnowaniu z zagadnień dotyczących relacji prawoznawstwa z religią, moralnością i polityką, poświęcił pierwszych pięć spotkań na omówienie dziejów *ius romanum*, z uwzględnieniem historii prawa kanonicznego i feudalnego. Dalsza część *Preliminaries* nie uległa tak drastycznym zmianom. Właściwy wykład, dzielący się na trzy części, nie został poddany modyfikacjom. Interesujące jest jednak, że w dodatku dotyczącym innych państw europejskich, Th. Bever dołączył dwa nowe państwa, o których wcześniej nie wspominał – Holandię oraz Szwajcarię.

Począwszy od roku akademickiego 1772/1773, wykład rozpoczął się już w październiku. Po miesiącu zajęć następowała

and Manuscript Collections, Dc. 4.26, *Part I. Private Law.*, University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.27, *Part I continued*, University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.28, *Part II Politic Law*, University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.29, *Part III and the Appendix*.

przerwa, która trwać miała do 2 marca 1773 roku, kiedy to cywilista dalej podejmował swoje obowiązki. Zgodnie z informacją zawartą w sylabusie, cały kurs miał zakończyć się przed świętami Wielkiej Nocy, która w roku 1773 wypadła 11 kwietnia. Wydaje się, że to szczególne podzielenie kursu na części związane było z innymi obowiązkami cywilisty, który sprawował różne urzędy poza Oxfordem. Trzeba jednak odnotować, że rzeczywiście ciągle poszerzał on swój wykład. W trymestrze św. Michała 1773 roku wykładowca miał zamiar przedstawić jedynie zagadnienia zawarte w *Preliminaries*. W porównaniu jednak do poprzedniego roku akademickiego ta część kursu powiększyła się z dziewięciu do dwunastu spotkań. Autor notatek pozostał jednak wierny poprzedniemu podziałowi, przez co pierwszy ich tom zamyka się w dziewięciu pierwotnych wykładach.

Specjalnie dla potrzeb sporządzanych notatek Th. Bever przygotował nowe wprowadzenie, które zastąpić miało poprzednie, zamieszczone w *A Discourse*. W kontekście prowadzonych rozważań ważne wydaje się wyjaśnienie cywilisty w kwestii tego, dlaczego należy studiować prawo rzymskie. Stwierdził on:

położyliśmy faktycznie podstawy w rzymskim bądź, jak jest bardziej powszechnie nazywane, cywilnym prawie, nie dlatego, że Rzymianie byli oryginalnymi twórcami wszystkiego, lecz dlatego, że byli najbardziej skrupulatnymi, otwartymi i rozważnymi kompilatorami praw obcych krajów oraz byli spośród wszystkich ludów świata starożytnego najbardziej zatroskani o ulepszenie własnej narodowej polityki

(We have laid the foundation indeed in the Roman, or, as it is more commonly called, the Civil law; not that the Romans were the original authors of the whole, but as they were most diligent, candid & judicious compilers of the laws of foreign countries, & were the most solicitous to improve their own national policy, of any people of the ancient world)¹⁶⁰.

Jak można było się tego spodziewać, kompletny wykład Th. Bevera, wbrew opiniom recenzentów na temat wydanego

¹⁶⁰ University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections, Dc. 4.25, s. 3.

w roku 1766 *A Discourse*, stanowi doskonały materiał dydaktyczny. Faktycznie – trudno uznać kurs cywilisty za wykład prawa rzymskiego *sensu stricto*, lecz stanowi on dowód rozległej wiedzy prawnika na temat prawa starożytnych Rzymian, recepcji ich porządku prawnego, a także angielskiego *common law*.

Wykład zbudowany został przede wszystkim przy wykorzystaniu aparatu źródłowego. Zasadniczo cywilista cytował elementy *Kodyfikacji* Justyniana, ale spotkać można również sporadyczne przywołania *Kodeksu* teodozjańskiego. Pod względem bibliograficznym dostrzec można zależność Th. Bevera od pism dwóch autorów – Hoppiusa i Graviny. Inni autorzy pojawiają się rzadziej.

Biorąc pod uwagę fakt, że Th. Beverowi przeprowadzenie całego kursu zabierało około dwóch i pół miesiąca, rozmiary notatek robią duże wrażenie. Pierwszy ich tom liczy sto dziewięćdziesiąt cztery strony odręcznego, bardzo ciasnego pisma. Tom drugi ma dwieście stron, trzeci – sto siedemdziesiąt osiem, tom czwarty – sto siedemdziesiąt siedem, zaś piąty – sto osiemdziesiąt trzy. Łącznie dziewięćset trzydzieści dwie strony odręcznego pisma. Wydaje się zatem, iż w porównaniu do innych osiemnastowiecznych opracowań dydaktycznych, wykład Th. Bevera był najobszerniejszym studium prawa rzymskiego przeznaczonym dla studentów.

Przedstawione dotychczas dwa wykłady, choć nie były prowadzone przez królewskich profesorów prawa rzymskiego, odbywały się jednak w murach Uniwersytetu w Oxfordzie. *Ius romanum* nauczane było jednak także prywatnie. Przedstawiciele elit zapraszali cywilistów, aby obejmowali posady nauczycieli ich synów i wnuków. W drugim dziesięcioleciu osiemnastego stulecia Styan Thirlby, aspirujący cywilista, nauczał prawa rzymskiego Edwarda, syna późniejszego premiera Wielkiej Brytanii, Roberta Walpole'a¹⁶¹. Poważny roz-

¹⁶¹ J. Nichols, *Literary Anecdotes of the Eighteenth Century*, vol. 4, London 1812, s. 266. Praktyka przetrwała z pewnością do początków XIX wieku. Przykładowo, w latach 20. XIX wieku, prawa rzymskiego na-

głos zyskały jednak wykłady prowadzone przez Johna Taylora dla dwóch wnuków earla Granville. Dały one podstawę do wydania w roku 1755 pracy zatytułowanej *Elements of the Civil Law*¹⁶².

John Taylor był wychowankiem Uniwersytetu w Cambridge. Pochodził z Shewsbury na zachodzie Anglii (hrabstwo Shropshire). W roku 1721, mając siedemnaście lat, został przyjęty do Kolegium św. Jana, w którym uzyskał stopnie bakałarza i mistrza sztuk wyzwolonych. W tym czasie poświęcał się studiom klasycznym. W roku 1729 został członkiem kolegium, zaś w kolejnych latach pełnił funkcję uniwersyteckiego bibliotekarza. W roku 1741 uzyskał doktorat z prawa rzymskiego. Na tę okoliczność przygotował orację, opublikowaną w roku 1742, pod tytułem *Commentarius ad legem decemviralem de inope debitore in partes dissecando*¹⁶³. Na początku tego samego roku J. Taylor przyjęty został do Doctors' Commons¹⁶⁴. Z Cambridge cywilista pozostawał związany przez kolejnych kilkanaście lat, aż do opuszczenia uczelni w roku 1758, gdy przyjął święcenia kapłańskie w Kościele anglikańskim. W międzyczasie sprawował urząd kanclerza diecezji Lincoln. W związku z tą posługą poznał earla Granville. Czas spędzony w Cambridge J. Taylor poświęcał na przygotowywanie tłumaczeń tekstów antycznych. Początkowo zajmował się oracjami Lizjasza. Później także Likruga. Większość swoich wysiłków naukowych poświęcił jednak na opracowanie mów Demostenesa¹⁶⁵.

Wprawdzie wykład J. Taylora dotyczył prawa rzymskiego, jednak jego przedstawienie odbiegało od powszechnie

uczał John Austin, który zatrudniony został przez swojego przyjaciela w celu edukowania jego syna, przyszłego filozofa Johna Stuarta Milla, por. L.J. Korporowicz, *Prawo rzymskie...*, s. 72.

¹⁶² J. Taylor, *Elements of the Civil Law*, Cambridge [1755], s. iii.

¹⁶³ E.C. Marchant, *Taylor, John (1704–1766)*, [w:] DNB, vol. 55, s. 440–441; AC, vol. 1.4, s. 206.

¹⁶⁴ G. Squibb, *Doctors'...*, s. 191.

¹⁶⁵ Na temat okoliczności wydawania tych prac zob. J. Nichols, *Literary...*, s. 494–496, 501–505.

przyjętych schematów. Wpływ na to miał za pewne sam earl Granville, który określił swoje oczekiwania względem cywilisty. We wprowadzeniu do *Elements of the Civil Law*, autor pisze, że hrabia „[...] przedłożył plan i zaproponował metody ich [tj. wnuków] nauczania” (*lay the Plan, and suggest the Methods, of their Education*)¹⁶⁶.

Z tych względów książka J. Taylora stanowi w zasadzie zbiór esejów poświęconych wybranym zagadnieniom prawa rzymskiego, przede wszystkim jego źródłom oraz kluczowym pojęciom odnoszącym się do jego funkcjonowania. W przekonaniu jednak samego autora, celem wykładów miało być nie tyle wprowadzenie do nauki prawa rzymskiego, lecz przedstawienie zasad prawa w ogóle (*Principles of Law in general*)¹⁶⁷. W przekonaniu J. Taylora prawo rzymskie miało mieć zatem dla młodych dżentelmenów charakter propedeutyczny. Tę myśl cywilista rozszerzył, wyjaśniając nieco dalej, że kazano mu zaznaczyć wnuków hrabiego „z podstawami życia społecznego i z obowiązkami społecznymi; dochodzić podwalin sprawiedliwości i słuszności; i badać podstawowe zobowiązania wypływające z tych stosunków, które Opatrzność zamyśliła właściwie rozdysonować rodzajowi ludzkiemu” (*to lay out the Rudiments of Civil Life, and of Social Duties; to enquire into the Foundations of Justice and of Equity; and to examine the principal Obligations, which arise from those several Connections, into which Providence has thought proper to distribute the Human Species*)¹⁶⁸. W dalszych wypowiedziach J. Taylora pobrzmiewa z jednej strony przekonanie o wyjątkowej zasadności studiowania prawa rzymskiego, z drugiej zaś zdradza on duże zainteresowanie aksjologią starożytnego porządku prawnego. Wskazał zatem, iż rzymski ustawodawca w swych działaniach kierował się racjonalnymi zasadami ludzkości (*rational Principles of Humanity*). Zauważył także, że siła prawa rzymskiego tkwi w jego długim doświadczeniu

¹⁶⁶ J. Taylor, *Elements...*, s. iii.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

(*long Experience*) oraz autorytetie nadanym mu poprzez starożytne pochodzenie. W tym też kontekście pojawia się ciekawe spostrzeżenie J. Taylora na temat „rewolucji pełnej słuszności”, która dała podstawy wspomnianemu autorytetowi *ius romanum*¹⁶⁹.

Nieco uwagi autor *Elements of the Civil Law* poświęcił przedstawieniu zwięzłego rysu bibliograficznego. Z dużą estymą J. Taylor wypowiedział się na temat Alciatusa, reprezentującego nurt *mos italicus*. Przyznał jednak, że większe znaczenie przypisuje autorom tworzącym w nurcie *mos gallicus*. Wymienił François Hotmana, Barnabé Brissona oraz Cujaciusa. Wymienił również autorów sobie współczesnych: Gerharda Noodta, Corneliusa van Bynkershoek, George d'Aranuda, Heinecciusa, Arnolda Meiierta Johan ab Idsinga i Abrahama Wielinga¹⁷⁰. Na koniec J. Taylor wskazał, iż najpożyteczniejszą wykorzystywaną przez niego pozycją był komentarz do *Instytucji* Justyniana opracowany przez gdańskiego burmistrza-prawnika Joachima Hoppe¹⁷¹.

Podręcznik J. Taylora składa się z dwudziestu pięciu esejów. Dziewiętnaście z nich poświęconych jest podstawowym pojęciom prawa, historii prawa rzymskiego i jego źródłom¹⁷². Sześć ostatnich esejów odnosi się zaś bezpośrednio do

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. iv.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. viii. Oparcie się J. Taylora na pracach autorów należących do tzw. humanizmu prawniczego łączy go z tradycją cywilistyki siedemnastowiecznej, kiedy to angielscy specjaliści prawa rzymskiego bardzo obszernie sięgali do tej literatury, por. C.P. Rogers, *Legal Humanism and English Law – The Contribution of the English Civilians*, „Irish Jurist” 19/1 (1984), s. 120–132.

¹⁷¹ J. Taylor, *Elements...*, s. ix.

¹⁷² *History of the Roman Law* (s. 1–25), *Proœmium Imp. Justiniani de Confirmatione Institutionum: with Observations* (s. 26–39), *Law and Right* (s. 40–57), *Public and Private Law* (s. 58–71), *The Pontifical Law of the Romans* (s. 72–82), *Justice* (s. 83–89), *Equity* (s. 90–98), *Law of Nature* (s. 99–110), *Ulpian's Definition of the Law of Nature* (s. 111–126), *The Law of Nations* (s. 127–131), *Civil Law* (s. 132–176), *Lex* (s. 177–196), *Plebiscitum* (s. 197–203), *Senatus Consultum* (s. 204–209), *Praetor's Edicts* (s. 210–216), *Responsa Prudentium* (s. 217–222), *Imperial Constitutions* (s. 223–235), *Lex Regia* (s. 236–240), *Custom* (s. 241–246).

dogmatyki prawa rzymskiego – prawa osobowego, małżeństwa, władzy ojcowskiej, służebności, własności oraz *S.C. Marcianum*. Układ pracy jest jednak dalece zaburzony. Podczas gdy pierwszych dziewiętnaście esejów obejmuje nieco ponad jedną trzecią objętości całego podręcznika, ostatnich sześć zawartych zostało w dalszej części pracy. Nadmienić trzeba oczywiście, że autor, posługując się terminem „własność” (*property*), w rzeczywistości daje wyraz rzymskiemu rozumieniu pojęcia *ius quod ad res pertinet*. Charakterystyczną cechą podręcznika J. Taylora jest również mnogość wykorzystywanych przez niego źródeł literackich, a także epigraficznych. W jednym i drugim przypadku J. Taylor powoływał się zarówno na źródła łacińskie, jak i greckie. Warto wreszcie zauważyć, że dwa eseje (drugi i ostatni) są udanymi próbami egzegetycznymi. Wpierw cywilista przełożył konstytucję *Proœmium* Justyniana, zaopatrując ją w obszerny aparat krytyczny. W ten sam sposób postąpił na koniec swojego zbioru z *S.C. Marcianum*.

Śmiało można powiedzieć, że choć podręcznik J. Taylora napisany był z myślą o studiowaniu prawa rzymskiego, w rzeczywistości ujawnia zamiłowanie cywilisty do studiów klasycznych, w tym tłumaczenia antycznych źródeł prawa. Z tych względów książka może być uznana za erudycyjną, lecz z perspektywy studenta prawa była raczej trudna w odbiorze. Mimo tych mankamentów podręcznik cywilisty zyskał popularność. Świadczy o tym fakt, iż był on kilkakrotnie wznawiany i poszerzany – w latach 1769, 1786, i wreszcie w roku 1828. Prócz tego, w roku 1772, wydany został wyciąg z pracy J. Taylora, na wstępie którego dołączono *A Dissertation on Obligations*¹⁷³. Podręcznik nie zyskał raczej popularności w środowisku akademickim, na co wpływ musiał mieć jego układ, dalece odbiegający od treści konwencyonalnego wykładu prawa rzymskiego. Można jednak przypuszczać, iż

¹⁷³ *A Summary of the Roman Law, Taken from Dr. Taylor's Elements of the Civil Law. To which is Prefixed A Dissertation on Obligation*, London 1772. Ocena rozprawy dotyczącej zobowiązań była jednak dosyć powściągliwa, zob. recenzję z książki opublikowaną w „The Critical Review: or, Annals of Literature” 35 (1773), s. 217.

cieszył się niesłabnącą popularnością wśród przygotowującej się do pełnienia obowiązków publicznych młodzieży arystokratycznej. Dowodem na to może być treść listu opublikowanego w zbiorze autorstwa Vicesimusa Knoxa zatytułowanym *Personal Nobility*. W liście czterdziestym siódmym V. Knox pisze na temat podręcznika J. Taylora w następujący sposób: „jest to zaprawdę książka zachwycająco dobrze nadająca się na potrzeby szlachetnie urodzonego studenta, jakim jesteś, który chce zostać skutecznym prawodawcą, oświeconym mężem stanu oraz patriotą niezepsutym przez partyjniactwo” (*It is indeed a book admirably well adapted to the purposes of a noble student like you, whose object is to be an efficient legislator, an enlightened statesman, a patriot unbiassed by party*)¹⁷⁴. Cele, które V. Knox wymienia, dają dobry pogląd na temat tego, co miałoby być największą wartością podręcznika J. Taylora. Nie jest to bowiem wszechstronna wiedza na temat prawa rzymskiego w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale raczej prezentacja sprawnie działającej maszyny politycznej, społecznej i prawnej. Jej analiza pozwala zatem na wyciągnięcie wniosków co do współczesnych studentowi zasad funkcjonowania państwa. Prawo rzymskie traktowane jest raczej jako wzór sprawnego działania aparatu państwowego, a nie źródło recepcji konkretnych rozwiązań prawnych.

Miejscem, w którym prawo rzymskie mogło pojawiać się jako przedmiot wykładu, były *Inns of Court*, czyli korporacje prawników *common law* działające w Londynie od czasów średniowiecza. Osiemnaste stulecie, podobnie jak w przypadku uniwersytetów, nie jest uważane za okres świetności nauczania prawa rodzimego w korporacjach. Według wielu autorów w tym czasie kandydaci do wykonywania zawodu barristera byli w znacznym stopniu pozostawiani bez opieki merytorycznej. Zdecydowana część zdobywanej przez nich wiedzy pochodziła z obserwacji rozpraw sądowych. Odczyty (*readings*), które powinny odbywać się regularnie, w znacznym stopniu

¹⁷⁴ *Personal Nobility: Or, Letters to a Young Nobleman, on the Conduct of his Studies, and the Dignity of the Peerage*, ed. 2, London 1793, s. 296–297.

pozostawały fikcją. Stąd kandydaci starający się zgłębić wiedzę o prawie, często zmuszeni byli do podejmowania samokształcenia. Nie zawsze jednak musiało odbywać się ono w sposób autonomiczny. Przyszli, jak również młodzi barristerzy, łączyli się w nieformalne grupy, których celem – obok spotkań towarzyskich – było prowadzenie dyskusji na ściśle określone, zawczasu ustalone tematy. Z przekazów pozostawionych przez Dudleya Rydera, późniejszego sędziego, wiadomo, że w połowie drugiej dekady osiemnastego stulecia wraz z grupą innych „aplikantów” spotykał się on często w kawiarni „U Sue” (Sue’s Coffehouse), gdzie debatowano o prawie rzymskim¹⁷⁵. Dudley Ryder odbywał swoje przygotowanie zawodowe w Middle Temple. W archiwum innej korporacji, Lincoln’s Inn, zachował się natomiast rękopis zatytułowany *Notes on Civil Law*, który pochodził ze zbiorów Nathaniela Rydera, polityka, członka Izby Gmin, a także syna wspomnianego sędziego.

Praktyka odbywania tego rodzaju spotkań nie powinna dziwić. W liście pochodzącym z roku 1736, Nathaniel Cole pisał do Samuela Buckleya, że młody mężczyzna powinien przed zostaniem barristerem odbyć najpierw studia uniwersyteckie z zakresu prawa rzymskiego oraz powinien poznać prawo feudalne. Dodał jednocześnie, iż prawo rzymskie pozwoli gentlemanowi poznać „pojęcie własności, uprawnienia i krzywdy” (*notion of Property, right and wrong*)¹⁷⁶.

Odwołanie do prawa rzymskiego pojawia się również w skierowanej w 1704 roku do Middle Temple prośbie Williama Keitha. Szkocki szlachcic wskazywał, starając się o przyjęcie do korporacji, że będąc na kontynencie studiował „cywilne bądź rzymskie prawa” (*the Civil Or Roman Laws*)¹⁷⁷. Miał być to argument przemawiający za skróceniem wymaganego

¹⁷⁵ D. Lemmings, *Professors of the Law. Barristers and English Legal Culture in the Eighteenth Century*, Oxford 2000, s. 142; J.H. Baker, *Legal Education in London, 1250–1850*, Selden Society Lecture, London 2007, s. 16.

¹⁷⁶ *A Prescription for Educating a Barrister, 1736*, [w:] D. Lemmings, *Professors of the Law...*, s. 342.

¹⁷⁷ National Archives, SP 34/37/3 folio 6.

korporacyjnym zwyczajem czasu odbywania stosownego przygotowania zawodowego. Jego starania odniosły sukces¹⁷⁸. Za ciekawostkę można uznać to, że innym ważnym argumentem miało być odbycie przez W. Keitha podróży po Europie. Warto nadmienić jednak, że podróże te związane były z nieskrywaną sympatią baroneta względem wygnanych Stuartów, a nawet przebywaniem na ich dworze w podparyskim zamku Saint-Germain-en-Laye¹⁷⁹.

Formalny wykład prawa rzymskiego w omawianym okresie nie pojawił się w żadnej z prawniczych korporacji barristerów. Warto zauważyć jednak, że tego rodzaju przedsięwzięcia były podejmowane w innych stuleciach. Raz w roku 1619, gdy James Whitelock prowadził w Middle Temple zajęcia poświęcone beneficjom, innym razem w połowie dziewiętnastego stulecia¹⁸⁰. Wówczas, w roku 1850, w tej samej korporacji ustanowiono posadę profesora prawa rzymskiego, którą objął George Bowyer, doktora prawa¹⁸¹. Pozostaje oczywiście możliwość omawiania pewnych wybranych zagadnień odnoszących się do prawa rzymskiego, rozumianego zresztą w sposób szeroki, tj. tak justyniańskiego, jak i średniowiecznej tradycji rzymsko-kanonicznej, w tzw. *readings*, czyli odczytach, które powinny być dawane przez wybranych przedstawicieli korporacji dla pozostałych ich członków. Trzeba wyjaśnić jednak, iż odczyty te, tak popularne w szesnastym i siedemnastym stuleciu, przez większość stulecia osiemnastego pozostawały zapomniane. Wznowiono je dopiero w jego ostatnich dekadach¹⁸². W tzw. *Black Book*, czyli kronice prowadzonej przez

¹⁷⁸ H.F. MacGeagh, H.A.C. Sturgess (oprac.), *Register of Admissions to the Honourable Society of the Middle Temple. From Fifteenth Century to the year 1944*, vol. 1, London 1949, s. 255.

¹⁷⁹ W.A. Speck, *Keith, Sir William, fourth baronet*, [w:] ODNB, vol. 31, s. 81–82.

¹⁸⁰ J.H. Baker, *Roman Law and the Third University of England*, *Current Legal Problems* (2002), s. 136–137.

¹⁸¹ *Idem*, *Legal Education...*, s. 43.

¹⁸² Por. R.R. Pearce, *A History of the Inns of Court and Chancery*, London 1848, s. 72–73. Obok omawianego przypadku Lincoln's Inn, wiadomo, że *readings* wznowiono również w Middle Temple, gdzie, przykładowo, za-

korporację Lincoln's Inn, odnaleźć można pod datą 30 stycznia 1799 roku interesujący wpis. Tego dnia zarząd korporacji rozpatrzył pozytywnie prośbę jednego z jej członków, sir Jamesa Mackintosha, który na podobieństwo wykładu prawa angielskiego, prowadzonego od roku 1796 przez Michaela Nolana, zaproponował dla członków korporacji kurs prawa natury i narodów. Jak sam zauważył, zagadnienie to było dotychczas zgłębiane jedynie przez akademików pragnących uzyskać doktorat prawa rzymskiego¹⁸³. Wprawdzie kurs nie miał dotyczyć prawa rzymskiego, niemniej nadal, przynajmniej w warunkach angielskich, więź między *ius romanum* a refleksją prawonaturalną pozostawała bardzo ścisła. Dało się to zauważyć już we wcześniej omówionym podręczniku Th. Bevera.

Treść wykładu J. Mackintosha utrwalona została w opublikowanym w roku 1799 eseju liczącym sześćdziesiąt osiem stron. Praca nie została podzielona na żadne jednostki redakcyjne. Jest ona zatem jednolitym tekstem, w którym można wyodrębnić pewne główne wątki: objaśnienie tematu wykładów, pojęcie prawa natury odnoszącego się do jednostek oraz do państw, rozwój doktryny prawa narodów od czasów starożytnych, po współczesne autorowi. Trzeba dodać, że znaczna część tych ostatnich rozważań poświęcona została myśli i dziełu Grocjusza, jak również jego krytyce. Kolejnym zagadnieniem przedstawionym przez J. Mackintosha był postulat skonstruowania na nowo (w opozycji do Grocjusza i Pufendorfa) systemu prawa narodów. Argumentem przemawiającym za taką inicjatywą była, zdaniem autora, zmiana sytuacji politycznej na świecie od czasów, w których tworzyli wskazani myśliciele. W tej części swojej pracy autor szczegółowo przedstawił różne zagadnienia, wpisujące się we

ząd korporacji, w dniu 9 lutego 1798 roku, powierzył odczyty Kenrickowi. Nie wskazano jednak tematyki jego odczytów, por. *Middle Temple Archives, Minutes of Parliament*, MT.1/MPA/10, s. 9; AC, vol. 2.4, s. 25.

¹⁸³ *The Records of the Honorable Society of Lincoln's Inn. The Black Book*, vol. 4, *From A.D. 1776 to A.D. 1845*, Lincoln's Inn [London] 1902, s. 76–77.

współczesne rozumienie prawa międzynarodowego, np. prawo wojny, prawo dyplomatyczne czy prawo traktatowe. Zajął się ponadto również zagadnieniami konstytucyjnymi, takimi jak relacja jednostki względem państwa, ustrój polityczny czy władza rządzenia. Omówione zostały także podstawowe zasady rządzące prawem prywatnym i prawem karnym¹⁸⁴.

Rzeczą wartą uwagi są z pewnością cele i okoliczności, które towarzyszyły J. Mackintoshowi przy przygotowaniu wykładu. Wskazał on, iż w jego mniemaniu *public lectures* są najdogodniejszym sposobem przekazywania wiedzy. Można uznać, że przekonanie to wyartykułowane zostało jako przeciwwaga dla praktyk samokształcenia opisanych powyżej. Po wtóre, J. Mackintosh zwrócił uwagę na fakt, że już od pewnego czasu odbywał się w *Lincoln's Inn* wykład M. Nolana poświęcony prawu angielskiemu. Uznał, iż jego wykład może stanowić dobre uzupełnienie rozważań na temat praw Anglii, jak również może być interesujący dla poszerzenia wiedzy prawników w ogóle (*an interesting part of general study*)¹⁸⁵.

Co do samego prawa starożytnych Rzymian, J. Mackintosh stawia tezę, zgodnie z którą na rozwój prawa narodów nie wpłynęło prawo rzymskie w jego ujęciu dogmatycznym, znanym ze źródeł justyniańskich, a następnie nauczane w okresie średniowiecza. Dopiero szesnastowieczne badania nad prawem i ich skonfrontowanie z historią i literaturą dawnego Rzymu doprowadziły do rozwoju idei prawa międzynarodowego. W przypisie do tych rozważań autor wskazał na kilku myślicieli, takich jak Cujacius, B. Brisson oraz F. Hotman¹⁸⁶. W jednym z przypisów prawnik rozważał natomiast sposób rozumienia przez jurysprudence rzymską terminu „przywilej”. Mimo,

¹⁸⁴ Por. również Ł. Marzec, *Od ius gentium do International Court of Justice. Kilka uwag o prawie rzymskim i międzynarodowym prawie publicznym*, [w:] F. Longchamps de Bérrier, R. Sarkowicz, M. Szpunar (red.), *Consul est iuris et patriae defensor. Księga pamiątkowa dedykowana doktorowi Andrzejowi Kremerowi*, Warszawa 2012, s. 133–141.

¹⁸⁵ J. Mackintosh, *A Discourse on the Study of the Law of Nature and Nations*, ed. 2, London 1799, s. 2–3.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 15.

jak by się mogło wydawać, oczywistej konieczności powołania starożytnych źródeł, J. Mackintosh jednak tego nie uczynił¹⁸⁷.

Innych znaczących odwołań do prawa rzymskiego nie można w traktacie J. Mackintosha odnaleźć. Łatwo można jednak dostrzec jego klasyczne wykształcenie. Powołuje się on w swojej pracy np. na dzieła Cyserona¹⁸⁸, Horacego¹⁸⁹, oratora G. Liciniusza Calvusa¹⁹⁰ czy Lukrecjusza¹⁹¹. Wspomina również o Arystotelesie i Polibiuszu¹⁹². Powracając natomiast do *Black Book*, prowadzonej przez *Lincoln's Inn*, warto zauważyć, że dostarcza ona jeszcze innych informacji związanych z prawem rzymskim. Pod datą 29 listopada 1709 roku odnaleźć można następującą wzmiankę:

zważywszy, że sir John Francklyn, Rycerz, zmarły, pozostawił w celu zakupu książek dla biblioteki 50 funtów i postanowiono, że zostaną one spożytkowane na książki [dotyczące] prawa rzymskiego, kanonicznego i feudalnego, Pan Crawford, obecny przełożony biblioteki, zgłosił prośbę do „wielce uczonego cywilisty, Pana Alexandra Cunninghama [...] o jego rekomendację na temat zbioru pożytecznych książek, powyżej wspomnianych”

*(Whereas sir John Francklyn, Knight, deceased, left £50 to be laid out in books for the Library, and it has been decided to expend the same on books of the Civil, Canon and Feudal Law – Mr Crawford, the present Master of the Library, has made an application to „the most learned Civilian, Mr Alexander Cunningham [...] for his recomendacion of an usefull collection of the bookes above mencioned”*¹⁹³.

Wspomniany A. Cunningham był w latach 1698–1710 profesorem prawa rzymskiego w Edynburgu¹⁹⁴. Odwołanie się

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 50.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 10, 11, 33, 35, 61, 64–65, 68.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 40.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ *Ibidem*, s. 42–43.

¹⁹² *Ibidem*, s. 44.

¹⁹³ *The Records of the Honorable Society of Lincoln's Inn. The Black Book*, vol. 3, *From A.D. 1660 to A.D. 1775*, Lincoln's Inn [London] 1899, s. 234.

¹⁹⁴ H.M. Stephens, *Cunningham, Alexander (1655?–1730)*, [w:] DNB, vol. 13, s. 306.

do autorytetu szkockiego prawnika stawia w złym świetle cywilistów angielskich, do których z pewnością łatwiej było dotrzeć członkom korporacji, aniżeli do edynburskiego profesora.

Nie jest to jedyny przypadek nabywania przez korporacje pozycji z zakresu prawa rzymskiego. W *Pension Book* prowadzonej przez Gray's Inn odnotowano, iż 18 listopada 1755 zarząd korporacji nakazał m.in. nabyć *Elements of the Civil Law* autorstwa J. Taylora¹⁹⁵. Kilka lat później odnaleźć można w tej samej księdze kosztorys wydatków poniesionych przez korporację w latach 1760/1761. Wskazano tam, że w tym czasie zapłacono Osborne'owi – którego należy utożsamiać zapewne ze znanym wydawcą i księgarzem Thomasem Osbornem¹⁹⁶ – kwotę 66 funtów i 4 szylingów za zbiór prac poświęconych *civil law*¹⁹⁷. Wprawdzie w rozliczeniu nie odnotowano tytułów ani ilości nabytych książek, jednak za pewne porównanie posłużyć może informacja zawarta w księdze Inner Temple. W roku 1730 korporacja nabyła m.in. podręcznik do prawa rzymskiego Th. Wooda, który kosztował 15 szylingów¹⁹⁸. O tym, że prace z zakresu prawa rzymskiego czytano w korporacjach, świadczy wreszcie fakt, który również odnotowano w sprawozdaniu Inner Temple, tym razem 12 maja 1772 roku. Ogłoszono wówczas, iż bibliotekarz korporacji skatalogował księgozbiór i podzielił go na kilka działów, w tym oddzielny, zatytułowany *Civil Law and Parliamentary proceedings*¹⁹⁹. Wyodrębnienie powyższej kategorii pozwala wyciągnąć dwa wnioski. Prac poświęconych prawu rzymskiemu i znajdujących się bibliotece Inner Temple było z jednej strony na tyle mało, iż nie utworzono z nich samodzielnego

¹⁹⁵ R.J. Fletcher (red.), *The Pension Book of Gray's Inn (Record of the Honourable Society) 1669–1800*, vol. 2, London 1910, s. 282.

¹⁹⁶ G.A. Aitken, *Osborne, Thomas (d. 1767)*, [w:] DNB, vol. 42, s. 303–305.

¹⁹⁷ R.J. Fletcher (red.), *The Pension Book...*, s. 410.

¹⁹⁸ R.A. Roberts (red.), *A Calendar of the Inner Temple Records*, vol. 4, 1 George I (1714)–24 George II (1750), London 1933, s. 230.

¹⁹⁹ *Idem*, *A Calendar of the Inner Temple Records*, vol. 5, 25 George II (1751)–41 George III (1800), London 1936, s. 276.

działu. Z drugiej jednak strony ich liczba musiała być na tyle duża, że nie można było ich zupełnie zignorować i przenieść do działu „Różne”.

Ostatnim miejscem, niezwiązanym z uniwersytetami, lecz prowadzącym pewnego rodzaju działalność akademicką, w tym związaną z nauczaniem prawa, były szkoły prywatne. Wprawdzie określić można je jako szkoły średnie, jednak swoim charakterem przypominały współczesne amerykańskie *colleges*, plasujące się pomiędzy szkołami średnimi, a uniwersytetami. W Londynie istniały przynajmniej dwie placówki, które oferowały swym uczniom wykłady prawa²⁰⁰. Były to powstałe w szesnastym stuleciu St Paul's School oraz Gresham College. Jedynie ta druga sformalizowała wykład prawa rzymskiego do tego stopnia, iż oferowała potencjalnym wykładowcom stanowisko profesora prawa.

Gresham College powstało u schyłku szesnastego stulecia, w roku 1597, jako pośmiertna fundacja sir Thomasa Greshama, blisko związanej z dworem królewskim doby Tudorów. Od początku swojego istnienia szkoła miała prawo nauczania prawa rzymskiego i powoływania w tym celu samodzielnego profesora²⁰¹. Nie ulega wątpliwości, iż w ten sposób aspirowała do rangi uniwersyteckiej. Ambicje te nie były zresztą chyba dalekie od realizacji, przynajmniej w XVII wieku, skoro John Clark, królewski profesor prawa rzymskiego w Cambridge, powołany na to stanowisko w roku 1666, już w roku 1670 podjął pracę jako profesor prawa w Gresham College²⁰².

W osiemnastym stuleciu stanowisko profesora prawa zajmowało w tym czasie pięciu wykładowców²⁰³. Znamienne jest

²⁰⁰ J.H. Baker, *Legal Education...*, s. 3–4.

²⁰¹ D.R. Coquillette, *Legal Ideology and Incorporation I: The English Civilian Writers, 1523–1607*, „Boston University Law Review” 61/1 (1981), s. 14. Tam zob. również dalszą literaturę na temat początków nauczania prawa rzymskiego w Gresham College.

²⁰² AC, vol. 1.1, s. 343.

²⁰³ Por. *A Brief Memory of Sir Thomas Gresham; with an Abstract of his Will and of The Act of Parliament for the Foundation and Government of Gresham College*, London 1833, s. 28.

jednak, że żaden z nich nie był członkiem Kolegium Adwokatów. Pierwszym profesorem był Robert Briggs. Powołano go na stanowisko profesorskie w roku 1687. Oficjalnie swoją funkcję pełnił aż do śmierci w roku 1718. Studiował w Cambridge, gdzie uzyskał stopień bakałarza i mistrza sztuk. W roku 1689, pracując już jako profesor w Gresham, uzyskał decyzją królewską (*litteras Regias*) doktorat prawa w Cambridge²⁰⁴. Kilka lat po zatrudnieniu R. Briggs podupadł na zdrowiu. Podjął wówczas decyzję o przeniesieniu się poza Londyn i zamieszkaniu na wybrzeżu Morza Północnego w osadzie Loestoff (współcześnie Lowestoft). Oficjalnie R. Briggs nadal pełnił swoją funkcję profesora prawa, przyjeżdżając niekiedy do Londynu dla dokonania kilku odczytów. John Ward, osiemnastowieczny historyk Gresham College, podaje jednak, iż większość wykładów prowadził w zastępstwie profesora George Hawkins²⁰⁵. Ten ostatni pozostaje jednak postacią enigmatyczną, na temat której nie można znaleźć żadnych pewnych informacji.

Po śmierci R. Briggsa, profesura prawa w Gresham College powierzona została Johnowi Cumyngowi. Wspomniany J. Ward, zasłaniając się faktem, że dotyczyć miałyby to żyjącego profesora, nie zawarł w swoim opracowaniu żadnych bliższych informacji na temat J. Cumynga. Odnotował jedynie, iż profesor został wybrany dnia 1 maja 1719 roku. Był on barristerem zrzeszonym w Middle Temple. W rejestrze członków korporacji widnieje informacja o przyjęciu do niej, w dniu 9 listopada 1708 roku, Johna Cuminga – syna edynburskiego kupca. Uprawnienia do pełnienia funkcji barristera (tzw. *call to the bar*) zdobył on 15 maja 1713 roku²⁰⁶.

Po śmierci J. Cuminga profesorem wybrany został, w dniu 30 sierpnia 1744 roku, William Mace²⁰⁷. Pełnił on obowiązki

²⁰⁴ AC, vol. 1.1, s. 217.

²⁰⁵ J. Wards, *The Lives of the Professors of Gresham College*, London 1740, s. 258.

²⁰⁶ H.F. MacGeagh, H.A.C. Sturgess (oprac.), *Register of Admissions...*, s. 263.

²⁰⁷ „The London Magazine and Monthly Chronologer” (1744), s. 464.

wykładowcy do czasu swej śmierci 17 lutego 1767 roku²⁰⁸. Na temat W. Mace'a pozostała w zasadzie tylko jedna wzmianka dotycząca jego kontaktów z wpływowym irlandzkim filozofem Francisem Hutchesonem, z którym korespondował z pewnością już w drugiej połowie lat 20. XVIII wieku²⁰⁹.

Po śmierci W. Mace'a o objęciu wykładów prawa rzymskiego w Gresham College myślało kilka osób. Złożenie swej kandydatury rozważał irlandzki pisarz Oliver Goldsmith²¹⁰, znany przede wszystkim jako autor *Plebana z Wakefield*. Trudno jednak ocenić, czy plany te należało traktować poważnie skoro O. Goldsmith nie posiadał żadnego doświadczenia prawniczego, tak w zakresie prawa rzymskiego, jak i prawa angielskiego²¹¹. Kandydatami, którzy przedłożyli swoje zgłoszenia, byli natomiast: „Dr. Dawson and Mr. Jeffries”²¹². Ustalenie tożsamości pierwszego z mężczyzn nastrocza wiele trudności. Jeśli zakładać, iż był to doktor prawa, należy uwzględnić informacje, że w osiemnastym stuleciu tylko jedna osoba nosząca nazwisko Dawson uzyskała ten stopień naukowy. Był to Henry Dawson, który odbył studia w Cambridge, wieńcząc je nadaniem doktoratu prawa w roku 1720²¹³. Biorąc pod uwagę fakt, że W. Mace zmarł w roku 1767 jest mało prawdopodobne, aby dokumentacja dotyczyła właśnie tego mężczyzny. Nie można jednak wykluczyć, iż wspomniany Dawson nie posiadał doktoratu z prawa, podobnie jak dwaj poprzedni profesorowie. Niezależnie jednak od tych wątpliwości, posadę wykładowcy objął drugi z kandydatów, Joseph Jefferies. Urodził się w roku 1726 w rodzinie dysydentów religijnych, tj.

²⁰⁸ „The Gentleman's Magazine, and Historical Chronicle” 37 (1767), s. 96.

²⁰⁹ *Original Letter from Dr. Francis Hutcheson to Mr. William Mace, Professor of Gresham College. [Never Before Printed], „The European Magazine, and London Review”* (September 1788), s. 158–160.

²¹⁰ J. Prior, *The Life of Oliver Goldsmith, M.B. From a Variety of Original Sources*, vol. 2, London 1837, s. 156.

²¹¹ Więcej na temat pisarza i jego kariery zawodowej zob. L. Stephen, *Goldsmith, Oliver (1728–1774)*, [w:] DNB, vol. 22, s. 86–95.

²¹² J. Prior, *The Life of Oliver Goldsmith...*, s. 157, przyp. *.

²¹³ AC, vol. 1.2, s. 21.

w rodzinie protestanckiej, nieprzynależącej do Kościoła anglikańskiego. Jako duchowny należący do wspólnoty baptystów, J. Jefferies był pierwszym *minister* nienależącym do Kościoła ustanowionego, który objął profesurę w Gresham²¹⁴. Z okresu jego pracy w kolegium pochodzi informacja, że wykłady prawa rzymskiego odbywały się co tydzień, w każdy wtorek²¹⁵. Trudno określić, czy podobnie było już wcześniej, w okresie, gdy katedrę zajmowali poprzednicy J. Jefferiesa.

Jako ostatni stanowisko profesora prawa w Gresham College w osiemnastym stuleciu zajmował Thomas Taylor²¹⁶. Był on oksfordczykiem. Jego rodzina wywodziła się jednak z Londynu. W latach 1763 oraz 1790 uzyskał odpowiednio baka-laureat oraz doktorat z prawa rzymskiego. Studia odbywał w Kolegium św. Jana. Nie był związany z Doctors' Commons. Sprawował posługę duszpasterską w Kościele anglikańskim. W roku 1784 uzyskał stanowisko profesora prawa w *Gresham College*. Funkcję tę sprawował do swojej śmierci w roku 1808.

Nominalnie wszystkie wymienione osoby pełniły funkcję profesora prawa, która w źródłach bardzo często określana jest także jako profesura prawa rzymskiego. Bliższych informacji na temat zajęć czy materiałów wykładowych niestety nie ma. Z pewnością również wszyscy profesorowie byli tylko dydaktykami. Nikt z nich nie pozostawił żadnej pracy naukowej bądź podręcznika na temat prawa rzymskiego. Jest to wprawdzie kompatybilne z postawą królewskich profesorów prawa rzymskiego, jednak fakt, iż żaden z profesorów z Gresham nie należał do Kolegium Adwokatów pokazuje, że nie byli oni również zainteresowani praktyką.

Na koniec rozważań dotyczących Gresham College warto zauważyć, że w XVIII wieku posady profesorskie zajmowało także kilku cywilistów, którzy nie wykładali prawa rzymskiego. W latach 1691–1713 profesorem astronomii był doktor

²¹⁴ „The Monthly Repository of Theology and General Literature” 13 (1818), s. 752–753.

²¹⁵ *Rider's British Merlin: For the Year of Our Lord God 1780*, London 1780, s. 222.

²¹⁶ AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1396.

prawa Alexander Torriano. Bakalarz prawa rzymskiego, William Roman, zajmował natomiast w latach 1749–1759 stanowisko profesora geometrii. Cywilistami było także dwóch profesorów retoryki – wspomniany John Ward, doktor prawa rzymskiego i profesor w latach 1720–1758, a także jego następca – bakalarz prawa rzymskiego i profesor w latach 1758–1797, Joseph Whateley²¹⁷.

Wypada zauważyć jeszcze, że części śladów studiowania prawa rzymskiego w osiemnastowiecznej Anglii nie da się łatwo przypisać konkretnym wykładowcom. Mowa tu o różnych archiwaliach, których pochodzenie nie jest znane. Wskazać można w tym miejscu rękopis zatytułowany *History of the Roman or civil Law*, który jest w posiadaniu Beinecke Rare Book and Manuscript Library będącej częścią Uniwersytetu Yale²¹⁸. W katalogu archiwalnym rękopis został określony jako traktat naukowy, jednak bliższa jego analiza wskazuje raczej na to, iż jest on notatkami wykładowymi. Świadczy o tym również zróżnicowana tematyka, której dotyczy. Obok opisu historii prawa rzymskiego oraz znaczenia prawa naturalnego, w notatkach znalazły się uwagi dotyczące pełnoletniości, wieku wymaganego dla zawarcia małżeństwa, zdrowia psychicznego czy relacji właściciel-niewolnik. Zdaje się zatem, że notatki powstały w trakcie wykładu dotyczącego rzymskiego prawa osobowego i rodzinnego. Za ich autora uznawany jest John Hume, anglikański biskup Bristolu, Oxfordu, a ostatecznie również Salisbury²¹⁹. W trakcie odbywanych studiów w Oxfordzie nie uzyskał jednak żadnego stopnia akademickiego z zakresu prawa rzymskiego. Możliwe jednak, iż uczęszczał na wykład jednego z królewskich profesorów – w okresie odbywania przez niego studiów wykładali w Oxfordzie James Bouchier oraz Henry Brooke.

Zagadkowo prezentuje się z kolei krótki, sześciostro-
nicowy rękopis, przechowywany w archiwum publicznym

²¹⁷ *A Brief Memory of Sir Thomas Gresham...*, s. 27–28.

²¹⁸ Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Osborn c496.

²¹⁹ AO, 1715–1886, vol. 2, s. 713.

w Ashington, na północy Anglii²²⁰. Pochodzi on ze zbiorów rodziny Delaval, która w osiemnastym stuleciu posiadała nieopodal Ashington potężny pałac nazywany Seaton Delaval Hall. Nie ulega wątpliwości, że dokument związany jest z nauką prawa rzymskiego, lecz nie należy on do kategorii notatek wykładowych. Zawiera listę różnych prac historycznych oraz prawniczych. Prócz tego wymienione zostały tłumaczenia starożytnych źródeł, m.in. Dionizjusza z Halikarnasu, datowane na rok 1723. Pochodzenie notatek jest jednak niejasne, szczególnie, że sporządzone zostały one w języku francuskim. Można przypuszczać zatem, że powstały w trakcie pobytu któregoś z członków rodziny Delavalów na kontynencie.

²²⁰ Northumberland Archives, NRO/650/L7.

Rozdział 3

STUDIOWANIE PRAWA RZYMSKIEGO. NADAWANIE STOPNI BAKAŁARZA I DOKTORA PRAWA

Dotychczasowe rozważania dotyczyły zagadnienia nauczania prawa rzymskiego w Anglii w osiemnastym stuleciu z perspektywy wykładowców. Koniecznie trzeba przyjrzeć się jednak i samym studentom, którzy uczęszczali na opisywane wcześniej wykłady, jak również korzystali z oferowanej przez angielskie uczelnie ścieżki edukacyjnej. Jest to o tyle istotne, że w omawianym stuleciu odbywanie podróży naukowych w celu studiowania prawa należało do zupełnych wyjątków. Świadczy o tym przykładowo zestawienie doktorów prawa rzymskiego, którzy w XVIII wieku zostali przyjęci do Kolegium Adwokatów. Z grona osiemdziesięciu dwóch doktorów tylko jeden odbył studia poza granicami Anglii. Był to Charles Herriot, wprowadzony do Kolegium 6 maja 1701 roku. Po odbyciu studiów w Cambridge i uzyskaniu doktoratu z prawa w drodze zarządzenia królewskiego w 1701 roku, wyjechał do Utrechtu, gdzie zdobył kolejny stopień doktorski²²¹. Spadek liczby wspomnianych wyjazdów naukowych notować można już od czasów reformacji. W Bolonii na przykład ostatni stopień doktora obojga praw nadany został Anglikowi 10 kwietnia 1604 roku. Edmund Tornell był jednak katolickim kapłanem, członkiem Towarzystwa Jezusowego, który odbył specjalistyczne studia w zakresie filozofii, teologii, jak i prawa

²²¹ G.D. Squibb, *Doctors'...*, s. 186; AC, vol. 1.2, s. 359.

w różnych włoskich uczelniach²²². Jest on zatem mało reprezentatywnym przykładem studenta prawa rzymskiego, jako że ze względu na swoją przynależność do Kościoła katolickiego i bycie duchownym, nie miał możliwości praktykowania prawa w siedemnastowiecznej Anglii. Ogólną tendencję dotyczącą studiowania prawa przez angielskich studentów na uniwersytetach kontynentalnych wyraziła niedawno Daniela Prögler, która pisząc o wszechnicy w Lejdzie zauważyła, iż naukę odbywało tam niewielu angielskich studentów, którzy bardzo często pochodzili z wyższych warstw społecznych, a studia z zakresu prawa rzymskiego traktowali jedynie jako część wykształcenia arystokracji (*noble education*)²²³. Innymi słowy, prawie każdy, kto w XVIII wieku posiadał specjalistyczną wiedzę na temat *civil law*, nabył ją w Oxfordzie bądź Cambridge.

Etapy zdobywania stopni bakałarza i doktora prawa rzymskiego na obu uniwersytetach określone były wewnętrznymi regulacjami uczelnianymi, przede wszystkim w statutach. Jak była już o tym uprzednio mowa, kluczowe reformy odnoszące się do działalności uniwersytetów, w tym i sposobu nauczania prawa, wprowadzone były przez przyrodnie rodzeństwo – Edwarda VI oraz Elżbietę I. Podczas gdy statut elżbietański z 1571 roku wydany dla Cambridge nie rodził większych trudności z jego interpretacją²²⁴, tak prawodawstwo królewskie dla Oxfordu nie było tak jasne, szczególnie, że konstituowało ono ustrój uniwersytetu odmiennie od jego bliźniaczej uczelni. Stąd w roku 1636 opracowany został

²²² Por. M.T. Guerrini, 'Qui voluerit in iure promoveri...'. *I dottori in diritto nello Studio di Bologna (1501–1796)*, Bologna 2005, s. 383. Zob. także J. Woolfson, *Padua and English Students Revisited*, „Renaissance Studies” 27/4 (2013), s. 587.

²²³ D. Prögler, *English Students at Leiden University, 1575–1650*. 'Advancing your abilities in learning and betting your understandings of the world and state affairs', London–New York 2013, s. 210.

²²⁴ *Statuta Reginae Elizabethae anno duodecimo regni sui edita*, [w:] *Documents Relating to the University and Colleges of Cambridge*, vol. 1, London 1852, s. 454–495.

jednolity tekst statutów uniwersyteckich dla Oxfordu, przygotowany na polecenie króla przez arcybiskupa Canterbury, Williama Lauda (nazywany czasami od jego nazwiska kodeksem laudiańskim – *the Laudian Code*)²²⁵.

W Cambridge student pragnący rozpocząć swoją edukację prawniczą zobowiązany był do podjęcia sześcioletnich studiów, o ile nie uzyskał uprzednio bakalaureatu sztuk wyzwolonych. W tym drugim przypadku statut przewidywał skrócenie nauki prawa rzymskiego do lat czterech. W przypadku kształcenia sześcioletniego pierwszy rok miał być poświęcony zapoznaniu się z *Instytucjami* Justyniana. W statucie odnotowano, że nauka ta powinna odbywać się *domi suae*²²⁶. Trudno stwierdzić, co postanowienie to dosłownie oznaczało. Mogło ono bowiem dotyczyć samokształcenia bądź odnosić się do pobierania nauk we własnym kolegium²²⁷. Angielskie słowo *college* jest oddawane w tekstach łacińskich przy pomocy terminu *collegium*, zaś termin *hall*, to łacińska *aula*. Wydaje się jednak, że przedstawione propozycje zinterpretowania sformułowania *domi suae* mogą być kompatybilne. Ze względów praktycznych w poszczególnych kolegiach pojawili się nauczyciele prawa rzymskiego – tutorzy, którzy pomagali studentom zgłębiać *Institutiones* Justyniana²²⁸.

W kolejnych latach student uczęszczać miał na publiczne wykłady królewskiego profesora²²⁹. Te dotyczyć mogły tematyki zaczerpniętej z *Pandektów*, *Kodeksu*, jak również „praw kościelnych naszego królestwa” (*ecclesiastica regni nostri iura*)²³⁰. Postanowienie to, przynajmniej u schyłku

²²⁵ J. Griffiths (red.), *Statutes of the University of Oxford Codified in the Year 1636 under the Authority of Archbishop Laud Chancellor of the University*, Oxford 1888.

²²⁶ Cap. XII *De legum studiosis*, SRE, s. 461.

²²⁷ W ten ostatni sposób interpretuje użyty termin D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 57.

²²⁸ Por. R.H. Helmholz, *The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction...*, s. 245.

²²⁹ D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 57.

²³⁰ Cap. IV *De temporibus lectionum et libris praelegendis*, SRE, s. 457.

osiemnastego stulecia, musiało pozostawać martwą literą prawa, skoro – jak wyżej pokazano – królewscy profesorowie, w tym S. Hallifax i J. Jowett, prowadzili wykład w oparciu o *Institutiones*. Poważnym odstępieniem od zasad ustalonych statutami było prócz tego zrezygnowanie w 1684 roku z obowiązku zamieszkiwania studentów w ich kolegiach przez cały, sześcioletni okres studiów. Zamiast tego wprowadzono obowiązek trzyletniej rezydencji, po upływie której student mógł opuścić uczelnię. W celu uczynienia zadość wymogom statutowym, student powracał do niej po kolejnych trzech latach, aby wówczas przystąpić do procedur wymaganych dla uzyskania stopnia bakałarza²³¹.

Statut elżbietiański zawierał postanowienie, że przed uzyskaniem stopnia bakałarza prawa (*Legum Baccalaureus*; LL.B.), student musiał publicznie odpowiedzieć przed profesorem albo przed którymś z doktorów swojego wydziału na zadane mu pytania dotyczące wykładanej materii²³². Oznaczałoby to zatem, iż w porównaniu do bakałarza sztuk wyzwolonych, adept prawa rzymskiego musiał zadośćuczynić mniejszym wymaganiom formalnym. Jednocześnie jednak w literaturze zaznacza się czasami, że – co do samej jakości egzaminu – trudniejsze zadanie stało przed przyszłym cywilistą. Wynikało to z faktu, że podczas gdy studenci *artium* odbywali dyskusje we własnym gronie, studenci prawa odpowiadali na pytania zadawane im przez wykwalifikowanych cywilistów²³³. Z biegiem czasu jednak i ta forma sprawdzania wiedzy zaczęła być krytykowana. Zarówno rzetelne przygotowania studentów, jak i profesjonalizm egzaminujących, zaczęły budzić wątpliwość otoczenia. Trzeba pamiętać bowiem, że od roku 1684 kandydat do stopnia bakałarza w ciągu trzech ostatnich lat nie miał kontaktu z uczelnią. Trudno przypuszczać, aby efektywnie studiował prawo rzymskie, częstokroć będąc zapewne pochłonięty innymi obowiązkami.

²³¹ HUC, vol. 3, s. 187.

²³² Cap. XII *De legum studiosis*, SRE, s. 461.

²³³ HUC, vol. 3, s. 187.

Stąd, zdaniem D.A. Winstanleya, publiczna odpowiedź na pytania zadawane przez wykładowcę „przestała być poważnym sprawdzianem wiedzy prawniczej” (*ceased to be a serious test of legal learning*)²³⁴.

Ceremonia ustanowienia bakałarza prawa odbywała się na zgromadzeniu uczelni, któremu przewodniczył jej wicekanclerz. W statutach uniwersyteckich wskazano tylko przykładową formę mianowania studenta bakałarzem teologii. Zakładać należy – porównując tę ceremonię z podobną znaną z Oxfordu – że treść samego aktu nominacyjnego wyglądała podobnie. Dla studenta teologii brzmiała ona: *Admittimus te ad enarrandum omnes apostolicas epistolas in nomine Patris etc.* („Dopuszczamy Cię do wyjaśniania wszystkich listów apostoelskich w imię Ojca itd.”)²³⁵. Bakałarz prawa musiał być z kolei dopuszczony, tak jak to było przyjęte w Oxfordzie, do wyjaśniania *Instytucji* Justyniana.

Po uzyskaniu stopnia bakałarza istniała możliwość ubiegania się o stopień doktora prawa (*Legum doctor*, LL.D.). Jego uzyskanie, zgodnie ze statutem elżbietańskim, powinno być poprzedzone pięcioletnim okresem uczęszczania na wykład królewskiego profesora. W tym czasie bakałarz powinien wziąć udział dwukrotnie w debacie prowadzonej w swojej szkole (*in suis scholis*) oraz przystąpić do *disputationem* bezpośrednio poprzedzającej nadanie godności. W przypadku mistrzów sztuk wyzwolonych mogli oni zostać włączeni do grona doktorów prawa po siedmioletnim okresie zajmowania się prawem (*septennium dans operam legibus*) i zadośćuczynieniu wymogowi dwóch publicznych debat na wydziale prawa²³⁶. Zaskakujące postanowienia zawarte zostały w rozdziale zatytułowanym *De legum doctoribus*. Monarchini postanowiła, iż wkrótce po uzyskaniu doktoratu, prawnik powinien poświęcić się studiowaniu praw Anglii, tak aby nie był nieświadomy

²³⁴ D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 58.

²³⁵ Cap. XX *De caeremoniis in gradibus conferendiis*, SRE, s. 463.

²³⁶ Cap. XIII *De legum baccalaureis*, SRE, s. 461.

(*imperitus*) praw własnego kraju, jak i różnic pojawiających się między nimi a prawami obcymi²³⁷.

Jednym ze stałych elementów kształcenia uniwersyteckiego pozostawały różne rodzaje dyskusji akademickich – *disputationes*. W przypadku wydziału prawa powinny odbywać się one w szósty czwartek każdego trymestru bądź innego dnia, o ile zostało to zatwierdzone przez kancelarię uniwersytecką. *Disputatio* powinna odbywać się przed królewskim profesorem, bądź przed innym doktorem prawa. Spór wiedziony przez studentów nie mógł zakończyć się wcześniej, aniżeli przed upływem dwóch godzin²³⁸.

Prócz dyskusji wymaganych od studentów w trakcie odbywania przez nich studiów, inny ich rodzaj związany był z nadawaniem stopnia doktora prawa. Zgodnie ze statutem elżbietańskim, każdego roku bakałarze teologii, prawa rzymskiego oraz medycy gromadzili się, aby uzyskać nominacje doktorskie. Były one poprzedzone dyskusjami, które mogły odbyć się wcześniejszego dnia (tzw. *vesperiis*) między godziną trzecią a czwartą popołudniu bądź w samym dniu nadania stopnia, wówczas między godziną drugą a trzecią²³⁹. Zwyczaje związane z ukończeniem studiów zachowane zostały jeszcze z okresu średniowiecza²⁴⁰.

Choć Uniwersytet w Oxfordzie, jak już wskazano, posiadał statuty pochodzące z czasów Tudorów, to ostateczną, zmodyfikowaną i ujednoliconą ich redakcję opracowano dopiero w latach 30. XVII wieku. W przeciwieństwie do prawodawstwa Cambridge *Laudian Code* zawierał znacznie bardziej szczegółowe regulacje dotyczące zarówno odbywania studiów, jak i zdobywania stopni bakałarza i doktora.

W statutach postanowiono, że student pragnący zdobyć godność bakałarza prawa rzymskiego (*Baccalaureus Civilis*

²³⁷ Cap. XIV *De legum doctoribus*, SRE, s. 461.

²³⁸ Cap. XXVIII *De jurisconsultorum disputationibus*, SRE, s. 467–468.

²³⁹ Cap. XXXII *De disputationibus in vesperiis et die comitorum*, SRE, s. 469.

²⁴⁰ J.H. Baker, *750 Years of Law at Cambridge. A brief history of the Faculty of Law*, Cambridge 1996, s. 6.

Legis; BCL²⁴¹) powinien przez trzy lata uczęszczać na wykłady, o ile posiadał uprzednio stopień mistrza sztuk wyzwolonych, bądź pięć lat, jeśli takiego stopnia nie posiadał²⁴². Uwagę zwraca konstrukcja omawianego zarządzenia. Umieszczenie na pierwszym miejscu informacji o uprzednim zdobyciu stopnia mistrza *artium* jasno wskazuje na preferowanie przez władze uczelni tej właśnie ścieżki kariery akademickiej. Ponadto redaktorzy statutu wskazali na stopień mistrza, nie zaś bakałarza sztuk wyzwolonych, jak to miało miejsce w paralelnym postanowieniu statutu elżbietańskiego wydanego dla Cambridge. Podjęcie studiów od razu z myślą o zdobyciu wykształcenia cywilistycznego również było dopuszczalne i, jak się wydaje, stosunkowo częste. Być może z tego względu kodeks laudiański zawierał dodatkowe postanowienie mające zapewnić studentom prawa szersze „horyzonty”, aniżeli ograniczone jedynie do *iurisprudentiae*. Ci, którzy nie posiadali wcześniejszego wykształcenia, musieli przez dwa lata, zanim podjęli pięcioletni okres studiowania prawa, uczęszczać na zajęcia z dialektyki, filozofii moralnej oraz polityki, jak również z innych nauk humanistycznych (*humaniores litterae*). Wyjątki od tej zasady mogły jednak wprowadzać poszczególne kolegia uniwersyteckie²⁴³.

²⁴¹ Czasami stosowano odmienne skróty na oznaczenie nadawanych godności, np. w *Registrum Custodum, Sociorum, et Scholarium* prowadzonym przez New College w Oxfordzie (New College Archives, *Warden James Edward Sewell's register*, Oxford 1850) regularnie stosowany jest na oznaczenia bakałarza prawa skrót LL.B. Prócz tego w spisie odnaleźć można również skróty J.C.B – *Juris Civilis Baccalaureus* oraz J.C.D. – *Juris Civilis Doctor* (*ibidem*, k. 229–230, 236–239). Wyjątkowo pojawiają się przy nazwiskach studentów określenia *civilista* (*ibidem*, k. 239; 240; 249; 251; 254), gdy przerywali oni studia w trakcie ich odbywania, np. ze względu na śmierć, jak w przypadku Charlesa Mulliensa (1730), Thomasa Haslewooda (1726) czy Johna Townsenda (1758), bądź ze względu na rezygnację z nich, jak w przypadku Williama Beaumonta (1752) oraz Johna Coswalla (1761).

²⁴² Tit. VI, sect. 4, § 1 CSUO, s. 60.

²⁴³ *Ibidem*.

Uzyskanie stopnia bakalarza powinno było być poprzedzone dwukrotnym odbyciem przez kandydata dysput prawnych, w trakcie których wystąpiłby on raz jako stawiający zarzuty (*opponens*), innym zaś razem w charakterze broniącego się (*respondens*)²⁴⁴. *Disputationes juridicae* obejmowały trzy zagadnienia, co do których należało wieść spór²⁴⁵. Zagadnienia te przygotowali sami odpowiadający i przedstawiali je do zatwierdzenia królewskiemu profesorowi²⁴⁶. Trzeba jednak dodać, że obowiązek uczestnictwa profesora w dyskusjach zaczęto z czasem zaniedbywać²⁴⁷. U początku XIX wieku regułą był udział w *disputationes* jedynie wydziałowego urzędnika (*clerk*)²⁴⁸. W statutach postanowiono, iż dyskusje powinny się odbywać na wydziale prawa dwukrotnie w ciągu roku – w ostatni wtorek trymestru św. Michała (tj. trymestru jesiennego) i trymestru wielkanocnego. Do udziału w dyskusjach byli zobowiązani wszyscy wydziałowi bakalarze oraz studenci prawa, którzy wypełnili wymagany statutami czas potrzebny do zdobycia tego stopnia²⁴⁹. Dyskusje miały charakter publiczny. Imiona stawiających zarzuty i broniących się powinny być obwieszczone na siedem dni przed *disputationem* na zewnętrznych drzwiach szkół, jak również na ścianach All Souls College i Oriel College²⁵⁰. Po spełnieniu wszystkich wymaganych statutem obowiązków, kandydat mógł ubiegać się o udzielenie mu łaski, to jest nadania mu stopnia bakalarza²⁵¹. Po jej uzyskaniu dochodziło do tzw. prezentacji (*praestentatio*). Prócz wymiaru ceremonialnego, prezentacja zawierała w sobie dwa ważne elementy – naukowy oraz

²⁴⁴ Tit. VI, sect. 4, § 2 CSUO, s. 61.

²⁴⁵ *Considerations on the Public Exercises for the First and Second Degrees in the University of Oxford*, Oxford 1773, s. xii. Por. także HUO, vol. 5, s. 596.

²⁴⁶ Tit. VIII, § 5 CSUO, s. 83.

²⁴⁷ *Considerations on the Public Exercises...*, s. xvii.

²⁴⁸ Zob. HUO, vol. 5, s. 596.

²⁴⁹ Tit. VIII, § 3 CSUO, s. 81.

²⁵⁰ Tit. VI, sect. 4, § 2 CSUO, s. 61.

²⁵¹ Ogólnie na temat zasad wnoszenia i udzielenia „łaski” zob. Tit. IX, sec. 3, § 2, s. 93–94.

związany z porządkiem publicznym. W pierwszym przypadku chodziło o udzielenie nowo ustanowionemu bakałarzowi prawa wykładania studentom *Instytucji* justyniańskich. Wyrażało się to w treści prezentacji dokonywanej przez królewskiego profesora władzom uczelni: „*Insignissimae Vice-Cancellarie, vosque Egregii Procuratores, praesento vobis hunc Studiosum in Iure Civili, ut admittatur ad Lectionem cuiuslibet libri Institutionum Imperialium [...]*” (Najznakomitszy Wicekanclerzu i wyznamienci proktorzy²⁵², przedstawiam wam tego [oto] studenta prawa rzymskiego, ażeby dopuścić go do wykładania wszystkich ksiąg *Instytucji* cesarskich [...])²⁵³.

Aspekt publicznoprawny ujawniał się z kolei w potwierdzeniu przez prezentowanego bakałarza anglikańskiego wyznania wiary. Bakałarzom odczytywano tzw. *Articles of Faith and Religion* z 1563 roku, a także trzy kanony pochodzące z *Constitutions and Canons Ecclesiastical* z 1603 roku²⁵⁴. Potwierdzenie tych czynności powinno również znaleźć się w tekście prezentacji dokonywanej przez królewskiego profesora wicekanclerzowi. Tym samym grono ubiegających się o stopnie akademickie ograniczono do członków Kościoła ustanowionego²⁵⁵.

²⁵² Termin proktor (ang. *proctor*, łac. *procurator*) służył od czasów średniowiecza na oznaczenie grupy wyższych urzędników wspomagających wicekanclerza w realizacji zadań należących do uniwersyteckiej egzekutywy, zob. A.B. Cobban, *The Medieval English Universities...*, s. 76–77.

²⁵³ Tit. IX, sect. 5, § 6, *Ad baccalaureatum Iuris Civilis*, CSUO, s. 107.

²⁵⁴ Tit. IX, sect. 5, § 3 CSUO, s. 105.

²⁵⁵ W materiale archiwalnym przechowywanym przez Uniwersytet w Oxfordzie odnaleźć można jednak jeden interesujący przypadek nadania stopnia doktora prawa rzymskiego przedstawicielowi rodziny katolickiej (Bodleian Library, Oxford University Archives NW 1/5/51). W roku 1796 dokonano prezentacji Johna Throckmorta, w celu nadania mu stopnia honorowego. Należał do znanej w Anglii rodziny szlacheckiej (baronetów Buckland), która od czasów reformacji zachowała związki z Kościołem katolickim. Wydaje się jednak, że wpływ na tę decyzję mógł mieć fakt, że przyznany stopień miał charakter honorowy, ponadto u schyłku osiemnastego stulecia dostrzec można stopniowe odstępowanie od surowych ustaw karnych skierowanych przeciwko katolikom. Na temat Johna Throckmorta zob. P. Marshall, G. Scott, *Introduction: The Catholic Gentry in English*

Ostatnim elementem nadania godności bakalarza było złożenie przez niego przysięgi, w której zobowiązywał się przestrzegać statutów uniwersyteckich oraz wszystkich innych praw powiązanych z nadanym mu stopniem akademickim²⁵⁶. Po zaprzysiężeniu wicekanclerz pytał nowych bakalarzy o to, czy są w stanie przeznaczyć na rzecz uniwersytetu corocznie kwotę 40 funtów. Jeśli padała odpowiedź negatywna, wówczas ponawiał pytanie, wskazując tym razem na kwotę pięciu szylingów. Jeśli i ta kwota była zbyt wysoka, wówczas zobowiązywał bakalarzy do opłacania kosztów związanych z corocznym spożywaniem przez nich wina. Ceremonia kończyła się obwieszczeniem przez wicekanclerza: „*Domine vel Magister N. ego admitto te ad Lectionem Institutionum Imperialium*”²⁵⁷ (Panie bądź Mistrzu N. dopuszczam cię do wykładania *Instytucji cesarskich*).

Wraz z uzyskaniem stopnia bakalarza możliwe było kontynuowanie nauki w zakresie prawa rzymskiego, w celu zdobycia doktoratu (*Doctor Civilis Legis*; DCL). Różnice w ilości lat wymaganych dla uzyskania tego stopnia były następstwem różnic pojawiających się już w przypadku bakalarza. W przypadku zatem, gdy kandydat był mistrzem *artium*, a następnie zdobył bakalaureat prawa rzymskiego, wówczas zobowiązywano go do uczestniczenia w wykładach królewskiego profesora przez kolejne cztery lata. W przypadku, gdy posiadał on stopień bakalarza prawa rzymskiego, niepoprzedzony stopniem mistrza, wymagano od niego pięcioletniego okresu uczęszczania na wykład²⁵⁸.

Bakalarze nie brali udziału w dyskusjach jak studenci, lecz przed dopuszczeniem ich do uzyskania stopnia doktora zobowiązani byli do wygłoszenia wykładów. Mogły one przybrać dwie odmienne postaci. Po pierwsze – kandydat

Society, [w:] P. Marshall, G. Scott (red.), *Catholic Gentry in English Society. The Throckmortons of Coughton from Reformation to Emancipation*, Abingdon–New York 2009, s. 20–21.

²⁵⁶ Tit. IX, sect. 5, § 3 CSUO, s. 118–119.

²⁵⁷ Tit. IX, sect. 7, s. 120.

²⁵⁸ Tit. VI, sect. 4, § 3 CSUO, s. 61.

do stopnia doktora mógł publicznie wygłosić sześć uroczystych wykładów (*sex solemnes lectiones*), pomiędzy godzinami pierwszą i drugą popołudniu. W ich trakcie miał prawo wyjaśniać dowolne fragmenty pochodzące z *Coprus Iuris Civilis*. Po drugie – ubiegający się o doktorat mógł wygłosić co najmniej trzy wykłady, w trakcie których miał zwięźle przedstawić (*cursorie exponet*) zagadnienia związane z jedynym z precyzyjnie wskazanych w statutach tytułów pochodzących z *Digestów* i *Kodeksu*: *De iudiciis*²⁵⁹, *De probationibus*²⁶⁰ bądź *De re iudicata*²⁶¹. Konieczne było obwieszczenie terminu i tematu wykładów poprzez wywieszenie informacji na drzwiach szkół oraz u zbiegu ulic przy narożnikach Kolegium Dusz Wszystkich Zmarłych i Kolegium Oriel, podobnie jak w przypadku *disputationum* studentów²⁶².

Wraz z wypełnieniem wymaganych prawem obowiązków bakałarz mógł, tak jak wcześniej, gdy był studentem, ubiegać się o przyznanie mu łaski. Tym razem nie wносił jednak o dopuszczenie do stopnia akademickiego, lecz prosił o ustanowienie go tzw. kandydatem (*inceptor*). Analogicznie do wcześniejszej procedury, także i tym razem był przedstawiany władzom uczelni przez królewskiego profesora prawa rzymskiego, który zaświadczał o złożeniu przez ubiegającego się anglikańskiego wyznania wiary²⁶³. Dalej bakałarze klękali przed wicekanclerzem, który zadawał im trzy pytania – o przestrzeganie postanowień statutu, przywilejów, zwyczajów i wolności (*Statuta, Privilegia, Consuetudines, et Libertates*) przypisanych uniwersytetowi, o stanie się prawdziwie ubiegającym się (*incipies realiter*) w ciągu roku (tj. o przystąpienie do doktorskiej *disputatio*), i wreszcie o nieubieganie

²⁵⁹ D. 5, 1 (*De iudiciis: ubi quisque agere vel conveniri debeat*), C. 3, 1 (*De iudiciis*).

²⁶⁰ D. 22, 3 (*De probationibus et praesumptionibus*), C. 4, 19 (*De probationibus*).

²⁶¹ D. 42, 1 (*De re iudicata et de effectu sententiarum et de interlocutionibus*), C. 7, 52 (*De re iudicata*).

²⁶² Tit. VI, sect. 4, § 4 CSUO, s. 61–62.

²⁶³ Tit. IX, sect. 5, § 6, *Ad Incipiendum in Iure Civile*, CSUO, s. 107.

się o doktorat w innej uczelni, co w praktyce oznaczało Uniwersytet w Cambridge. Po złożonej przez kandydatów przysiędze, wicekanclerz, odwołując się do formuły trynitarnej oraz wskazując na pomyślność Najświętszej Matki Kościoła, zezwalał kandydatom nauczać, prowadzić dysputy i dokonywać wszelkich innych czynności, które wymagane były w celu zdobycia godności doktora²⁶⁴.

Nadanie stopni na wszystkich wydziałach, począwszy od czasów kodeksu laudiańskiego, odbywało się w jednym terminie (wcześniejsza praktyka w tym zakresie była różna dla różnych wydziałów). Procedurę nadania stopni naukowych poprzedzało wydarzenie określone jako *Comitia* bądź *Actus*. Odbywało się ono w dwa następujące po sobie dni, z pominięciem niedzieli, tj. w poniedziałek po siódmym dniu lipca oraz w sobotę poprzedzającą ten dzień (tzw. *vesperies*)²⁶⁵. W przypadku stopni w zakresie prawa, a także medycyny i teologii, wszystkie wymagane czynności, określane ogólnie mianem *disputationes*, odbywały się w budynkach wydziałów. Była to praktyka odmienna, aniżeli w przypadku wydziału sztuk wyzwolonych, gdyż jego absolwenci realizowali statutowe obowiązki w innym miejscu. Oryginalnie w *Laudian Code* wskazano jako właściwe miejsce nawet uniwersyteckiego kościoła pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny. Jednocześnie redaktorzy statutów dodali informację, iż taki stan rzeczy miał trwać do momentu przygotowania innego dogodnego miejsca – *donec alias de loco commodiori provisum fuerit*²⁶⁶. W okresie sprawowania przez arcybiskupa W. Lauda urzędu kanclerza uniwersytetu (1630–1641) podjęto starania zmierzające do uczynienia z budynku kościoła akademickiego miejsca wolnego od uroczystości świeckich. Postanowiono o ich przeniesieniu do innych stosownych

²⁶⁴ Tit. IX, sect. 7 CSUO, s. 120–121.

²⁶⁵ Tit. VII, sect. 1, § 1 CSUO, s. 67.

²⁶⁶ T. VII, sec. 1, § 3 CSUO, s. 68.

budynków. Ostatecznie cel ten zrealizowano dopiero w roku 1669 wraz z oddaniem do użytku tzw. Sheldonian Theatre²⁶⁷.

Przebieg i kolejność procedur „egzaminacyjnych” zostały w statutach ściśle określone. *Vesperies* rozpoczynały się w sobotę o godzinie trzynastej. Trwać mogły do godziny siedemnastej. Poprzedzone były wykładem królewskiego profesora prawa. Ubiegający się o stopień doktora (*inceptores*) powinni prosić go następnie o udzielenie im „ojcowskiego błogosławieństwa” (*paternam benedictionem*)²⁶⁸. Wykładowca winien poinstruować studentów, którzy występowali w trakcie *disputatio* w roli moderatorów, co do jej przebiegu. Ostatecznie należało do niego ogłoszenie każdemu kandydatowi ubiegającemu się o stopień doktora trzech pytań. Przeciwnikami kandydatów powinni być doktorzy prawa. W przypadku nieusprawiedliwionej nieobecności doktorów, podlegali oni karze 40 szylingów. Mieli jednak prawo przedstawić swojego zastępcę z grona innych doktorów bądź bakałarzy prawa rzymskiego. Gdyby ilość przeciwników była nadal zbyt mała, wówczas królewski profesor miał prawo dokooptować do ich grona kolejnych bakałarzy (z uwzględnieniem jednak starszeństwa). Po udzieleniu przez kandydatów odpowiedzi, moderator dyskusji miał prawo wspomnieć o zauważonych sprzecznościach, które *inceptores* powinni wyjaśnić²⁶⁹. Na zakończenie *vesperies* kandydaci do stopnia doktora wydawali kolację dla doktorów swojego wydziału²⁷⁰.

Kolejnego dnia, tj. w niedzielę, statut przewidywał wygłoszenie w kościele akademickim dwóch kazań w języku angielskim, jednego przed, drugiego po południu. Wicekanclerz wyznaczał na tę okazję kaznodziejów. Miał on prawo wybrać ich z grona *inceptores* wydziału teologicznego. Nie był jednak w tej decyzji niczym skrzępowany i mógł wyznaczyć do pełnienia tej posługi kogoś innego²⁷¹. Kolejny dzień, tj.

²⁶⁷ HUO, vol. 4, s. 137.

²⁶⁸ T. VII, sec. 1, § 2 CSUO, s. 68.

²⁶⁹ T. VII, sec. 1, § 6 CSUO, s. 69–70.

²⁷⁰ T. VII, sec. 1, § 9 CSUO, s. 71.

²⁷¹ T. VII, sec. 1, § 10 CSUO, s. 71.

poniedziałek, w którym miał odbyć się *Actus*, rozpoczynano od zebrania się w kościele akademickim wszystkich kandydatów, ze wszystkich wydziałów. Przybywali oni na miejsce zgromadzenia prowadzeni przez wydziałowych bedeli – woźnych uniwersyteckich. We wschodniej kaplicy kościoła kapelan uniwersytecki przewodniczył stosownym modlitwom. Następnie wszyscy uczestnicy nabożeństwa powinni byli złożyć ofiary na ołtarzu. Aktywny udział w nabożeństwie był obowiązkowy dla *inceptores*, a odmowa wzięcia w nim udziału mogła spotkać się z wymierzeniem odmawiającemu kary przez wicekanclerza²⁷².

Po zakończeniu modlitw rozpoczynał się *Actus*. Zgodnie z brzmieniem *Laudian Code* uczestnicy uroczystości pozostawali w kościele akademickim. Po przejściu do głównej nawy kościoła zajmowali miejsca określone statutami²⁷³. Po roku 1669 uroczystość odbywała się w nowo wybudowanym Sheldonian Theatre. W osiemnastym stuleciu królewski profesor prawa rzymskiego wraz ze swoimi *inceptores* zajmował wschodnie ławy auli²⁷⁴.

Przedstawiciele kolejnych wydziałów występowali przed zgromadzoną społecznością akademicką według ściśle określonej kolejności. Wpierw swoje *disputationes* prowadzili kandydaci wydziału sztuk wyzwolonych. Następnie, o ile w danym roku uczestniczyli w uroczystości, swoje egzaminy składali kandydaci z wydziału muzyki. Jako trzeci *disputationes* prowadzili medycy, po których następowali *inceptores* prawa rzymskiego. Ostatnie spory wiedli kandydaci wydziału teologicznego. Podobnie jak w przypadku wielu innych oksfordzkich tradycji akademickich, tak i tym razem procedura *disputationes* przebiegała w sposób tożsamy dla trzech ostatnich wydziałów. Po wywołaniu przez uniwersyteckiego proktora, królewski profesor prawa rzymskiego wygłaszał

²⁷² T. VII, sec. 1, § 11 CSUO, s. 72.

²⁷³ T. VII, sec. 1, § 12 CSUO, s. 72: *Professor Iurisprudentiae cum Inceptoribus Iurisprudentiae a parte Australi*.

²⁷⁴ Por. angielskie tłumaczenie *Laudian Code*, [w:] *Oxford University Statutes*, przeł. G.R.M. Ward, vol. 1, London 1845, s. 64.

krótką przemowę. Następnie zbliżał się do *inceptores*, którym wręczał księgę, nakładał biret (*pileum*) oraz pierścień. Na koniec pozdrawiał każdego nowego doktora pocałunkiem²⁷⁵. Wprawdzie w tekście statutów nie zostało to wprost wskazane, jednak należy domyślać się, iż podobnie jak w przypadku Cambridge, księgą, którą królewski profesor wręczał nowym doktorom były *Institutiones* Justyniana²⁷⁶.

Disputatio odbywała się dopiero po zakończeniu opisanej uroczystości. Nowy doktor, występujący jednak nadal w pozycji *inceptoris*, przedkładał trzy przygotowane pytania. Ustosunkować miał się do nich odpowiadający, którym mógł być inny *inceptor* bądź moderator *vesperies*, a zatem jeden ze studentów prawa. Tym razem w statucie dodano, że musiał on spełniać kryteria wymagane dla uzyskania stopnia bakałarza prawa rzymskiego. W przypadku braku takiej osoby wicekanclerz mógł mianować odpowiadającego²⁷⁷. Co do samych pytań, w statucie zanotowano, iż doktor prawa powinien nie tylko znać prawo rzymskie, lecz również prawa własnego kraju (*iura municipali*), jak również powinien znać różnice między rodzimym porządkiem prawnym i porządkami obcymi. Stąd jedno z pytań zadawanych w trakcie *disputatio* miało dotyczyć prawa krajowego. Warto dodatkowo nadmienić, że wspomniana praktyka powiązana była ze statutowym obowiązkiem królewskiego profesora przedstawiania w trakcie wykładu wybranych zagadnień dotyczących rodzimej tradycji prawnej²⁷⁸. Pomiedzy stawiającym pytania a odpowiadającym wywiązywała się *disputatio*. Po ogłoszeniu przez proktora jej końca nowy doktor składał przysięgę²⁷⁹.

²⁷⁵ Opis postępowania przy ustanawianiu nowego doktora został zawarty w paragrafie dotyczącym *disputationes* medyków (T. VII, sec. 1, § 15 CSUO, s. 73). W paragrafie dotyczącym doktorów prawa rzymskiego redaktorzy statutów zawarli odesłanie do uprzedniej procedury (por. T. VII, sec. 1, § 16 CSUO, s. 74).

²⁷⁶ Por. J.H. Baker, *750 Years...*, s. 7.

²⁷⁷ T. VII, sec. 1, § 16 CSUO, s. 74.

²⁷⁸ T. VII, sec. 2, § 2 CSUO, s. 77.

²⁷⁹ T. VII, sec. 1, § 15 CSUO, s. 73.

Do czasów współczesnych przechowały się przykłady jedynie kilku osiemnastowiecznych *disputationes*²⁸⁰. Pochodzą one z lat 1703, 1713 oraz 1733²⁸¹. Pod względem liczby biorących w dyskusjach kandydatów były one mocno zróżnicowane. W roku 1703 do sporu „wieczornego” przystąpiło czterech *inceptores* (w tym Th. Wood), zaś w trakcie *actus* – jeden. Dziesięć lat później wydział prawa reprezentował tylko jeden kandydat, który przystąpił do dyskusji w trakcie *actus*. Wreszcie w roku 1733 *disputationes* wiodło odpowiednio dwóch i jeden kandydat w poszczególne dni ich odbywania.

Przechowane ogłoszenia dotyczące dysput doktorskich wskazują, że w osiemnastym stuleciu odstąpiono od wymogu przepytywania studentów z zakresu prawa współczesnego, co miało miejsce jeszcze sto lat wcześniej. Podejmowane kwestie dotyczyły natomiast różnorodnych zagadnień z zakresu starożytnego prawa rzymskiego i to zarówno z obszaru prawa prywatnego, jak i publicznego. Przystępujący do dysputy w roku 1733 Thomas Secker²⁸² opracował trzy zagadnienia: (1) obecność w prawie karnym domniemań, (2) odpowiedzialność deliktowa oraz (3) wymierzanie sankcji karnej przez sędziego²⁸³. Zainteresowania anglikańskiego duchownego wydają się jednak raczej nietypowe. Z pewną regularnością pojawiają się natomiast wśród opracowywanych zagadnień te dotyczące prawa osobowego (w tym rodzinnego) oraz procesowego. Może być to wynik praktycznego zastosowania tych kwestii w sądownictwie kościelnym. Interesujące jest również, że dwukrotnie można zauważyć pojawienie się tych samych

²⁸⁰ Znacznie więcej przykładów kwestii poruszanych w trakcie sporów doktorskich przechowało się z przełomu szesnastego i siedemnastego stulecia, zob. A. Clark (red.), *Register of the University of Oxford*, vol. 2 (1571–1622), cz. 1, *Introductions*, Oxford 1887, s. 179–189.

²⁸¹ Bodleian Library, Oxford University Archives NW/1/1.

²⁸² Więcej na temat Th. Seckera zob. *infra*, s. 128.

²⁸³ (1) *Ex Presumptionibus de Crimina quis sit condemnandus? Neg.*, (2) *Mandas Delictum & Delinquens pari paenâ sint plectendi? Aff.* (3) *Judex possit augere & minuere Paenas Criminibus impositas? Neg.* (zob. Bodleian Library, Oxford University Archives NW/1/1).

pytań u różnych kandydatów. Można zatem przypuszczać, że wśród oksfordzkich studentów krążyła lista opracowanych zagadnień, co zresztą mogło być milcząco akceptowane przez królewskich profesorów, w tym czasie – Thomasa i Jamesa Bouchierów.

Po zakończeniu czynności związanych z nadaniem stopni doktorskich z prawa, do swoich czynności przechodzili profesor i *inceptores* teologii. Na koniec głos zabierał wicekanclerz uniwersytetu, który podsumowywał działalność uczelni w mijającym roku. Na zakończenie uroczystości zgromadzeni przełożeni uniwersyteccy przystępowali do modlitwy w intencji nowo ustanowionych doktorów oraz mistrzów *artium*²⁸⁴. Cykl wydarzeń związanych z nadaniem stopni doktorskich kończył się następnego dnia – we wtorek, gdy o godzinie ósmej rano wygłaszane było w języku łacińskim okolicznościowe kazanie dla zebranego duchowieństwa. Podobnie, jak wcześniej, także i tym razem miejscem głoszenia był kościół akademicki²⁸⁵.

Przedstawione powyżej zasady nadawania stopni bakałarza i doktora, choć uregulowane w roku 1636, pozostawały w mocy aż do połowy dziewiętnastego stulecia. Wprawdzie wiele postanowień statutowych zostało w międzyczasie znowelizowanych, jednak kwestii nauczania prawa rzymskiego oraz nadawania w jego zakresie stopni akademickich dotyczyło to nieznacznie. W zasadzie jedynie dwa osiemnastowieczne postanowienia związane były bezpośrednio z prawem rzymskim. W roku 1783 pewnym zmianom poddana została ceremonia przedstawiania studentów pragnących zdobyć stopień bakałarza. Miała ona jednak charakter kosmetyczny i w rezultacie zmieniała nieco dialog prowadzony przez wicekanclerza ze studentem. W ostateczności kluczowa proklamacja, tj. ogłoszenie studenta bakałarzem poprzez udzielenie mu prawa wykładania *Institutiones* nie uległa

²⁸⁴ T. VII, sec. 1, § 19 CSUO, s. 75.

²⁸⁵ T. VII, sec. 1, § 20 CSUO, s. 75.

przekształceniu²⁸⁶. Drugą zmianą, poważniejszą, była nowelizacja dokonana przez uniwersytecką *Convocation* w dniu 10 czerwca 1789 roku. Możliwość wprowadzenia poprawki do statutów zgłaszana była już pod koniec kwietnia 1789 roku. Jeden z członków uniwersytetu nazwiskiem Swabey²⁸⁷ przygotował pierwszą wersję swojej odezwy dotyczącej skrócenia studiów prawniczych, tak aby absolwenci Oxfordu i Cambridge uzyskiwali akademickie godności w takim samym czasie. Argumentował, że rok różnicy powodował spychanie doktorów pochodzących z Oxfordu na dalszą pozycję przy ustalaniu zasad pierwszeństwa godności w Kolegium Adwokatów czy wyborze siedziby kancelarii²⁸⁸. Propozycja ta nie spotkała się jednak z pochlebnym przyjęciem. W jednym z listów przesłanych do wicekanclerza, anonimowy członek Konwokacji uznał proponowane zmiany za „wielce szkodliwe dla dostojęstwa i interesów uniwersytetu” (*highly injurious to the dignity and interests of the University*)²⁸⁹. Argumentacja przeciwników zmian dotyczyła powstania wewnętrznych sporów wewnątrz uczelni. Wskazywano bowiem, że statut przewidywał różne ścieżki uzyskania stopni w zakresie prawa rzymskiego, czego propozycja Swabeya nie przewidywała. Zwrócono m.in. uwagę na niebezpieczeństwo celowego wprowadzenia władz uczelni w błąd, w jakim celu student podejmowałby studia prawnicze²⁹⁰. Ostatecznie do postanowień statutu zawierających wymagania stawiane studentowi pragnącemu zostać bakałarzem prawa rzymskiego dołączono możliwość zaprzysięgania go na okoliczność pozostania w uczelni i podjęcia się uzyskania stopnia doktora. W znowelizowanym statucie wyraźnie podkreślono, iż dotyczy to

²⁸⁶ Por. *Oxford University Statutes*, przeł. G.R.M. Ward, J. Heywood, vol. 2, London 1851, s. 17–18.

²⁸⁷ Najprawdopodobniej Maurice Swabey, który w roku 1789 roku uzyskał doktorat prawa rzymskiego i został powołany do Kolegium Adwokatów, zob. AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1374.

²⁸⁸ Bodleian Library, Oxford University Archives, WPy 12/2/9, s. 2.

²⁸⁹ *Ibidem*, WPy 12/2/5.

²⁹⁰ *Ibidem*, WPy 12/2/12, s. 3.

osób, które pragną w przyszłości prowadzić praktykę adwokacką w sądach kościelnych i morskich²⁹¹. W składanej przysiędze uwagę zwraca użycie terminu „prawdziwa praktyka”, co sugerować by mogło, że wiele osób zdobywających stopień doktora w rzeczywistości nie decydowało się na wstąpienie do Kolegium Adwokatów bądź czyniło to tylko *pro forma*. Postanowienie to mogło mieć związek ze zmniejszającą się w drugiej połowie XVIII wieku liczbą przyjęć do Doctors' Commons. Podczas, gdy w jego pierwszej połowie przyjęcia odbywały się regularnie, czasami co roku, kiedy indziej raz na dwa, trzy lata – tak, poczynawszy od roku 1763, liczba kandydatów wyraźnie zmalała. Wprawdzie w roku 1763 przyjęto dwóch doktorów – Claude'a Chamption Crespigny'ego i Williama Comptona, jednak na kolejne nominacje trzeba było już czekać kilka lat. W roku 1771 przyjęto jednego adwokata, podobnie rok później. Dwóch doktorów przyjęto w roku 1779, a jednego w 1780, następne dwie nominacje odbyły się dopiero w roku 1785. Spadkową tendencję wyraźniej widać, gdy porówna się okres 1763–1789 z poprzednim dwudziestopięcioletnim. Poczynawszy zatem od roku 1763 do ogłoszenia zmian w oksfordzkim statucie przyjęto do Kolegium czternastu adwokatów, podczas gdy w poprzednim okresie (1736–1762) dwudziestu sześciu²⁹².

Wprawdzie wymagania stawiane kandydatom do stopni bakalarza i doktora, zarówno w Oxfordzie, jak i w Cambridge mogą wydawać się surowe, w rzeczywistości w nauce panuje przekonanie, iż studiowanie prawa było uznawane za najłatwiejszą drogę kariery akademickiej²⁹³. Niektórzy dodają, iż była to również ścieżka najtańsza²⁹⁴. Jednocześnie często wskazuje się, iż drogę tę wybierało niewielu stu-

²⁹¹ *Oxford University Statutes...*, s. 25.

²⁹² Por. G.D. Squibb, *Doctors'...*, s. 190–195.

²⁹³ R.H. Helmholz, *The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction...*, s. 245. Por. także szerzej na temat możliwych przyczyn podejmowania studiów z prawa rzymskiego HUO, vol. 5, s. 594–595.

²⁹⁴ S. Slinn, *The Education of the Anglican Clergy, 1780–1839*, Woodbridge 2017, s. 115.

dentów. Analiza katalogów osób²⁹⁵, które studiowały na obu uczelniach w osiemnastym stuleciu, nie pozwala stwierdzić wszelako, iż stanowili oni jedynie garstkę wszystkich studiujących. Szczególnie, że wspomniane zestawienia obejmują jedynie te osoby, które uzyskały w obu wszechnicach przynajmniej jeden stopień akademicki. Dostyc powszechną praktyką było natomiast studiowanie „dla siebie”, które nie kończyło się formalnym ich ukończeniem. Dla wielu osób był to zatem pewien etap życia, który często przygotowywał ich do przyszłej działalności polityczno-gospodarczej.

Robiąc wstępne założenie, że punktami granicznymi badanego okresu są lata 1700–1800, jak również i to, iż w tym czasie student zdobył przynajmniej jeden ze stopni naukowych, w Oxfordzie prawo rzymskie studiowały dziewięćset dziewięćdziesiąt trzy, natomiast w Cambridge dziewięćset sześćdziesiąt dwie osoby. Statuty pozwalały na odbycie nauki na kilka sposobów. Pełne wykształcenie, tj. bakalaureat i doktorat zdobyło odpowiednio dwustu pięćdziesięciu ośmiu i dziewięćdziesięciu ośmiu mężczyzn. Zdecydowanie częściej dochodziło jednak do zakończenia edukacji cywilistycznej na poziomie bakalaureatu – w Oxfordzie stopień ten zdobyło sześćset sześćdziesięciu dwóch, natomiast w Cambridge siedemset siedemdziesięciu studentów. Statuty umożliwiały również ominięcie stopnia bakalarza prawa przez absolwentów *artium* i staranie się przez nich jedynie

²⁹⁵ Katalogi absolwentów Oxfordu i Cambridge zostały opublikowane w następujących wydawnictwach sporządzonych na podstawie rejestrów uniwersyteckich: J. Foster (red.), *Alumni Oxonienses: The Members of the University of Oxford, 1500–1714*, vol. 1–4, Oxford 1891–1892; J. Foster (red.), *Alumni Oxonienses: The Members of the University of Oxford, 1715–1886*, vol. 1–4, Oxford 1888; J. Venn, J.A. Venn (red.), *Alumni Cantabrigienses. A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900*, part 1, *From Earliest Times to 1751*, vol. 1–4, Cambridge 1922–1927; J.A. Venn (red.), *Alumni Cantabrigienses. A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900*, part 2, *From 1752 to 1900*, vol. 1–6, Cambridge 1940–1954.

o przyznanie im godności doktorów prawa. W ten sposób doktoraty zdobyło w Oxfordzie stu pięciu, zaś w Cambridge sześćdziesięciu trzech przedstawicieli sztuk wyzwolonych. Co do pozostałych osób, odpowiednio osiemnastu w Oxfordzie i sześćdziesięciu trzech w Cambridge, dane z rejestrów bądź są nieprecyzyjne, bądź oznaczają zdobywanie jedynie częściowego wykształcenia w danym uniwersytecie, przed bądź po tzw. inkorporacji – tj. procedurze zatwierdzenia stopnia nadanego przez inną uczelnię.

Analiza przedstawionych danych ujawnia kilka prawidłowości. Ogólna liczba wszystkich zdobywających stopnie w zakresie prawa rzymskiego na obu uczelniach była zbliżona. W Cambridge zdecydowanie rzadziej dochodziło jednak do ukończenia studiów na poziomie doktoratu. Bezowocne wydają się również zabiegi władz dwóch uczelni w zakresie zachęcania studentów prawa do odbywania wcześniej studiów z zakresu sztuk wyzwolonych.

Do specyfiki studiów odbywanych w *Oxbridge* należy fakt, iż studenci nie podejmowali studiów na konkretnym kierunku, lecz przyjmowani byli najpierw do jednego z kolegiów (*colleges*) bądź hallów (*halls*) należących do uczelni, aby tam oddać się studiowaniu *sensu largo*, tj. procesowi zdobywania wiedzy. Wtórnie w stosunku do przyjęcia do uniwersytetu studenci decydowali się na uczęszczanie na konkretne wykłady i podejmowali starania o uzyskanie konkretnych godności naukowych. Ta elastyczność widoczna jest dobrze w odniesieniu do studiów prawniczych, w przypadku których zalecano studentom wcześniejsze zdobycie stopni w zakresie *artium* bądź uzupełnienie stosownej wiedzy. Wprawdzie geneza tzw. kolegiałości uczelni sięga czasów średniowiecza i charakteryzowała wiele europejskich ośrodków akademickich, jednak to w Anglii osiągnęła pełny rozkwit. Podczas gdy, jak zauważa Alan B. Cobban, kolegia we Francji czy we Włoszech oferowały studentom niewiele więcej poza zakwaterowaniem, tak kolegia działające w ramach Oxfordu i Cambridge stały się samorządnymi, autonomicznymi podmiotami prawa. Ich celem było nie tylko

zakwaterowanie studentów, lecz również zaoferowanie im kształcenia²⁹⁶.

Przynależność do kolegów była bardzo ważna, przede wszystkim ze względów praktycznych. Poza wykładami prawa rzymskiego (oferowanymi przez profesorów) wydziały nie miały studentom wiele więcej do zaproponowania. Gromadzono się na nich co najwyżej w celu udziału w *disputationes*. Stąd odbywanie studiów prawniczych musiało ogniskować się przede wszystkim w obrębie poszczególnych kolegów i hallów. Obok oferowanych studentom zajęć dodatkowych, prowadzonych przez tutorów, pomocą służyły również kolegialne biblioteki. W New College w Oxfordzie zachowała się księga wypożyczanych przez członków kolegium pozycji za lata 1753–1766²⁹⁷. Jej lektura jest obecnie trudna ze względu na powszechną praktykę wykreślenia przez wypożyczających tytułów książek wraz z momentem ich zwrotu. W okresie ujętym w rejestrze odnotowano pięciokrotne wypożyczenie *Kodeksu* i *Digestów*. Czterokrotnie wypożyczono dzieła Grotiusa, zaś jednokrotnie traktaty Graviny i S. Pufendorfa. Ponadto członkowie New College wypożyczali prace autorów angielskich. Cztery razy dzieła Th. Wooda (dwa razy dotyczące prawa angielskiego oraz dwa razy dotyczące prawa rzymskiego). Dwukrotnie skorzystano z opracowania Edmunda Gibsona dotyczącego anglikańskiego prawa kanonicznego, zaś raz sięgnięto do *Interpreter* J. Cowela. Wreszcie tytuł jednej pracy jest niemożliwy do odczytania, jednak ze względu na pojawiające się w nim słowo *iuris*, założyć należy, że dotyczyła ona prawa rzymskiego bądź kanonicznego. Podpisy samych wypożyczających są jeszcze trudniejsze do odczytania. Wydaje się jednak, zestawiając nazwiska cywilistów z New College z tymi, które można „odszyfrować” w księdze wypożyczeń, że z prac romanistycznych i kanonistycznych korzystali nie tylko studenci prawa.

Powyższe zestawienie stawia osiemnastowiecznych cywilistów w niezwykle złym świetle, przynajmniej gdy chodzi

²⁹⁶ A.B. Cobban, *The Medieval English Universities...*, s. 111–112.

²⁹⁷ New College Archives, *Libri Socijs Traditi e Bibliotheca* (Lib./B1).

o poziom ich czytelnictwa. W trzynastu lat wypożyczono bowiem z biblioteki jedynie dziewiętnaście pozycji dotyczących prawa. Przy co najmniej dwudziestu jego studentach w kolegium wydaje się być to liczbą niezwykle małą. Trudno stwierdzić na ile materiały zachowane w New College są reprezentatywne dla innych kolegiów. Ponadto dotyczą one jedynie prac wypożyczonych, a zatem niemożliwe jest ustalenie, z ilu książek studiujący cywiliści korzystali w samej bibliotece. Z pewnością zaś mieli oni z czego wybierać. Świadczy o tym seria katalogów bibliotecznych z drugiej połowy siedemnastego oraz z pierwszej połowy osiemnastego stulecia, która znajduje się w posiadaniu biblioteki New College²⁹⁸. Ze względu na swoje rozmiary wskazany zespół archiwaliów zasługuje na oddzielne opracowanie. Trzeba zauważyć jednak, że stanowi on zupełnie wyjątkowy materiał badawczy. Dokumenty są bowiem jednym z nielicznych przykładów kompletnego zachowania bibliotecznych katalogów pochodzących z omawianego okresu²⁹⁹. Poświadczają one znaczenie New College dla studiów prawniczych. W zbiorze bibliotecznym, dostępnym studentom prawa, znajdował się szereg prac, odnoszących się zarówno do prawa rzymskiego, kanonicznego, jak i prawa angielskiego. Na uwagę zasługuje fakt, że prace z zakresu prawa kanonicznego nie ograniczały się jedynie do prac angielskich czy przedreformacyjnych. W zbiorach biblioteki znajdowały się prace autorów katolickich, w tym autorstwa papieży. To samo zjawisko dostrzec można również w odniesieniu do prac teologicznych, pośród których odnaleźć można dzieła św. Roberta Bellarmina czy opracowania poświęcone osobie św. Ignacego Loyolii oraz założonego przez niego Towarzystwa

²⁹⁸ Zbiór obejmuje pięć dokumentów oznaczonych sygnaturami New College Library LC/8, LC/9, LC/10, LC/11 oraz LC/13. Składają się na niego: katalog z przełomu XVII i XVIII wieku, kolejny z roku 1694, katalog rękopisów przechowywanych w bibliotece kolegium pochodzący z roku 1729, kolejny katalog biblioteczny, tym razem z 1729 oraz osiemnastowieczna *Addenda* do poprzedniego dokumentu.

²⁹⁹ Por. dla okresu nieco wcześniejszego Ł.J. Korporowicz, *Prawo rzymskie...*, s. 43–44.

Jezusowego. Łącznie w bibliotece Kolegium Nowego znajdowało się około dwustu woluminów poświęconych prawu.

Tradycyjnie uważa się, iż obie angielskie uczelnie już od czasów średniowiecza posiadały wyspecjalizowane kolegia, w których gromadzili się studenci prawa. W Oxfordzie były to All Souls College oraz New College (począwszy od roku 1379), zaś w Cambridge, o czym wspominało już wcześniej, pozycję ośrodka prawniczego zachowało przez stulecia Trinity Hall. Od XV wieku także King's College stanowiło popularną ostoję studentów prawa³⁰⁰. Dane pochodzące z katalogów studentów nie potwierdzają jednak w pełni powyższych przekonań.

Przed wszystkim należy odnotować, że w osiemnastowiecznym Oxfordzie najpopularniejszym miejscem odbywania studiów prawniczych było New College. Wynikało to z faktu, że statut kolegium nakazywał, aby jednocześnie studiowało w nim prawo co najmniej dwudziestu studentów (*quod viginti personae Collegii nostri Oxoniae Jura Civilia et Jura Canonica absque diminutione quacunq[ue] audire*)³⁰¹. Drugie miejsce nie należało do All Souls College, lecz do St John's. Nie powinno to dziwić, gdy weźmie się pod uwagę fakt, iż wzrost popularności tego ostatniego kolegium wśród studentów prawa przypada na czasy reformacji³⁰². Trzecie miejsce zajmowało Kolegium Dusz Wszystkich Zmarłych, z wyraźnie mniejszą liczbą studentów – ponad czterdziestoma mniej niż New College i niemal trzydziestoma mniej niż Kolegium św. Jana. W czołówce pozostawało jeszcze Christ Church. Było to kolegium ściśle zależne od Kościoła anglikańskiego, przez co skupiające wielu studentów myślących o wstąpieniu na drogę kapłaństwa³⁰³.

³⁰⁰ A.B. Cobban, *English University Life in the Middle Ages*, London 1999, s. 84.

³⁰¹ New College Archives, *Founders Statutes in force during the 18th century*, Rubrica Octava (NCA 9).

³⁰² Por. A. Hegarty, *A Biographical Register of St. John's College, Oxford 1555–1660*, Suffolk 2011, s. xix, xxii.

³⁰³ Kolegium powstało z nadania Henryka VIII, który połączył je z diecezją Oxfordu. Kaplica kolegium pozostaje do dziś katedrą diecezji, por. obszernie H.L. Thompson, *Christ Church*, London 1900, *passim*.

Uwagę zwraca duże zróżnicowanie liczby studiujących: od kilkudziesięciu po jednego, jak w przypadku zamykającego zestawienie St John Hall. Łącznie osiemnastowieczni studenci prawa rezydowali w dwudziestu siedmiu kolegiach. W czterech najliczniejszych przebywało jednak aż 40% wszystkich studiujących.

Tabela 1. Liczba studentów studiujących prawo w kolegiach i hallach oksfordzkich³⁰⁴

New College	127
St John's College	113
All Souls College	86
Christ Church	77
Queen's College	52
Trinity College	47
Wadham College	42
University College	41
St Mary's Hall	40
Oriel College	39
Merton College	38
Balliol College	38
Exeter College	32

³⁰⁴ Tabela obejmuje studentów, którzy uzyskali stopień bakałarza bądź doktora prawa rzymskiego w drodze zwyczajnych procedur. Pominęto w związku z tym studentów, którzy otrzymali stopnie (przede wszystkim doktoraty) w drodze innych procedur, tj. *Creation* bądź *by diploma*. Kilukrotnie w *Alumni Oxonienses* brakuje informacji na temat przynależności studenta. Należy również dodać, iż wykaz obejmuje kolegia, w których studenci uzyskiwali swój ostatni stopień z zakresu prawa rzymskiego. Często praktyką było natomiast przenoszenie się studentów pomiędzy kolegiami w trakcie odbywania studiów.

Tab. 1 (cd.)

Pembroke College	31
Jesus College	25
Brasenose College	22
Magdalen College	21
Magdalen Hall	21
Lincoln College	16
Corpus Christi	14
St Alban Hall	14
Worcester College	13
St Edmund Hall	12
Hertford College	8
Hart Hall	7
New Inn Hall	3
St John Hall	1

Źródło: opracowanie własne.

W Cambridge na pierwszym miejscu nieodmienne plasowało się Trinity Hall z liczbą ponad dwustu trzydziestu studentów prawa. Drugim kolegium, w którym studiowało o stu studentów mniej, było St John's College. W pozostałych kolegiach nie odbywało studiów prawniczych więcej aniżeli kilkudziesięć osób przez całe stulecie. Ich liczba oscylowała zazwyczaj między trzydziestoma a sześćdziesięcioma. Jedynie w trzech przypadkach łączna ilość adeptów prawa nie przekraczała dwudziestu pięciu. Szczególną uwagę zwraca jednak King's College, które zamyka zestawienie liczbą czternastu scholarów. Kilka stuleci wcześniej Kolegium Królewskie stanowiło natomiast jedną z najpoważniejszych ostoj prawników w Cambridge³⁰⁵.

³⁰⁵ Por. A.B. Cobban, *The Medieval English Universities...*, s. 198.

Łącznie w Cambridge w XVIII wieku adepci prawa studiowali w szesnastu kolegiach. Niemniej jedna czwarta z nich odbywała te studia w Trinity Hall.

Tabela 2. Liczba studentów studiujących prawo w kolegiach i hallach Cambridge³⁰⁶

Trinity Hall	236
St John's College	127
Emmanuel College	62
Queens' College	55
Trinity College	55
Jesus College	48
Peterhouse College	48
Clare College	42
Caius College	40
Christ's College	40
Sidney College	39
Magdalene College	35
Pembroke College	34
St Catharine's College	25
Corpus Christi College	24
King's College	14

Źródło: opracowanie własne.

Obraz studiów prawniczych w osiemnastowiecznych Oxfordzie i Cambridge nie jest łatwy do przejrzystego odтворzenia. Obok danych zawartych w powyższych zestawieniach trzeba mieć bowiem na uwadze fakt, iż ówczesne życie

³⁰⁶ Zasady tworzenia tabeli były analogiczne jak w przypadku tabeli 1.

akademickie znało liczne sposoby obchodzenia standardowej ścieżki edukacyjnej. Trzeba wspomnieć zatem o zjawiskach, takich jak inkorporacje, przemieszczanie się studentów w trakcie odbywania studiów do innych kolegów czy wreszcie dyspensowania od ogólnych zasad kształcenia, które było dopuszczone akademickimi statutami.

Wprawdzie inkorporacje znane były wewnętrznym porządkom prawnym obu uczelni, jednak szczegółowy opis procedur z nimi związanych można odnaleźć jedynie w kodeksie laudiańskim³⁰⁷. W otwierającym stosowną sekcję wyjaśnieniu wskazano, iż prawo przyjmowania do oksfordzkiej wspólnoty akademickiej przybyszy z innych uniwersytetów, tak z Cambridge, jak i z zagranicy, było uznawane za powszechnie przyjęty zwyczaj. Statut udzielił Kongregacji uczelni upoważnienia do rozpatrywania stosownych próśb³⁰⁸.

Osoba pragnąca uzyskać inkorporację powinna przedstawić dokument poświadczający posiadanie stosownego stopnia akademickiego z dołączoną pieczęcią macierzystej uczelni, a następnie, za pośrednictwem jednego z mistrzów (członków Kongregacji), przedłożyć stosowną petycję: „A.N., ustanowiony bakałarzem bądź mistrzem wydziału sztuk wyzwolonych w uczelni A.B.C. prosi, aby za Waszym łaskawym pozwoleniem został dopuszczony u oksfordczyków do tego samego stopnia, statusu i godności, którymi cieszy się u swoich [w uczelni] A.B.C.” (*Supplicat A.N. Baccalaureus vel Magister Facultatis Artium in Academia A.B.C. creatus, ut bona vestra cum venia admittatur ad eundem Gradum, Statum, et Dignitatem apud Oxonienses, quibus est apud suos A.B.C.*)³⁰⁹. Przywołany tekst supliki był odpowiednio zmieniany w zależności od posiadanego stopnia akademickiego. Po jej złożeniu następowała prezentacja inkorporowanego, po której kandydat był wzywany do złożenia przyrzeczenia, iż będzie przestrzegał wszelkich statutów, przywilejów, zwyczajów i wolności

³⁰⁷ T. IX, sec. 8 CSUO, s. 121–123.

³⁰⁸ T. IX, sec. 8. § 1 CSUO, s. 121.

³⁰⁹ *Ibidem*, s. 122.

zastrzeżonych Uniwersytetowi w Oxfordzie. Na koniec wicekanclerz ogłaszał inkorporację.

W stosunku do doktorów prawa (a także odpowiednio teologii i medycyny), pragnących być inkorporowanymi, statut wymagał dodatkowo, aby wolę uznania ich stopnia wyraziła co najmniej większość spośród następujących osób: wicekanclerz, królewski profesor oraz trzech doktorzy wydziału prawa rzymskiego, a także uczelniani proktorzy³¹⁰. Te same wymagania stosowane były w przypadku osób, które rozpoczęły studia w Oxfordzie bądź Cambridge, zaś dokończyły je na uczelniach zagranicznych. Po powrocie do ojczyzny ich stopnie mogły być zatwierdzone tylko w drodze przedstawionej powyżej procedury dla doktorów prawa, medycyny oraz teologii³¹¹. Statuty wydane dla Cambridge nie posiadały wprowadzić analogicznych rozstrzygnięć, niemniej katalogi studentów potwierdzają, iż także tam do inkorporacji często dochodziło. Ponadto w opublikowanych zbiorach dokumentów uniwersyteckich przechowano tekst przysięgi składanej w Cambridge przez inkorporowanego³¹².

Łącznie w osiemnastym stuleciu dokonano około stu inkorporacji osób studiujących prawo rzymskie bądź będących posiadaczami stopni akademickich w tej dziedzinie. Przyczyny, dla których poszczególne osoby podejmowały decyzję o przeniesieniu się z jednej uczelni na drugą, były mocno zróżnicowane. Czasami chodziło tylko o potwierdzenie posiadanego stopnia akademickiego. Przykładowo Charles Cecill podjął studia w Oxfordzie w roku 1712, w 1719 uzyskał stopień bakałarza, a następnie w 1731 roku uzyskał jego inkorporację w Cambridge³¹³. Inni uzyskiwali stopień bakałarza w jednej

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ T. IX, sec. 8. § 2 CSUO, s. 122–123.

³¹² *Jurabis quod observabis statuta privilegia et consuetudines hujus academiae Cantabrigiensis quatenus non contrariantur legibus statutis consuetudinibus et privilegiis academiae vestrae Oxoniensis (vel Dubliniensis). Ita te Deus adjuvet et sancta Dei evangelia (Statuta Academiae Cantabrigiensis, Cantabrigiae MDCCLXXXV, s. 527).*

³¹³ J.A. Cannon, *Tierney, George (1761–1830)*, [w:] L. Namier, J. Brooke (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1754–1790*, vol. 3, London 1964, s. 532.

uczelni, zaś doktorat w drugiej. Sytuacja taka dotyczyła m.in. posła Izby Gmin George'a Tierneya, który w roku 1778 po rozpoczęciu studiów w Peterhouse w Cambridge, otrzymał w roku 1784 bakalaureat prawa. W kolejnych latach życia G. Tierney poświęcił się polityce, reprezentując sześć różnych okręgów wyborczych, a w późniejszym okresie zdobywając m.in. posadę skarbnika Marynarki Królewskiej. W roku 1810 uzyskał doktorat prawa rzymskiego w Oxfordzie³¹⁴. Wielu cywilistów podejmowało wreszcie decyzję o przeniesieniu się na inną uczelnię w celu odbycia studiów prawnych. Taka sytuacja wiązała się jednak najczęściej z koniecznością podjęcia na nowo pełnego toku studiów. Stąd student był wprawdzie immatrikulowany do konkretnego kolegium, a następnie rozpoczynał studia. Zupełnie nietypowo zapisał się jednak w historii angielskich uczelni bliżej nieznany cywilista Massie Malyn. Naukę w Cambridge rozpoczął w roku 1705. Po pewnym czasie przeniósł się jednak do Oxfordu, gdzie w roku 1718 zdobył stopień bakałarza prawa rzymskiego. W roku 1720 jego bakalaureat został uznany przez Cambridge, co ostatecznie pozwoliło mu na uzyskanie tam doktoratu w roku 1723³¹⁵. Zdecydowana większość inkorporacji odbywała się między Oxfordem i Cambridge. W ciągu całego stulecia tylko czterokrotnie doszło do przyjęcia do wspólnot angielskich uczelni osób studiujących uprzednio w Trinity College Dublin. Inkorporowani zostali Stephen Walsh, który w roku 1728 podjął studia w Dublinie, aby rok później kontynuować je w Oxfordzie³¹⁶ oraz John Edwards, którego dubliński stopień bakałarza zdobyty w roku 1722 uznany był przez Uniwersytet w Cambridge w roku 1734³¹⁷, Robert Roberts (w roku 1749 uzyskał doktorat prawa w Cambridge)³¹⁸ i Samuel Ward, który uzyskał potwierdzenie bakalaureatu w roku 1795, zaś w 1800 nadano

³¹⁴ AC, vol. 2.6, s. 189.

³¹⁵ AC, vol. 1.3, s. 129.

³¹⁶ AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1492.

³¹⁷ AC, vol. 1.2, s. 88.

³¹⁸ AC, vol. 1.3, s. 466.

mu doktorat w Cambridge³¹⁹. Jeden raz doszło natomiast do opuszczenia przez studenta murów Cambridge i przeniesienia się do Dublina. W sytuacji takiej znalazł się George Beresford, który w roku 1795 został immatrykulowany w Cambridge, aby następnie przenieść się do irlandzkiej uczelni i w roku 1797 uzyskać tak bakalaureat, jak i doktorat prawa³²⁰.

Zjawiskiem równie częstym co inkorporacja było przemieszczanie się studentów w obrębie struktur administracyjnych jednej uczelni. Tym razem jednak statut nie stawiał konkretnych wymagań administracyjnych. Zazwyczaj decyzja o zmianie kolegium podyktowana była chęcią podjęcia studiów prawniczych. W niektórych przypadkach obserwować można zmiany zachodzące już w trakcie prawniczego kształcenia. Przykładowo, James Henry Arnold, członek Doctors' Commons³²¹, wikariusz generalny archidiecezji Canterbury³²², uzyskał stopień doktora w 1787 jako członek Trinity College w Oxfordzie. Studia rozpoczął jednak w 1775 roku w Brasenose College, gdzie w 1782 roku nadano mu stopień bakałarza³²³. Nieco inaczej potoczyły się za to losy Charlesa Bertiego, który w latach 1720–1741 zajmował katedrę Sedleiańskiego Profesora Filozofii Naturalnej (*Sedleian Professor of Natural Philosophy*). Studia w Oxfordzie rozpoczął w roku 1695 w Christ's College. Wkrótce przeniósł się jednak do Kolegium Dusz Wszystkich Zmarłych, gdzie odpowiednio w roku 1706 i 1711 zdobył bakalaureat i doktorat prawa rzymskiego. Dodatkowo jeszcze, w roku 1700, przyjęty został w poczet barristerów w Middle Temple³²⁴. Zdarzały się jednak również

³¹⁹ AC, vol. 2.6, s. 347.

³²⁰ AC, vol. 2.1, s. 241. Por. również G.D. Burtchaeli, Th.U. Sadleir (red.), *Alumni Dublineses. A Register of the Students, Graduates, Professors and Provosts of Trinity College in the University of Dublin (1593–1860)*, Dublin 1935, s. 60.

³²¹ G.D. Squibb, *Doctors'...*, s. 195.

³²² *The Royal Kalendar: and Court and City Register, For England, Scotland, Ireland, and the Colonies, for the Year 1825*, London 1825, s. 259.

³²³ AO, 1715–1886, vol. 1, s. 32.

³²⁴ AO, 1500–1714, vol. 1, s. 117.

takie sytuacje, gdy każdy z etapów akademickiego życia cywilisty, tj. immatrykulacja, uzyskanie stopnia bakałarza, a następnie doktoratu odbywały się w różnych kolegiach. W takiej niezwykle rzadkiej sytuacji znalazł się George Reynolds studiujący w pierwszym ćwierćwieczu osiemnastego stulecia w Cambridge, następnie pełniący zaś funkcje kanclerza diecezji Peterborough i archidziekana w diecezji Lincoln. W roku 1716 rozpoczął studia w Sidney College. Następnie przeniósł się do Trinity Hall, gdzie w roku 1721 uzyskał stopień bakałarza prawa. Wreszcie w roku 1726 został doktorem prawa, reprezentując Kolegium Jezusa³²⁵. Uznać można, że taki „brak zdecydowania” był w przypadku G. Reynoldsa rodzinny. Jego ojciec, Richard, przeszedł bowiem podobną ścieżkę edukacji uniwersyteckiej. Po przyjęciu w 1689 roku do Sidney College, przeniósł się następnie do Trinity Hall, gdzie uzyskał stopień bakałarza w roku 1695. Ostatecznie jednak powrócił do Sidney, gdzie w roku 1701 zdobył doktorat³²⁶. Łącznie zmiany przynależności do kolegium dokonało w Oxfordzie stu dziewięćdziesięciu siedmiu studentów (około 20%), natomiast w Cambridge czterdziestu siedmiu (nieco ponad 4%). Dane te po raz wtóry wskazują na wyższą stabilność studiów odbywanych w Cambridge.

Obraz studiów prawniczych dopełnia wreszcie zjawisko nadawania stopni akademickich w drodze nadzwyczajnych decyzji władz uczelni oraz monarchii. Ponownie jedynie statuty oksfordzkie zawierają odnośne regulacje, podczas gdy w statutach Cambridge brak jest stosownych postanowień. Pomijanie zasad akademickiego *cursum honorum* możliwe było za sprawą instytucji określanej mianem dyspensy. Kodeks laudiański przewidywał, iż w przypadku osób, które z jakichś względów nie mogły wypełnić wymagań statutowych dotyczących przyznania im stopni naukowych, bądź nie mogły wykonać jakichś innych czynności związanych z życiem akademickim, Kongregacja regensów, tj. przełożonych

³²⁵ AC, vol. 1.3, s. 444.

³²⁶ *Ibidem*, s. 446.

uniwersyteckich i niedawno ustanowionych doktorów³²⁷, była uprawniona do udzielenia im na tę okoliczność dyspensy³²⁸. Podobnie, jak w przypadku inkorporacji, tak i tym razem jeden z przełożonych (mistrzów) odczytywał przed zgromadzoną Kongregacją prośbę o udzielenie suplikującemu dyspensy. W prośbie niezbędne było wskazanie przyczyny, dla której wnoszono o *dispensatio*. Pozytywną decyzję podejmowano, gdy zgodę na dyspensę wyrazili wicekanclerz, proktorzy oraz większość zgromadzonych przełożonych uniwersyteckich³²⁹.

W kodeksie laudiańskim wskazano konkretne przypadki udzielania dyspensy przez Kongregację. Lista obejmowała dwadzieścia jeden okoliczności, które dotyczyły różnorodnych aspektów akademickiego życia – od udzielenia zgody na przyznanie stopnia naukowego do zwolnienia jego posiadacza od obowiązku noszenia określonego rodzaju obuwia przewidzianego statutami³³⁰. Rodzajem dyspensy była również inkorporacja, o której wcześniej wspomniano³³¹. Lista nie miała jednak charakteru zamkniętego. Redaktorzy statutu wskazywali bowiem, że dyspensa może być udzielana również w innych podobnych okolicznościach (*si quae alia causa sit his consimilis*), jak również i wtedy, gdy zostałoby to przewidziane oddzielnym prawodawstwem uniwersyteckim³³².

Uprawnienia w zakresie dyspensowania posiadało także drugie ciało administrujące Oxfordem – Konwokacja, tj. zgromadzenie wszystkich uniwersyteckich mistrzów i doktorów³³³. Tytuł paragrafu określającego kompetencje Konwokacji wskazuje na ich nadzwyczajny, w stosunku do Kongregacji, charakter

³²⁷ *Appendix VI. Glossary of University and Technical Terms*, [w:] I. Gadd (red.), *The History of Oxford University Press*, vol. 1, *Beginnings to 1780*, Oxford 2013, s. 671.

³²⁸ T. IX, sec. 4 § 1 CSUO, s. 100.

³²⁹ *Ibidem*, s. 101.

³³⁰ Zob. T. IX, sec. 4 § 2 CSUO, s. 102.

³³¹ T. IX, sec. 4 § 2 pkt 19 CSUO, s. 103.

³³² T. IX, sec. 4 § 2 CSUO, s. 103.

³³³ *Appendix VI. Glossary of University and Technical Terms*, [w:] I. Gadd (red.), *The History of Oxford University Press...*, s. 671.

– *De materia dispensabili in qua Convocationi dispensandi potestas permissa est*. Wbrew oczekiwaniom statut nie przewidywał jednak zamkniętego katalogu okoliczności udzielania dyspens. W omawianym paragrafie znajduje się umocowanie Konwokacji do wydawania dyspens wówczas, o ile nie jest to zakazane prawodawstwem uniwersyteckim oraz jest konieczne i niezwykle naglące (*ex necessaria et perurgente aliqua causa*)³³⁴.

Wśród dyspens zarezerwowanych Konwokacji niektóre wykorzystywane były do nadania różnym szczególnym osobom stopni akademickich z pominięciem wymaganych ku temu przesłanek statutowych. Po pierwsze, ciało udzielało dyspensy osobom, które w przeszłości studiowały w uniwersytecie, ponadto były osobami wypróbowanymi i uczonymi, a także przez co najmniej piętnaście lat zajmowały się teologią i zamieszkiwały w promieniu trzydziestu mil od uczelni. Po wypełnieniu wymagań dotyczących *disputationes* osoby takie mogły uzyskać stopnie akademickie z zakresu teologii. Po drugie, dyspensy udzielano prałatom (wyższym duchownym), arystokratom oraz szlachcicom, którzy pragnęli uzyskać uniwersytecki stopień dla zaszczytu (*honoris causa*). Wreszcie po trzecie dyspensa okazywała się konieczna, gdy honorowy stopień miał być nadany poza murami uczelni. Wówczas upoważniała ona kanclerza, proktorów i mistrzów regensów do reprezentowania uniwersytetu³³⁵. W kontekście rozważań prowadzonych w niniejszej pracy znaczenie kluczowe posiada druga z przedstawionych tu możliwości dyspensowania kandydatów do stopnia akademickiego.

Nadawanie honorowych godności w Cambridge przebiegało w zgoła inny sposób. Wprawdzie w statutach elżbietańskich brak było stosownych regulacji w tym zakresie, jednak władze uczelni poddały ich tekst rozszerzającej interpretacji. W ten sposób umożliwiono zdobycie godności akademickich przedstawicielom uprzywilejowanych klas społeczeństwa³³⁶.

³³⁴ T. X, sec. 2 § 4 CSUO, s. 132.

³³⁵ *Ibidem*. Wskazany paragraf wymienił ponadto trzy inne dyspensy, te jednak nie dotyczyły nadawania stopni akademickich.

³³⁶ D.A. Winstanley, *Early Victorian Cambridge*, Cambridge 1955, s. 152.

Interpretacja ta została uznana przez Karola II, który potwierdził ją dla uniwersytetu. Trzeba nadmienić zresztą, że honorowe stopnie akademickie już od czasów średniowiecza nadawane był w Cambridge przez samych monarchów, którzy kierowali do uniwersytetu specjalne listy bądź ogłaszali je w trakcie swoich wizytacji na uroczystych posiedzeniach władz uczelni. Od czasów reformacji liczba stopni *per litteras Regias* oraz *Comitia Regia* stale wzrastała³³⁷. Korona chętnie je nadawała. Mimo iż po roku 1688 podjęto próby wypracowania wspólnych procedur³³⁸, w rzeczywistości monarchowie nadal szafowali nadawanymi przez siebie godnościami. Nie ulega wątpliwości, że zawsze miało to wiele wspólnego z sytuacją polityczną w kraju³³⁹, zaś za wieloma nominacjami stali nie tyle monarchowie, co kolejne gabinety rządowe. Jak podaje jeden z historyków zajmujących się dziejami uniwersytetu, w samym tylko roku 1726 Korona uhonorowała sto dziesięć osób³⁴⁰.

Honorowe stopnie akademickie prawa rzymskiego były w XVIII wieku nadawane bardzo często. W Oxfordzie nadano ich około czterystu dwudziestu³⁴¹. W Cambridge mandat królewski otrzymało łącznie osiemdziesiąt pięć osób, z tym, że jedenaście na podstawie listu monarszego (*per litteras Regias*), zaś siedemdziesiąt cztery w trakcie wizytacji uniwersytetu

³³⁷ Zob. przykładowo na temat wizytacji Elżbiety I w roku 1564: J.R. Ranner (red.), *The Historical Register of the University of Cambridge*, Cambridge 1917, s. 346.

³³⁸ H.E. Peek, C.P. Hall, *Archives of the University of Cambridge. An Historical Introduction*, Cambridge 1962, s. 33.

³³⁹ Przykładowo powrót Karola II do Anglii w roku 1680 zaowocował w kilka miesięcy później potężną liczbą monarszych nominacji. Jak można przypuszczać, stanowiły one wyraz wdzięczności monarchy wobec jego popleczników, którzy umożliwili mu powrót z wygnania, por. J. Twigg, *Royal Mandates for Degrees in the Reign of Charles II (1660–85): An Aspect of the Crown's Influence in the University of Cambridge*, „Proceedings of the Cambridge Antiquarian Society” 76 (1987), s. 105.

³⁴⁰ HUC, vol. 3, s. 389.

³⁴¹ Formuły prezentacji kilkudziesięciu kandydatów do stopni honorowych, z lat 1761–1797, przechowane zostały w oksfordzkim archiwum uniwersyteckim, por. Bodleian Library, Oxford University Archives, NW/1/5.

i zwołanych *Comitia Regia*. W zdecydowanej większości nadawano godności doktorskie, jednak zdarzały się również pojedyncze nadania bakalaureatów (cztery w Oxfordzie i dwadzieścia jeden z Cambridge, z tym że tylko jeden bakalaureat nadano w drodze listu monarszego).

Spośród wielu, którzy zostali uhonorowani stopniami akademickimi, dwie grupy zasługują na szczególną uwagę. Powszechną praktyką Uniwersytetu w Oxfordzie było nadawanie honorowych stopni przedstawicielom misji dyplomatycznych przebywającym przy dworze św. Jakuba. W katalogach studentów Uniwersytetu w Cambridge brak informacji na temat tego rodzaju praktyk, co dziwi, zważywszy, że to w tej uczelni monarchowie posiadali wyłączność w zakresie przyznawania honorowych godności. Może być to jednak związane z faktem, iż tego rodzaju działania, podejmowane jeszcze przez Karola I, spotykały się z nieprzychylną oceną społeczności akademickiej Cambridge³⁴². W Oxfordzie podobne zastrzeżenia nie były natomiast uzewnętrzniane. Doktoraty prawa rzymskiego nadano tam co najmniej dwudziestu trzem dyplomatom. Wśród nich znajdowało się wielu przedstawicieli królestw Francji, Danii, Holandii, różnych księstw cesarstwa niemieckiego, a także posłowie przybywający z Polski, Portugalii czy Rosji (por. tabela 3).

Tabela 3. Dyplomaci uhonorowani doktoratami prawa rzymskiego przez Uniwersytet w Oxfordzie

Imię i nazwisko	Data nadania doktoratu	Reprezentowany kraj	Uwagi
Ludov. Jul. Mancini Mazarini Barbon	21.04.1763	Francja	<i>Dux Nivernensis, Dux ziensis, etc. Princeps St. Rom. Imp. Praeses Ordinis de Spiritu Sancto, de Francia in Angliam Extraord. de tranctand. Pace Legatus</i>

³⁴² M. Nicholls, *The Seventeenth Century*, [w:] P. Linehan (red.), *St John's College, Cambridge. A History*, Woodbridge 2011, s. 118.

Imię i nazwisko	Data nada- nia dokto- ratu	Reprezentow- any kraj	Uwagi
Ellie de D'nuns Beaumont	15.10.1764	Francja	<i>Generalis in supr. Sen- at. Parisiensi Causarum Patronus</i>
Bernstoff	17.09.1768	Francja	<i>Mons. Le Comte de Ministre du Conseil et Secretaire D'Etat</i>
Jacobus Boreel	3.07.1759	Holandia	<i>Deputat. Extraord. Or- dinum General. faede- rati Belgii ad Magnae Britanniae Regem</i>
Christopherus Botho	27.09.1762	Księstwo Me- klemburgii	<i>Camerarius Sereniss. Duc. de Mecklenburgh</i>
Le Baron Bulłow*	1768	Francja	
Burzyński	5.07.1771	Rzeczpos- polita Obojga Narodów	<i>Comes, Praefectus Krasnae, Ordinis Aq- uiliae, albae Poloniae, et sancti Alexandri Russiae Eques, Comes Palatinus Minski, et ab augustissimo Poloniae Rege Legatus</i>
Marcus Antonius D'Azvedo Coutinho	24.01.1738	Portugalia	<i>Vir Excellentiss. [...], a Rege Portugalliae summa cum Potestate Legatus</i>
Wilhelmus Gerardus Dedel	3.07.1759	Amsterdam	<i>Reipub. Amstelodam. Commissarius</i>
Conradus Detlevus	9.02.1727	Księstwo Brunszwiku- Luneburg (Hanower)	<i>S.R.I. Comes a Dehn, Sereniss. Bruns & Lun. Duc. Stat. Min. int. & ad Brit. Reg. Legat</i>

Tab. 3 (cd.)

Imię i nazwisko	Data nada- nia dokto- ratu	Reprezentow- any kraj	Uwagi
Joanne Dromgold	21.04.1763	Francja	<i>Praefectus Equitum, Regal. Ordin. Militaris de Sto. Ludovico, Unus e Camerariis Sereniss. Comitis de Clermont Principis</i>
Le Baron During	14.09.1768	Dania	<i>Aide de Camp au Roy de Dannemark</i>
Franciscus Emanuel	9.02.1767	Francja	<i>Sanct. Priest. Ordinis Sti. Johan. Hierosoly- mitani, Malthensium Eques, Regiae Custodi- ae Cohrtis Sub. Prae- fectus, Equitum Prae- fectus apud Josephum primum Regem fidelis- simum, Christianissi- mae Majestatis Ludovici Quindecimi Franciae & Navariae Regis Minister Plenipotentarius</i>
Ernest Augusts Goerlitz*	1797	Wirtembergia	
Steph. Guerner- us	27.09.1762	Księstwo Me- klemburgii	<i>Baro a Dewitz. Duci Regnanti Mecklenbur- gico a Consiliis Lega- tionum intimis ejusdem Legatus ad Aulam Potentiff. Regis Britan- niae missus</i>
Christoph. Herwart	31.07.1701	Cesarstwo Niemieckie	<i>Bar. of Regal S.R.I.C.</i>
Ebenhard Ernst Metternich*	2.03.1709/ 1710	Prusy	<i>Chamberlain to the King of Prussia</i>

Imię i nazwisko	Data nada- nia dokto- ratu	Reprezentow- any kraj	Uwagi
Carolus Nassovie Princeps	18.06.1756	Elektorat Palatynatu	<i>Comes Saraepontis er Saarwerdae, Dynasta in Wisbaden, Lahr, et Idistein, Copiarum Electoris Palatini ad Rhenum Generalis Ma- jor etc.</i>
Philosofof	14.09.1768	Cesarstwo Rosyjskie	<i>Envoye Extraordinaire de Russie a la Cour de Dannemark</i>
Wernerus Comes à Schulenberg	3.07.1759	Dania	<i>a Cubiculo Seren. Reg. Majest. Daniae</i>
Joannes Walrand	7.07.1763	Prowincja Geldria	<i>Sac. Imp. Romano, Unus e Gente Nobilium de Provincia Gueldriae, Deputatus Ordinarius, ex eorum Parte ad Conventum Ordinum Generalium, Provin- ciarum confoederatum, et Legatus Extraordi- narius apud Magnae Britanniae Regem</i>
Alex. De Woronzo	7.07.1763	Cesarstwo Rosyjskie	<i>Comes Imp. Russii, et. Imp. Rom. Maj. Gen. Exercituum, et Camera- rius Imperatricis totius Russiae et ejus Minister Plenipotentiarius apud Magn. Britann. Regem</i>

* Brak wzmianki na jego temat w *A Catalogue of All Graduates*.

Źródło: zestawienie zostało opracowane na podstawie danych zawartych w katalogach *Alumni Oxonienses* oraz *A Catalogue of All Graduates in Divinity, Law and Medicine; and of All Masters of Arts and Doctors of Music, Who have regularly proceeded or been created in the University of Oxford, Between Oct. 10, 1659, and Oct. 10, 1800*, Oxford 1801.

Drugą charakterystyczną grupą osób, które kreowane były doktorami prawa w Oxfordzie (*creation*), byli członkowie świt dworskich przebywający w Wielkiej Brytanii. Do tego rodzaju uroczystości doszło trzykrotnie: 26 kwietnia 1706 roku, 1 marca 1733 roku oraz 14 września 1768 roku. Nadania związane były, w przypadku dwóch pierwszych ceremonii, z przybyciem na Wyspy książęcych świt przygotowujących uroczystości zaślubin dwóch książąt z księżniczkami angielskimi. W listopadzie 1706 odbył się ślub Fryderyka Wilhelma I, późniejszego Elektora Brandenburskiego, z Zofią Dorotą Hanowerską. W marcu 1733 roku związek małżeński zawarli z kolei Wilhelm IV Orański z Anną Hanowerską. W obu przypadkach, oprócz dworzan, doktoratami uhonorowani zostali także obaj książęta³⁴³. Trzecia obdarzona godnościami delegacja pochodziła z Danii. W roku 1768 podróż po Europie odbywał wraz ze swoim dworem Chrystian VII, król Danii, od dwóch lat poślubiony Karolinie Matyldzie, wnuczce króla Wielkiej Brytanii – Jerzego II. Także i on otrzymał doktorat prawa³⁴⁴.

Na koniec należy odnieść się jeszcze do zagadnienia tzw. *Lambeth degrees*. Wprawdzie nie były one nadawane przez angielskie uczelnie, jednak w praktyce były przez nie akceptowane. Do tego stopnia, iż w kilku przypadkach osoby, które zdobyły w ten sposób bakalaureaty prawa zostały następnie dopuszczone do doktoratów uniwersyteckich.

Lambeth degrees są stopniami nadawanymi przez arcybiskupów Canterbury w oparciu o szerokie uprawnienia zawarte w *The Ecclesiastical Licenses Act* z 1533 roku³⁴⁵. Ich geneza sięga średniowiecza i posiadanego wówczas przez papieży prawa nadawania stopni naukowych. Były one wówczas traktowane jako kompetencja papieża do dyspensowania podlegających mu podmiotów od przesłanek formalnych stawianych

³⁴³ Zob. AO, 1500–1714, vol. 3, s. 1217 i AO, 1715–1886, vol. 3, s. 1043.

³⁴⁴ J.R. Green, *Oxford during the Last Century, Being Two Series of Papers*, Oxford 1859, s. 18.

³⁴⁵ 25 Hen. VII, c. 21.

przez europejskie uniwersytety³⁴⁶. Zerwanie hierarchicznych więzi z papieństwem w okresie rządów Henryka VIII spowodowało, co zrozumiale, zaprzestanie udzielania i uznawania w Anglii papieskich dyspens. Stąd decyzja monarchy o powierzeniu tego uprawnienia arcybiskupom Canterbury. Trzeba zauważyć jednak, że prymasi Kościoła anglikańskiego nie przejęli dawnego papieskiego uprawnienia wprost. Było ono raczej wywodzone z ogólnej treści wspomnianej ustawy. Stąd status prawny *Lambeth degrees* zaczął być w niektórych wypadkach kwestionowany. Problem stawał się o tyle poważny, że liczba nadawanych przez arcybiskupów stopni systematycznie rosła³⁴⁷. Na wątpliwości dotyczące ich prawnego umocowania wpływał fakt nierzadko dwuznacznych przyczyn ich udzielania. Znamca angielskiego prawa kościelnego, Noel Cox, zwrócił uwagę, iż w dziesięcioleciach następujących bezpośrednio po reformacji, arcybiskupie nominacje zaczęły tracić charakter dawnej kanonicznej dyspensy, a zaczęły coraz wyraźniej zmierzać w kierunku stopni *honoris causa*³⁴⁸. Niemniej zdarzały się przypadki traktowania kościelnych stopni jako równorzędnych tym, nadawanym przez uniwersytety. Przykładowo, w roku 1756 John Hawkesworth, który otrzymał stopień doktora prawa z rąk arcybiskupa Thomasa Herringa, rozważał ubieganie się o przyjęcie do Doctors' Commons i występowanie w sądach kościelnych³⁴⁹. W osiemnastym stuleciu nadanych zostało łącznie dwieście dwadzieścia *Lambeth degrees*, z czego trzydzieści bakalaureatów prawa i osiemnaście jego doktoratów³⁵⁰.

³⁴⁶ N. Cox, *Dispensations, Privileges, and the Conferment of Graduate Status: With Special Reference to Lambeth Degrees*, „Journal of Law and Religion” 18 (2002), s. 256–258.

³⁴⁷ W. Adam, *Legal Flexibility and the Mission of the Church. Dispensation and Economy in Ecclesiastical Law*, London–New York 2016, s. 73–74.

³⁴⁸ N. Cox, *Dispensations...*, s. 267.

³⁴⁹ *Ibidem*, s. 268.

³⁵⁰ Dane na podstawie: M. Barber, *Lambeth Palace Library Research Guide. List of Lambeth degrees (chronological)*, http://www.lambethpalacelibrary.org/files/lambeth_degrees_date.pdf (dostęp: 18.08.2018).

Rozdział 4

CYWILIŚCI A ŻYCIE SPOŁECZNO-POLITYCZNE OSIEMNASTOWIECZNEJ ANGLII

Zdaniem R.H. Helmholza jedynie niewielka część wszystkich studentów prawa rzymskiego mogła poświęcić się praktyce sądowej. Dla wielu studiowanie *civil law* było jednak początkiem drogi, która w przyszłości miała doprowadzić ich na pozycję liderów angielskiego życia i społeczeństwa (*the governors of English life and society*)³⁵¹. Studiowanie prawa rzymskiego często postrzegane było jako forma intelektualnego wyzwania. Chętnie podejmowali je bakałarze *artium*. Było ono wówczas częścią dobrze widzianej społecznie formacji intelektualnej prawników *common law*, polityków czy innych dygnitarzy i liderów społecznych³⁵². W poprzednim rozdziale ukazano, iż osób, które zdecydowały się studiować prawo starożytnych Rzymian oraz jego późniejsze wcielenia, było w *Oxbridge* stosunkowo wiele. Choć nie stanowili większości czy nawet połowy wszystkich studiujących, to jednak z pewnością nie byli grupą, którą można byłoby łatwo zignorować przy szerszych analizach angielskiego życia politycznego i społecznego osiemnastego stulecia.

Na początku warto przyjrzeć się narodowościowemu pochodzeniu studiujących prawo rzymskie. Zdecydowana

³⁵¹ R.H. Helmholz, *Thomas Bever (1725–1791)*, „*Ecclesiastical Law Journal*” 18 (2016), s. 338.

³⁵² V. Feola, *Law* [w:] I. Gadd (red.), *The History of Oxford University Press*, vol. 1, *Beginnings to 1780*, Oxford 2013, s. 461.

większość wszystkich studentów *civil law* w XVIII wieku wywodziła się z Anglii i Walii³⁵³. Szkoccy studenci, choć pojawiali się w *Oxbridge*, jednak przy funkcjonujących już od pewnego czasu czterech rodzimych uczelniach, w których wykładano prawo rzymskie, ich liczba pozostawała raczej niewielka. Irlandczycy również nie byli zainteresowani odbywaniem podróży naukowych do Anglii, skoro w Dublinie od schyłku szesnastego stulecia działał Trinity College, w którym nadawano stopnie bakałarza i doktora prawa. Stąd akademickie wspólnoty Oxfordu i Cambridge w znacznym stopniu pozostawały jednolite narodowościowo.

W trakcie badanego stulecia zdarzały się zupełnie wyjątkowo przypadki, kiedy to do Oxfordu i Cambridge przybywali mieszkańcy kontynentu. Pomijając osoby, które zdobyły honorowe godności akademickie, prawo w Anglii studiowało łącznie dwóch mieszkańców kontynentu, zaś jeden uzyskał inkorporację swojego stopnia doktora. Ponadto do Anglii jako metropolii przybywali mieszkańcy zamorskich kolonii. Z ich grona kolejne dwie osoby zdobyły stopnie naukowe z zakresu prawa rzymskiego.

W przypadku dwóch najpierw wspomnianych studentów trzeba przyznać, iż nie byli to przybysze z kontynentu w ścisłym tego słowa znaczeniu. John Theophilus Desaguliers oraz Benjamin Langlois pochodzili bowiem z francuskich rodzin protestanckich, które opuściły Francję po wydaniu przez Ludwika XIV w 1685 roku edyktu z Fontainbleu, na mocy którego zniesiono postanowienia edyktu nantejskiego o wolności wyznania. Obie rodziny przybyły do Anglii u schyłku siedemnastego stulecia, a ich synowie w czasie podejmowania decyzji o rozpoczęciu studiów w Oxfordzie traktowani byli już raczej jako naturalizowani poddani Korony. Dotyczyć musiało to w szczególności B. Langloisa, który urodził się w Anglii

³⁵³ Na temat walijskich cywilistów, studiujących jednak w *Oxbridge* w szesnastym i siedemnastym stuleciu zob. T.G. Watkin, *The Welsh Civilians*, [w:] T.G. Watkin (red.), *The Welsh Legal History Society*, vol. 3, Bangor 2005, s. 70–85.

dopiero w 1727 roku. Studia rozpoczął w roku 1745. Przerwał je wkrótce, aby poświęcić się karierze dyplomatycznej. Nim rozpoczął oficjalną działalność, przebywał wraz z brytyjskim ambasadorem Davidem Murrayem – Viscountem Stormont, w Warszawie. Był wówczas zaufaną osobą ambasadora, bez formalnie określonych obowiązków służbowych. Później, tj. od 1763 roku, był sekretarzem ambasady w Wiedniu. Funkcję tę pełnił do roku 1771, choć wcześniej, w roku 1768, wybrany został posłem Izby Gmin reprezentującym okręg wyborczy St Germans w Kornwalii. Doktorat z prawa rzymskiego uzyskał w roku 1773 w swojej uczelni macierzystej. Z czasem zaczął sprawować także urzędy w administracji rządowej, w tym funkcję Lorda Handlu. Na początku lat 80. XVIII wieku wycofał się z życia publicznego. Zmarł w roku 1802³⁵⁴. Co do żyjącego nieco wcześniej J.T. Desaguliersa wiadomo, iż urodził się we Francji tuż przed wydaniem edyktu z Fontainbleu. Studia odbył w Oxfordzie, gdzie uzyskał w 1719 roku tak bakałareat, jak i doktorat prawa. Prawem rzymskim nigdy się jednak nie zajmował, poświęcając się tzw. filozofii naturalnej. Jego publikacje dotyczyły szerokiego spektrum zagadnień: od architektury, poprzez mechanikę i astronomię, do optyki. Był członkiem Royal Society. Za swoją pracę badawczą był ceniony przez sir Isaaca Newtona. Zmarł w 1744 roku³⁵⁵.

Z kontynentu do Wielkiej Brytanii rzeczywiście przybył natomiast Domenico Antonio Ferrari, włoski doktor prawa i neapolitański adwokat. Pod wpływem fascynacji anglikanizmem opuścił Włochy i przybył w 1709 roku do Anglii, gdzie dokonał aktu apostazji. W roku 1710 Uniwersytet w Cambridge uznał jego neapolitański stopień doktora i dokonał inkorporacji Włocha. Ponad trzydzieści kolejnych lat D.A. Ferrari spędził w Anglii. Nie powrócił już jednak do praktyki adwokackiej, co samo w sobie wydaje się zrozumiałe – przyczyna

³⁵⁴ L. Namier, *Langlois, Benjamin (1727–1802)*, [w:] L. Namier, J. Brooke (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1754–1790*, vol. 3, London 1964, s. 20–21.

³⁵⁵ R. Harrison, *Desaguliers, John Theophilus (1683–1744)*, [w:] DNB, vol. 14, s. 400–401.

mogły być bariery językowe, jak również specyfika anglikańskiego sądownictwa kościelnego, które, choć posługiwało się procesem rzymsko-kanonicznym, to równocześnie wprowadziło wiele własnych instytucji prawnych i procesowych. Badawczo zajmował się raczej doktrynami politycznymi niż prawem rzymskim. Zasłynął także jako bibliofil. Zmarł w 1744 roku³⁵⁶. Z grona obcokrajowców wymienić można jeszcze niemieckiego prawnika i literata – Christiana Friedricha Weichmanna. Nie odbył on jednak studiów w Anglii, lecz w trakcie podróży na Wyspy nadano mu w Oxfordzie honorowy stopień bakałarza³⁵⁷.

Kolonie reprezentowało w XVIII wieku dwóch studentów prawa rzymskiego. Byli to William Duke, który studiował w Cambridge, oraz Thomas Bee z Oxfordu. W zbiorze *Alumni Cantrabrigenses* pochodzenie pierwszego z mężczyzn określone zostało lakonicznie „z Ameryki” (*of America*)³⁵⁸. W rzeczywistości jednak W. Duke pochodził z Barbadosu, gdzie jego rodzina osiedliła się wkrótce po założeniu kolonii, około 1630 roku³⁵⁹. Przed rozpoczęciem studiów W. Duke uczęszczał do szkoły w Shrewsbury. Oznaczać to może, iż rodzina tymczasowo przeniosła się do Anglii bądź utrzymywała kontakty z bliskimi pozostającymi w metropolii. W rok 1751 podjął studia w St John’s College. Siedem lat później uzyskał stopień bakałarza. Po zdobyciu bakalaureatu przyjął w maju 1758 anglikańskie święcenia kapłańskie i wkrótce powrócił na Barbados³⁶⁰, gdzie mianowano go rektorem znajdującego

³⁵⁶ AC, vol. 1.2, s. 134; J.-L. Quantin, *Deux manuscrits clandestins et la question de la diffusion de la pensée française en Angleterre*, „La Lettre Clandestine” 10 (2001), s. 144; N. Havely, *Dante’s British Public. Readers and Texts, from the Fourteenth Century to Present*, Oxford 2014, s. 112.

³⁵⁷ P. Zimmermann, *Weichmann, Christian Friedrich*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 55, s. 9; AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1519.

³⁵⁸ AC, vol. 1.2, s. 73.

³⁵⁹ L.S. Teague, *The Duke Family in Barbados*, <http://www.happywarrior.org/genealogy/duke/duke02.doc> (dostęp: 24.08.2018).

³⁶⁰ Już 28 sierpnia 1758 roku, będąc na Barbadosie, W. Duke zawarł związek małżeński z Krzia Grant, zob. J.C. Brandow, *Genealogies of Barba-*

się tam kościoła parafialnego św. Tomasza³⁶¹. Drugim przedstawicielem kolonii był Thomas Bee pochodzący z Południowej Karoliny. W katalogu studentów oznaczony jest jako syn Thomasa. Należy sądzić zatem, że Thomas-student był synem znanego kolonialnego prawnika, który sam przebywał w młodości w Oxfordzie oraz studiował prawo w Londynie. Z czasem Th. Bee senior żywo zaangażował się w walkę o niepodległość kolonii. W nowo powstałym państwie pełnił różnorakie funkcje, tak w obszarze stanowej legislatury, jak i sądownictwa federalnego. Był blisko związany m.in. z Georgem Washingtonem. Młody Thomas podjął studia w Oriel College w roku 1783 roku. W roku 1789 uzyskał stopień bakałarza prawa rzymskiego³⁶². Autorzy katalogu studentów Uniwersytetu w Oxfordzie nie wspomnieli jednak, iż cztery miesiące przed wstąpieniem do Kolegium Thomas został przyjęty do Lincoln's Inn³⁶³. W tym względzie było to większe osiągnięcie aniżeli jego ojca, który, choć jest określany niekiedy w literaturze jako członek tej korporacji³⁶⁴, w rzeczywistości nigdy nie był do niej oficjalnie przyjęty, brak bowiem stosownego wpisu w księdze przyjęć. Trzeba wyjaśnić jednak, że praktyka odbywania nieformalnych staży w korporacjach była powszechna wśród kolonialnych prawników przybywających do Anglii³⁶⁵. W ostateczności bowiem posiadanie przez nich angielskiego wykształcenia nie wpływało na prawo

dos Families. From Caribbeana and The Journal of the Barbados Museum and Historical Society, Baltimore MD 1983, s. 255.

³⁶¹ Por. także tytułową pracę: W. Duke, *A Course of Plain and Familiar Lectures, on the Christina Covenant, on the Articles of the Christian Faith, and on the Two Sacraments, Baptism and the Lord's Supper*, London 1789.

³⁶² AO, 1715–1886, vol. 1, s. 87.

³⁶³ *The Records of the Honorable Society of Lincoln's Inn*, vol. 1, *Admissions from A.D. 1420 to A.D. 1799*, London 1896, s. 505.

³⁶⁴ J.L. Underwood, *The Constitution of South Carolina*, vol. 1, *The Relationship of the Legislative, Executive, and Judicial Branches*, Columbia SC 1986, s. 19.

³⁶⁵ N.K. Risjord, *Jefferson's America. 1760–1815*, ed. 3, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth UK 2010, s. 48.

wykonywania przez nich zawodu w koloniach³⁶⁶, mogło jednak przynieść prestiż i społecznie traktowane było jako ważny etap edukacji kolonialnego gentelmana³⁶⁷.

Warto odnotować również, iż kilku mieszkańców kolonii amerykańskich otrzymało honorowe doktoraty. Szczególnie ciekawie prezentuje się zestawienie dwóch postaci: Benjamina Franklina oraz Petera Olivera. Pierwszy, bojownik o prawa kolonii, później jeden z Ojców założycieli Stanów Zjednoczonych. Drugi, prawnik-samouk, sędzia i przewodniczący Wyższego Sądu Sprawiedliwości kolonii Massachusetts, lojalista. Począwszy od roku 1757, B. Franklin przebywał w Wielkiej Brytanii, gdzie starał się zwrócić uwagę opinii społecznej na problemy kolonii, w szczególności na ich opodatkowywanie. Na ile misja B. Franklina powiodła się, pozostaje kwestią dyskusyjną³⁶⁸. Z pewnością jednak sam przedstawiciel kolonii spotykał się wśród Brytyjczyków z oznakami szacunku i zainteresowania. Na krótko przed swoim powrotem do Ameryki, 30 kwietnia 1762 roku, B. Franklin został kreowany doktorem prawa rzymskiego w Oxfordzie³⁶⁹. Wydawać by się mogło, iż nadanie tej godności należy poczytać za wyróżnienie. W rzeczywistości jednak przebieg uroczystości pokazał, że władze uniwersytetu starały się ubliżyć B. Franklinowi, m.in. powołując do przedstawienia go na posiedzeniu Konwokacji szerzej nieznanego oksfordzkiego cywilistę Williama Sewarda, zamiast regularnie wykonującego to zadanie, powszechnie cenionego Thomasa Bevera³⁷⁰. Miało być to przyczyną późniejszej niechęci B. Franklina do przyznanego mu akademickiego

³⁶⁶ Na temat edukacji prawniczej w kolonialnej Ameryce zob. L.M. Friedman, *A History of American Law*, ed. 3, New York–London–Toronto–Sydney 2005, s. 53–59.

³⁶⁷ J. Haw, *John & Edward Rutledge of South Carolina*, Athens–London 1997, s. 8.

³⁶⁸ Na temat pobytu B. Franklina w Wielkiej Brytanii zob. W. Isaacson, *Benjamin Franklin: An American Life*, New York–London–Toronto–Sydney 2004, s. 175–205.

³⁶⁹ AO, 1715–1886, vol. 2, s. 490.

³⁷⁰ Na temat przebiegu ceremonii zob. H.P. Arnold, *Historic Side-Lights*, New York–London 1899, s. 96–97.

stopnia³⁷¹. Począwszy od tej wizyty Amerykanina w Wielkiej Brytanii, obserwować można również stopniową radykalizację jego poglądów na temat relacji kolonie–metropolia.

Przeciwwagą dla opisanej powyżej historii B. Franklina są losy drugiego amerykańskiego doktora prawa rzymskiego kreowanego przez Uniwersytet w Oxfordzie – P. Olivera. Z urodzenia bostończyk uważał się Olivier zawsze za wiernego poddanego Korony. W trakcie wielu lat swojej służby publicznej sprawował funkcje sędziego pokoju, sędziego Sądu Spraw Pospolitych dla hrabstwa Plymouth, aż wreszcie sędziego Wysokiego Sądu Sprawiedliwości – najwyższego trybunału orzekającego w kolonii. Obok swojego brata – Andrew oraz gubernatora Thomasa Hutchinsona, P. Oliver jest postrzegany jako jeden z najważniejszych polityków przedrewolucyjnego Massachusetts. W roku 1770 orzekał jako jeden z sędziów w procesie żołnierzy brytyjskich biorących udział w tzw. masakrze bostońskiej³⁷². Lojalna postawa wobec Korony zmusiła jednak P. Olivera do opuszczenia Ameryki wraz z wycofującymi się żołnierzami w roku 1776³⁷³. Wkrótce po przybyciu do Anglii kolonialny sędzia został uhonorowany doktoratem prawa rzymskiego w Oxfordzie. Ta postawa władz uczelni, działających zapewne pod kierunkiem rządu, nie powinna dziwić. Stanowiła ona jeden z wielu przejawów dbania przez metropolię o amerykańskich lojalistów. Znacząca jest jednak data kreowania P. Olivera doktorem – 3 lipca 1776 roku³⁷⁴, dzień przed ogłoszeniem Deklaracji niepodległości, której jednym ze współautorów był B. Franklin.

³⁷¹ *Ibidem*, s. 99.

³⁷² D. Adair, J.A. Schutz (red.), *Peter Oliver's Origin & Progress of the American Revolution. A Tory View*, Stanford CA 1961, s. xi. Na temat procesu żołnierzy brytyjskich zob. również Th. Weston, *Peter Oliver, the Last Chief Justice of the Superior Court of Judicature of the Province of Massachusetts Bay*, Boston 1886, s. 20 oraz G. Brown Tindall, D.E. Shi, *Historia Stanów Zjednoczonych*, przeł. A. Bartkowicz, H. Jankowska, J. Ruszkowski, Poznań 2002, s. 190–191.

³⁷³ Th. Weston, *Peter Oliver, the Last Chief Justice...*, s. 30–31.

³⁷⁴ AO, 1715–1886, vol. 3, s. 1041.

Trzeba ponadto przyznać, iż sami Anglicy niechętnie odbywali zagraniczne podróże w celu zdobycia wiedzy, szczególnie w zakresie prawa rzymskiego. W zasadzie tylko Charles Abbot, późniejszy baron Colchester, po uzyskaniu doktoratu w Oxfordzie kontynuował studia nad prawem rzymskim na kontynencie. Udał się do Genewy, gdzie zdobył w roku 1779 tamtejszy doktorat prawa³⁷⁵. Z grona angielskich cywilistów warto odnotować jednak postać Thomasa Seckera, późniejszego arcybiskupa Canterbury, który posiadał zagraniczne wykształcenie medyczne. Początkowo podjął w Londynie studia praktyczne, aby następnie pobierać nauki w Paryżu, a ostatecznie uzyskać w marcu 1721 roku, cztery miesiące po swojej immatrykulacji, stopień doktora medycyny w Uniwersytecie w Lejdzie, na podstawie rozprawy *De medicina statica*³⁷⁶. W tym samym roku powrócił do Anglii, gdzie rozpoczął dalszą edukację w Oxfordzie, którą zwieńczył uzyskaniem doktoratu z prawa w roku 1733³⁷⁷.

Wielu studiujących prawo rzymskie w XVIII wieku pozostaje dla współczesnych osobami anonimowymi, jednak równocześnie duża ich część odegrała ważną rolę w dziejach politycznych, gospodarczych i prawnych Wielkiej Brytanii. Analiza danych zawartych w katalogach studentów pozwala zweryfikować dotychczasowe przekonania na temat pozycji społecznej cywilistów angielskich. W większości opracowań jawią się oni jako grupa zamknięta na zewnętrzne wpływy, zajmująca się jedynie praktyką prawa w sądach kościelnych

³⁷⁵ Ch. Lord Colchester, *The Diary and Correspondence of Charles Abbot, Lord Colchester Speaker of the House of Commons 1802–1817*, vol. 1, London 1861, s. xiv.

³⁷⁶ G. du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae, MDLXXV–MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, Hagae MDCCCLXXV, s. 872; J.R. Guy, *De medicina statica. Archbishop Thomas Secker, a Forgotten English Iatromechanist*, „Histoire des Sciences medicales” 17, spec. 2 (1982), s. 134–137.

³⁷⁷ J.H. Overton, *Secker, Thomas*, [w:] DNB, vol. 51, s. 171; AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1271.

oraz Admiralicji³⁷⁸. Niektórzy autorzy dodają, iż umiejętności angielskich znawców prawa rzymskiego wykorzystywane były przez władze brytyjskie dla celów dyplomatycznych.

Nie ulega wątpliwości, że kojarzenie cywilistów ze strukturami kościelnymi jest w pełni uzasadnione. Przyczyn tej symbiozy trzeba zapewne poszukiwać w okresie reformacji. Kasacja studiów kanonistycznych w *Oxbridge* okazała się być szansą dla studentów bliźniaczych wydziałów prawa rzymskiego. To oni, a nie prawnicy zajmujący się *common law*, mogli udźwignąć ciężar odpowiedzialności związanej z administrowaniem dobrami Kościoła i sądownictwem kościelnym. Prócz tego nie można zapominać o eklezyjalnym znaczeniu angielskich uczelni. Oxford i Cambridge były nie tylko miejscem studiów, lecz również sprawowania kultu religijnego Kościoła anglikańskiego. Wyłączne prawo studiowania posiadali członkowie Kościoła ustanowionego. Jak było to już wcześniej zaznaczone, ich prawowierność doktrynie anglikańskiej była sprawdzana na przykład w trakcie nadawania stopni akademickich poprzez złożenie wyznania wiary. Obecność kaplic kolegialnych nie była zwykłą architektoniczną fanaberią. To właśnie w nich przenikało się wiele akademickich i religijnych uroczystości, do tego stopnia, iż czasami trudno było jednoznacznie stwierdzić, w jakim wydarzeniu bierze się udział. Za przykład może ponownie posłużyć omawiana już wcześniej ceremonia nadawania godności uniwersyteckich, której nieodłącznym elementem było głoszenie okolicznościowych kazań w kościele akademickim. Mając to wszystko na względzie, oczywiste stają się słowa Sary Slinn, która w swej monografii pisze: „w oczach Kościoła ustanowionego, wykształcony duchowny był prawie na pewno człowiekiem, który zdobył stopień [akademicki] w uniwersytecie w Oxfordzie

³⁷⁸ Powyższe przekonania ukształtowane zostały m.in. przez B.P. Levacka w jego książce poświęconej środowisku cywilistów na przełomie szesnastego i siedemnastego stulecia. Dalsze rozważania stanowić będą w pewnym stopniu kontynuację badań amerykańskiego historyka, jednocześnie jednak będą miały na celu wykazanie zmian, które zaszły w obu epokach. Zob. B.P. Levack, *The Civil Lawyers...*, w szczeg. s. 21–34.

badź w Cambridge” (*In the eyes of the Established Church, a graduate clergyman was almost certainly a man who had taken degree at either Oxford or Cambridge university*)³⁷⁹.

Z tej grupy absolwentów wielu pełniło w osiemnastym stuleciu posługę anglikańskich biskupów. Wprawdzie większość z nich posiadała wykształcenie teologiczne, jednak dwudziestu czterech było cywilistami. Z tego grona jedynie w trzech przypadkach można mówić o uzyskaniu doktoratów w sposób honorowy. John Buckner otrzymał doktorat *Lambeth* w roku 1787³⁸⁰. John Egerton, biskup Bangor, a następnie Litchfield i ostatecznie Durham, uhonorowany został doktoratem przez Oxford w roku 1756. Był to równocześnie rok objęcia przez niego pierwszej stolicy biskupiej³⁸¹. Wreszcie Robert Lamb, późniejszy biskup Peterborough, otrzymał doktorat w trakcie *Comitia Regia* w roku 1728³⁸². Hierarchowie-cywiliści pojawili się w zdecydowanej większości anglikańskich diecezji Anglii i Walii – w dwudziestu czterech z dwudziestu siedmiu (żaden z osiemnastowiecznych biskupów Bath and Wells, Ely i Londynu nie posiadał wykształcenia prawniczego). Oznacza to zatem, że prawnikami byli również anglikańscy prymasi³⁸³. Thomas Secker, absolwent Oxfordu, pełnił funkcję arcybiskupa Canterbury w latach 1758–1768³⁸⁴, zaś William Markham wybrany był arcybiskupem Yorku w roku 1776. Funkcję tę pełnił aż do roku 1807³⁸⁵.

³⁷⁹ S. Slinn, *The Education...*, s. 109.

³⁸⁰ AC, vol. 1.1, s. 248; M. Barber, *Lambeth Palace Library Research Guide...*, s. 9.

³⁸¹ AO, 1715–1886, vol. 2, s. 415.

³⁸² AC, vol. 1.3, s. 37.

³⁸³ T.J. Zieliński, *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego*, Warszawa 2016, s. 194–195.

³⁸⁴ AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1271.

³⁸⁵ AO, 1715–1886, vol. 3, s. 913.

Tabela 4. Cywiliści pełniący posługę biskupów Kościoła anglikańskiego w Anglii i Walii

Imię i nazwisko	Bakalau-reat	Doktorat	Nomina-cja 1	Nominacja 2	Nominacja 3
Lewis Bagot	–	DCL (1772)	Bristol (1782–1783)	Norwich (1783–1790)	St Asaph (1790–1802)
Shute Barrington	–	DCL (1762)	Landaff (1769–1782)	Salisbury (1782–1791)	Durham (1791–1826)
John Buckner	–	LLD <i>Lambeth</i> (1787)	Chichester (1797–1824)	–	–
John Butler	–	LLD (?)	Oxford (1777–1788)	Hereford (1788–1802)	–
Joseph Butler	–	DCL (1733)	Bristol (1738–1750)	Durham (1750–1752)	–
Charles Cecil	BCL (1719)	–	Bristol (1733)	Bangor (1734–1737)	–
James Cornwallis, earl Cornwallis	–	DCL (1775)	Litchfield and Coventry (1781–1824)	–	–
Reginald Courtenay	–	DCL (1774)	Bristol (1794–1797)	Exeter (1793–1803)	–
Nathaniel Creve	–	DCL (1664)	Oxford (1671–1674)	Durham (1674–1721)	–
Henry Egerton	BCL (1712)	DCL (1717)	Hereford (1723–1746)	–	–
John Egerton	BCL (1748)	DCL <i>by diploma</i> (1756)	Bangor (1756–1768)	Litchfield and Coventry (1768–1771)	Durham (1771–1787)

Tab. 4 (cd.)

Imię i nazwisko	Bakalau-reat	Doktorat	Nomina-cja 1	Nominacja 2	Nominacja 3
Samuel Hallifax	–	LLD (1764)	Gloucester (1781–1789)	St Asaph (1789–1790)	–
Samuel Horsley	LLB (1758)	DCL (1774)	St David (1788–1793)	Rochester (1793–1802)	St Asaph (1802–1806)
Robert Lamb	LLB (1726)	LLD <i>Com. Reg.</i> (1728)	Peterbor-ough (1764–1769)	–	–
George Lavington	BCL (1713)	DCL (1732)	Exeter (1746–1762)	–	–
Charles Lyttelton	BCL (1745)	DCL (1745)	Carlisle (1762–1768)	–	–
William Markham	BCL (1752)	DCL (1752)	Chester (1771–1776)	York (1776–1807)	–
Peter Mews	–	DCL (1660)	Bath and Wells (1672–1684)	Winchester (1684–1706)	–
Brownlow North	–	DCL (1770)	Litchfield and Cov-entry (1771–1774)	Worcester (1774–1781)	Winchester (1781–1820)
Richard Reynolds	LLB (1695)	LLD (1701)	Bangor (1721–1723)	Lincoln (1723–1743)	–
Richard Rich-mond	LLB (1752)	LLD (1758)	Sodor and Man (1773–1780)	–	–
Thomas Secker	–	DCL (1733)	Bristol (1735–1737)	Oxford (1737–1758)	Canterbury (1758–1768)

Imię i nazwi- sko	Bakalau- reat	Doktorat	Nomina- cja 1	Nominacja 2	Nominacja 3
John Thomas	BCL (1742)	DCL (1742)	Rochester (1774– 1793)	–	–
Edward Venables- Vernon- Harcourt	BCL (1780)	DCL (1786)	Carlisle (1791– 1807)	York (1807–1847)	–

Źródło: opracowanie własne.

Cywiliści otrzymywali prócz posługi biskupiej także inne wysokie godności kościelne. W osiemnastym stuleciu wielu z nich powołanych zostało do pełnienia zadań dziekanów kapituł katedralnych³⁸⁶. Dla niektórych, jak np. dla B. Northa³⁸⁷ czy R. Reynoldsa³⁸⁸, były to nominacje, które następnie doprowadziły ich do przyjęcia święceń biskupich.

Skoro jednak studia stanowiły wymóg formalny do przyjęcia święceń, wielu duchownych ograniczało swój kontakt z prawem rzymskim jedynie do czasów spędzonych w uniwersytecie. Choć atrakcyjne ze względu na niskie wymogi formalne i finansowe, w praktyce nie było ono przydatne tym duchownym, którzy chcieli poświęcić się zwyczajnej pracy duszpasterskiej. Część duchownych wykorzystwała jednak

³⁸⁶ W zbiorze *Fasti Ecclesiae Anglicanae* łącznie można odnaleźć nazwiska dwudziestu cywilistów będących dziekanami kapitułnymi w diecezjach i archidiecezjach: Canterbury, Rochester, Winchester, York, Bath and Wells, Salisbury, Worcester, Oxford, Peterborough, Lincoln, Litchfield and Coventry, Carlisle, Chester oraz Durham. Ponadto dwóch doktorów prawa rzymskiego i przyszłych biskupów – J. Thomas (1768–1793) oraz S. Horsley (1793–1802) – było dziekanami kapituły westminsterskiej, która w XVIII wieku nie posiadała już statusu kapituły katedralnej, lecz kolegiackiej.

³⁸⁷ Por. J.M. Horn (red.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1541–1857*, vol. 3: *Canterbury, Rochester and Winchester Dioceses*, London 1974, s. 14.

³⁸⁸ Por. J.M. Horn (red.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1541–1857*, vol. 8: *Bristol, Gloucester and Peterborough Dioceses*, London 1996, s. 120.

zdobytą wiedzę w zakresie *civil law*, aby objąć różnorakie stanowiska w kościelnej strukturze administracyjnej.

Obecność cywilistów w gronie urzędników kościelnych należy postrzegać jednak w szczególnym kontekście. Kościół anglikański aż po dziś dzień pozostaje kościołem państwowym, w którym prosty rozdział państwa od instytucji religijnych nie istnieje. Stąd Kościół anglikański i jego administrację trzeba w XVIII wieku traktować jako jedną z emanacji administracji państwowej, szczególnie zaś w tych obszarach, które wiążą się z pomocą ubogim czy edukacją³⁸⁹. Poważną rolę społeczną odgrywało także sądownictwo kościelne, które posiadało jurysdykcję m.in. w tak kluczowych sprawach, jak prawo małżeńskie i spadkowe. Mimo iż w opracowaniach dotyczących angielskiego sądownictwa kościelnego zwykło się mówić przede wszystkim o sądach arcybiskupich, jednak jego organizacja odpowiadała rozległej strukturze diecezjalnej. Sądy biskupie, nazywane konsystorskimi (*Consistory courts*), działały w każdej diecezji. Apelacje od ich wyroków trafiały do sądów arcybiskupich, tj. Sądu Łuków (*Court of the Arches*) w archidiecezji Canterbury oraz Sądu Kancelarskiego (*Chancery Court*) dla archidiecezji Yorku. Ponadto w obu archidiecezjach funkcjonowały sądy wyspecjalizowane w sprawach spadkowych, noszące nazwę prerogatywnych (*Prerogative Courts*) bądź testamentowych (*Testamentary Courts*)³⁹⁰.

Na czele sądów konsystorskich stali kanclerze. W praktyce sprawowali oni jednocześnie dwa urzędy. W sądach wykonywali urząd tzw. *officials primary* (pierwszych oficjów), na których biskupi delegowali przypisaną im władzę

³⁸⁹ S.J.Ch. Taylor, *Church and State in England in the Mid-Eighteenth Century: The Newcastle Years 1742–1762*, rozprawa doktorska przedłożona w Uniwersytecie Cambridge, Cambridge 1987, s. 124. Zob. również T.J. Zieliński, *Państwowy...*, s. 342.

³⁹⁰ C.R. Chapman, *Ecclesiastical Courts. Their Officials and their Records*, Dursley 1992, s. 25–26. Szczegółowo na temat historycznego rozwoju sądownictwa kościelnego w Anglii zob. W.S. Holdsworth, *A History of English Law*, vol. 1, *The History of the English Judicial System*, red. A.L. Goodhart, H.G. Hanbury, London 1969, s. 598–614.

sądzenia. Pozostałe swoje kompetencje kanclerze realizowali jako wikariusze generalni. Zastępowali wówczas biskupów w sprawowaniu przez nich władzy rządzenia. Zgodnie z obowiązującym w Kościele Anglii w osiemnastym stuleciu prawem, tj. *Kanonami z 1603 roku*, kanclerzem mógł zostać mężczyzna, który ukończył dwadzieścia sześć lat, posiadał wiedzę na temat prawa rzymskiego i kościelnego oraz posiadał co najmniej stopień mistrza *artium* bądź bakałarza prawa³⁹¹. Uwagę zwraca fakt, iż urząd kanclerza nie był w osiemnastowiecznej Anglii zarezerwowany tylko dla duchownych. W praktyce bardzo często osoby świeckie były powoływane do pełnienia tego urzędu. Dane dotyczące sprawowania urzędu kanclerza w poszczególnych diecezjach pozostają dziś niekompletne. Działalność jedynie kilku sądów konsystorskich została w literaturze dokładnie opracowana. W przypadku diecezji Hereford wiadomo na przykład, że urząd kanclerza sprawowali Charles Baldwin (1691–1706) oksfordzki bakałarz, Edward Wynne (1707–1754) posiadający doktorat, uzyskany w Oxfordzie dopiero w roku 1712 oraz Joseph Brown (1754–1767), który nie posiadał wykształcenia prawniczego, lecz teologiczne³⁹². W Oxfordzie kanclerzami byli: Thomas Ayloffe (1699–1713), bakałarz i doktor, królewski profesor prawa rzymskiego w Cambridge, Charles Talbot (1714–1733) posiadający bakalaureat *Lambeth* i honorowy doktorat z Oxfordu, późniejszy Lord Kanclerz, Thomas Tenison (1733–1742), absolwent Cambridge, posiadający oba prawnicze stopnie akademickie, jak również Daniel Burton (począwszy od 1742 roku) posiadający jedynie doktorat z teologii³⁹³. W Durham kanclerzami byli: John Brookbank (do roku 1727) – doktor prawa z Cambridge, Exton Sayer (1727–1731) – doktor prawa z tej samej uczelni, a jednocześnie zięć biskupa, Wadham Chandler (1731–1738) – syn biskupa,

³⁹¹ Can. 127 *Church Canons of 1604*.

³⁹² W.M. Marshall, *The Administration of the Dioceses of Hereford and Oxford, 1660–1760*, rozprawa doktorska przedłożona w Uniwersytecie w Bristolu, Bristol 1978, s. 278.

³⁹³ *Ibidem*, s. 279.

mistrz sztuk wyzwolonych na podstawie mandatu królewskiego, Richard Chandler (1738–1763) – brat poprzednika, świecki, który nie posiadał żadnego stopnia akademickiego, był jednak barristerem w Lincoln's Inn, wreszcie Willam Wynne (od 1763) bakałarz i doktor z Trinity Hall³⁹⁴.

Przedstawione powyżej fragmentaryczne dane dają pewien obraz praktyki kanclerskich nominacji. Z przywołanych dwunastu osób, większość była osobami świeckimi. Jedynie pięciu wymienionych mężczyzn było wyświęconymi kapłanami Kościoła anglikańskiego (J. Brown, D. Burton, J. Brookbank, E. Sayer oraz W. Chandler). Wymóg formalny dotyczący posiadania co najmniej stopnia bakałarza prawa bądź mistrza sztuk wyzwolonych spełniała większość wskazanych kanclerzy, lecz np. R. Chandler nie posiadał żadnego wykształcenia akademickiego. Tylko raz – w przypadku Ch. Talbota – zdarzyło się, aby posiadane stopnie miały charakter honorowy. Trudno orzec, w jakim stopniu nepotyzm kierował biskupimi decyzjami, lecz przykład Durham daje podstawy, by sądzić, iż względy osobiste mogły odgrywać poważną rolę w doborze kanclerzy. Twierdzenie takie potwierdzać może fakt, że przejawy nepotyzmu ujawnili dwaj biskupi Durham – najpierw W. Talbot, nominując na stanowisko kanclerza własnego zięcia, a następnie Edward Chandler, który powołał do pełnienia urzędu swoich dwóch synów.

Analiza katalogów studentów *Oxbridge* pozwala wprowadzić na poszerzenie listy znanych kanclerzy sądów konsystorskich, lecz z całą pewnością nie pozwala na stworzenie jej wyczerpującej wersji (por. tabela 5). Świadczy o tym chociażby brak w katalogach wzmianki na temat wielokrotnego pełnienia funkcji kanclerza w różnych anglikańskich diecezjach przez Georga Harrisa³⁹⁵. Niemniej w obu

³⁹⁴ J.Ch. Shuler, *The Pastoral and Ecclesiastical Administration of the Diocese of Durham 1721–1771: With Particular Reference to the Archdeaconry of Northumberland*, rozprawa doktorska przedłożona na Wydziale Teologii Uniwersytetu w Durham, Durham 1975, s. 248–253.

³⁹⁵ AO, 1715–1886, vol. 2, s. 612. Por. Ł.J. Korporowicz, *Najstarsze angielskie tłumaczenie Institutiones Justyniana*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 18.4 (2018), s. 7.

zbiorach można odnaleźć łącznie nazwiska pięćdziesięciu sześciu kanclerzy. W większości (trzydziestu pięciu) byli to absolwenci Cambridge. Podobnie, jak w przypadku reprezentatywnej grupy omówionej powyżej, tak i tym razem zdecydowana większość kanclerzy odebrała właściwe wykształcenie prawnicze. Stopnie honorowe posiadało tylko ośmiu, z tym jednak zastrzeżeniem, iż jeden z nich, John Hoadley, kanclerz diecezji Winchester w latach 1735–1776, uzyskał w pierw w Cambridge bakalaureat prawa, następnie zaś arcybiskup Canterbury przyznał mu honorowy doktorat³⁹⁶. Wszyscy inni, z wyjątkiem dwóch kanclerzy, związani byli z jedną diecezją. Jedynie Th. Bever oraz Humphrey Henchman piastowali urząd w dwóch różnych. Zupełnie wyjątkowy jest zatem życiorys przywoływanego już G. Harrisa, który miał przyjąć posadę kanclerza w Durham, Hereford, Llandaff, Bangor oraz w Winchesterze. Ponadto był komisarzem, tj. oficjałem sądów archidekanalnych dla Essexu, Hartfordshire oraz Surrey. Wreszcie trzeba na koniec zaznaczyć, że omawiana liczba pięćdziesięciu sześciu kanclerzy obejmuje jedynie dzierżących to stanowisko prawników. Katalogi studentów pokazują natomiast, iż równie często kanclerzami zostawały osoby, które nie uzyskały akademickiego wykształcenia cywilistycznego.

Tabela 5. Kanclerze-cywiliści anglikańskich diecezji Anglii i Walii w XVIII wieku

Imię i nazwisko	Uzyskane stopnie w zakresie prawa rzymskiego	Urząd kanclerza	Data sprawowania urzędu
John Audley	LLD (1710)	Kanclerz Yorku	–
Thomas Aylofffe	LLB (1686); LLD (1696)	Kanclerz Oxfordu	–
Charles Baldwin	BCL (?)	Kanclerz Hereford	1691–1706

³⁹⁶ AC, vol. 1.2, s. 380.

Tab. 5 (cd.)

Imię i nazwisko	Uzyskane stopnie w zakresie prawa rzymskiego	Urząd kanclerza	Data sprawowania urzędu
William Batine	LLB (1780); LLD (1785)	Kanclerz Lincoln	1796–1836
Thomas Bever	BCL (1753); DCL (1758)	Kanclerz Lincoln; Kanclerz Bangor	–
William Birch	LLD <i>Lambeth</i> (1720)	Kanclerz Worcester	–
Thomas Briggs	LLD (1669)	Kanclerz Chichester	–
John Brookbank	LLD (1692)	Kanclerz Durham	–1727
William Burrell	LLB (1755); LLD (1760)	Kanclerz Worcester	–
Richard Burn	DCL <i>created</i> (1762)	Kanclerz Carlisle	1765
James Carrington	LLB (1772)	Kanclerz Exeter	1773–1825
Francis Clerke	BCL (1714); DCL (1714)	Kanclerz Chichester	–
William Compton	LLD (1762)	Kanclerz Ely	1777–1824
William Cook	LLD (1673)	Kanclerz Ely	–1707
John Cooke	BCL (1691); DCL (1694)	Kanclerz Ely	–
William Foster	LLD (1672)	Kanclerz Lincoln	–1708
Peregrine Gastrell	LLB (1717)	Kanclerz Chester	1721–1748 (?)
Michael Geedes	LLD <i>Lambeth</i> (1695)	Kanclerz Salisbury	1691–1713

Imię i nazwisko	Uzyskane stopnie w zakresie prawa rzymskiego	Urząd kanclerza	Data sprawowania urzędu
George Harris	BCL (1745); DCL (1750)	Kanclerz Durham; Kanclerz Hereford; Kanclerz Llandaff; Kanclerz Bangor; Kanclerz Winchesteru	–
Humphrey Henchman	BCL (1702); DCL (1702)	Kanclerz Rochester; Kanclerz Londynu	1714–1715; 1715–1739
William Her-ring	LLB (1713); LLD (1722)	Kanclerz Yorku	1748–1762
John Hoadly	LLB (1736); LLD <i>Lambeth</i> (1748)	Kanclerz Winchesteru	1735–1776
Henry Johnston	LLD (1728)	Kanclerz Llandaff	1738–1755
James Johnston	LLB (1696); LLD (1702)	Kanclerz Ely	1707–1728
John Jones	BCL (1673); DCL (1677)	Kanclerz Llandaff	1691–1709
Wadham Knatchbull	LLB (1730); DCL (1741)	Kanclerz Durham	–
Peter Mews	BCL (1695)	Kanclerz Winchesteru	1698–
Charles Morgan	DCL <i>created</i> (1773)	Kanclerz Salisbury	1772
Robert Nash	DCL (1734)	Kanclerz Norwich	–
Henry Newton	BCL (1674); DCL (1678)	Kanclerz Londynu	1685–1715
William Oldys	BCL (1661); DCL (1667)	Kanclerz Lincoln	–
Dormer Parkhurst	LLB <i>Lambeth</i> (1711)	Kanclerz Durham	–

Tab. 5 (cd.)

Imię i nazwisko	Uzyskane stopnie w zakresie prawa rzymskiego	Urząd kanclerza	Data sprawowania urzędu
Wharton Peck	LLB (1716); LLD (1722)	Kanclerz Ely	1728–1777
Henry Penrice	LLB (1701); LLD (1706)	Kanclerz Gloucester	1715
Samuel People	BCL (1726); DCL (1763)	Kanclerz Chester	–
Thomas Pynfold	LLB (1662); LLD (1668)	Kanclerz Peterborough	–1701
Nutcombe Quick	LLB (1752)	Kanclerz Exeter	1757–1809
Henry Raines	LLB (1698); LLD (1703)	Kanclerz Litchfield	–
Richard Raynes	LLD (1668)	Kanclerz Litchfield	–1710
George Reynolds	LLB (1721); LLD (1726)	Kanclerz Peterborough	1721–1769
Richard Reynolds	LLB (1695); LLD (1701)	Kanclerz Peterborough	1704–1718
Robert Roper	LLD <i>Lit. Reg.</i> (1762)	Kanclerz York	1762–1772
Thomas Salisbury	LLB (1734); LLD (1740)	Kanclerz St Asaph	1743–1773
Exton Sayer	LLB (1713); LLD (1718)	Kanclerz Durham	1724–1731
Francis Simpson	LLB (1753); LLD (1758)	Kanclerz Lincoln	1779–1781
Richard Sma Brooke	BCL (1745); LLD (1745)	Kanclerz Litchfield	1742–1778
John Sturges	BCL (1783); LLD (1783)	Kanclerz Winchester	1759–
Maurice Sawbey	DCL (1789)	Kanclerz Rochester	–
Charles Talbot	LLB <i>Lambeth</i> (1714); DCL <i>creation</i> (1735)	Kanclerz Durham	1714–1733

Imię i nazwisko	Uzyskane stopnie w zakresie prawa rzymskiego	Urząd kanclerza	Data sprawowania urzędu
John Taylor	LLD (1741)	Kanclerz Lin- coln	1744–1766
Thomas Teni- son	LLB (1721); LLD (1726)	Kanclerz Ox- fordu	1734–1742
William Ward	LLB (1703); LLD (1708)	Kanclerz Yorku	–
Henry Watkin- son	LLD <i>icorp.</i> z Pa- dwy (1659)	Kanclerz Yorku	1673–1712
John Waugh	DCL (1735)	Kanclerz Calisle	1727
Edward Willes	LLB (1745)	Kanclerz Bath & Wells	1753–1788
Edward Wynne	DCL (1712)	Kanclerz Here- ford	1707–1754
William Wynne	LLB (1752); LLD (1757)	Kanclerz Dur- ham	1763–

Źródło: tabela została sporządzona w oparciu o katalogi studentów *Oxbridge*, a także *The Clergy of the Church of England Database 1540–1835 (CCEd)*. Uzupełniono ją również o nazwiska pojawiające się w innych materiałach i dokumentach.

Sprawami spadkowymi zajmowały się zasadniczo sądy komisaryczne kierowane przez komisarzy poszczególnych archidekanatów. Podlegały one jurysdykcji sądów biskupich. One również stanowiły źródło potencjalnego zatrudnienia dla cywilistów, tak duchownych, jak i osób świeckich³⁹⁷. Całościowa analiza pracy angielskich cywilistów w sądownictwie kościelnym wykracza wprawdzie poza obszar niniejszych badań, należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż anglikańskie kościoły lokalne, choć stanowiły ważne miejsce pracy szerokiego grona cywilistów, jednak nie zamykały się na osoby, które nie posiadały takiego wykształcenia, co czyniono czasami z naruszeniem obowiązującego prawa. Dane dotyczące kanclerzy, choć niejednoznaczne i niepełne, mogą

³⁹⁷ W.S. Holdsworth, *A History*, vol. 1,..., s. 590–591.

wskazywać wręcz, że osób bez wykształcenia z zakresu prawa rzymskiego, było w angielskich sądach konsystorskich i komisarycznych więcej niż samych cywilistów.

W literaturze szczególnie jaskrawo pokazywany jest rozbrat między środowiskiem cywilistów, a prawników *common law*. Choć trudno nie zgodzić się z przekonaniem, iż pod względem formalnym obie grupy więcej dzieliło niż łączyło, jednak pogląd o ich zupełnym zdystansowaniu się od siebie uznać należy za mylny³⁹⁸. Absolwenci obu angielskich uczelni stosunkowo często angażowali się w działalność korporacji prawniczych *common law* (dla porównania, na przełomie XVI i XVII wieku znane jest nazwisko tylko jednego barristera, który posiadał wykształcenie romanistyczne³⁹⁹). Nie wszyscy z nich uzyskiwali tzw. *call to the bar*, tzn. formalne zezwolenie na występowanie przed sądami królewskimi, niemniej samo ich zainteresowanie dwoma porządkami prawnymi wydaje się interesujące i wymaga bliższej analizy. Decyzja o zajmowaniu się prawem angielskim często wyprzedzała decyzję o podjęciu studiów z zakresu prawa rzymskiego. Stąd w katalogach studentów można odnaleźć wiele przypadków uzyskiwania stopni bakałarza i doktora przez osoby praktykujące już w zakresie *common law*. Korporacją najczęściej wybieraną przez członków wspólnoty akademickiej Oxfordu było Middle Temple, na drugim miejscu sytuowało się natomiast Lincoln's Inn. W odniesieniu do Cambridge sytuacja ta wyglądała odmiennie. Tam ponad czterdziestu studentów prawa rzymskiego zdecydowało się wybrać przynależność do Lincoln's Inn. Trudno jednak mówić o jakichś konkretnych tendencjach bądź motywach, szczególnie, iż jak było to już wspomniane, moment podejmowania decyzji o wyborze obu ścieżek prawniczej kariery częstokroć był od siebie znacznie

³⁹⁸ Zwracał na to uwagę już W. Prest, pisząc o prawnikach angielskich działających na przełomie XVI i XVII wieku, zob. W.R. Prest, *The Rise of the Barristers. A Social History of the English Bar 1590–1640*, Oxford 1986, s. 191.

³⁹⁹ *Ibidem*, s. 111. Zob. również dane dotyczące absolwentów St John's College w Oxfordzie, A. Hegarty, *A Biographical Register...*, xl–xli.

Tabela 6. Przynależność cywilistów do korporacji prawniczych *common law**

	Oxford		Cambridge		Razem	
	Stopnie zwy- czajne	Stopnie nad- zwy- czajne	Stopnie zwy- czajne	Stopnie nad- zwy- czajne		
Lincoln's Inn	24	7	44	1 ^a	76	
Inner Temple	17 ^b	10 ^c	20	5 ^d	52	
Middle Temple	29 ^e	11	37 ^{f,g}	4	81	
Gray's Inn	5	1	11	0	17	
Razem	75	29	112	10	187	226

* Tabela obejmuje wszystkie osoby, które uzyskały w Oxfordzie i Cambridge stopnie akademickie w zakresie prawa, niezależnie od sposobu ich nadawania. Ponadto w tabeli wykazano wszystkich cywilistów, którzy rozpoczęli szkolenie w palestrze, niezależnie od tego czy ostatecznie nastąpiło ich formalne powołanie (*call to the bar*).

^a Philip Yorke, Viscount Royston, uzyskał w roku 1753 doktorat w zakresie prawa. W roku 1715 powołany został w Middle Temple. W roku 1724 przeniósł się jednak do Lincoln's Inn. W zestawieniu odnotowano jego drugie, ostateczne powołanie (AC, vol. 1.4, s. 490).

^b Charles Talbot, przyjęty do Oriel College w roku 1702, następnie w roku 1714 uzyskał stopień bakałarza z nadania arcybiskupa Canterbury. W roku 1735 uzyskał doktorat w drodze *creation*. Wykonywał zawód barristera w dwóch korporacjach – Inner Temple (powołanie w roku 1711) i Lincoln's Inn (powołanie w roku 1719). W zestawieniu odnotowano tylko jego wcześniejsze powołanie (AO, 1500–1714, vol. 4, s. 1453).

^c Jeden z członków Inner Temple, John Comyns, został przyjęty *ad eundem* także do Lincoln's Inn. W zestawieniu odnotowano tylko jego wcześniejsze powołanie (AO, 1715–1886, vol. 1, s. 285).

^d William Underwood studiował w Queens' College, w Cambridge. W 1729 roku przyjęty został do Inner Temple. Następnie, w lutym 1738 lub 1739, przyjęty został także do Gray's Inn. W zestawieniu odnotowano tylko jego wcześniejsze powołanie (AC, vol. 1.4, s. 289).

^e John Monck, który uzyskał stopień bakałarza prawa rzymskiego w 1761, już w roku 1756 został przyjęty do Middle Temple. Następnie *ad eundem* został w roku 1758 przyjęty do *Lincoln's Inn*. W zestawieniu odnotowano tylko jego wcześniejsze powołanie (AO, 1715–1886, vol. 3, s. 967).

^f Dennis Clarke studiował w Trinity Hall, gdzie uzyskał bakałareat i doktorat odpowiednio w roku 1741 i 1746. W roku 1735 przyjęty został do Middle Temple, natomiast w roku 1739 do Gray's Inn. W zestawieniu odnotowano tylko jego wcześniejsze powołanie (AC, vol. 1.1, s. 340).

^g Thomas Kerrich odbył studia w Trinity Hall, gdzie uzyskał w roku 1780 stopień bakałarza. W 1766 przyjęty został do Gray's Inn, jednak w 1769 roku przeniósł się do Middle Temple. W zestawieniu odnotowano jego drugie, ostateczne powołanie (AC, vol. 2.4, s. 30).

Źródło: opracowanie własne.

oddalony w czasie. Warto zauważyć jeszcze, że proporcjonalnie większa liczba absolwentów Cambridge zdecydowała się zająć prawem angielskim. Łącznie było to około 12% wszystkich studentów, którzy uzyskali stopnie akademickie w sposób zwyczajny. Trzeba jednak dodać, iż dane te mogą być obarczone pewnym błędem, gdyż w katalogach studentów czasami pomijano informacje na temat podjęcia przez nich szkolenia w korporacjach, tak jak było w przypadku opisywanego wcześniej amerykańskiego absolwenta Oxfordu, Thomasa Bee.

W zdecydowanej większości przypadków przedstawione dane dotyczą osób, które uzyskały cywilistyczne godności akademickie, ale w ostateczności decydowały się zająć praktyką *common law*. Do rzadkości należały natomiast sytuacje, gdy prawnicy świadomie dążyli do wykonywania praktyki tak w zakresie *civil*, jak i *common law*. Prawo stawania przed sądami kościelnymi i królewskimi wymagało od nich przynależności do Doctors' Commons i jednej z londyńskich korporacji barristerów. Wedle zestawienia członków Doctors' Commons opracowanego przez G.D. Squibba, w XVIII wieku czternastu adwokatów związanych było z korporacjami *common law*. Większość z nich określona została jednak tylko mianem „student”. Czterech adwokatów: William King, Edward Simpson, William Territt oraz Alexander Croke, było barristerami. Pierwszy z nich, zgodnie z adnotacją G.D. Squibba, nie praktykował w sądach cywilistów, pozostawał jednak członkiem Kolegium Adwokatów. Pozostałym trzem prawnikom bliższa była z kolei korporacja cywilistów: E. Simpson był mistrzem Trinity Hall, pełnił również liczne funkcje administracyjne w strukturze Doctors' Commons⁴⁰⁰, dwaj kolejni adwokaci, W. Territt i A. Croke, mianowani zostali sędziami sądów wiceadmiralskich, odpowiednio na Bermudach i w Halifaxie, w Nowej Szkocji⁴⁰¹. Powyższe dane nie pokazują wprawdzie nadzwyczajnej aktywności cywilistów w zakresie *common law*, pozwalają przyjąć jednak, że

⁴⁰⁰ G.D. Squibb, *Doctors'...*, s. 190.

⁴⁰¹ *Ibidem*, s. 196.

istniało duże zainteresowanie rodzimym prawem wśród praktykujących *civil lawyers*.

Wspominając o sądach wiceadmiralskich warto jeszcze zauważyć, iż Admiralicja była drugim, obok sądów kościelnych, polem działalności absolwentów *Oxbridge*. Spośród bardziej znanych osób wymienić w tym miejscu należy przede wszystkim George'a Clarke'a. Absolwent All Souls College, w którym uzyskał doktorat prawa rzymskiego w 1708, pełnił najpierw funkcję *judge advocate*, tj. prawnika nadzorującego działalność sądownictwa wojkowego. Był również sekretarzem wojny, a wreszcie jednym z lordów Admiralicji⁴⁰². *Judge advocate* floty był z kolei William Strahan⁴⁰³. Funkcja lorda Admiralicji powierzona została później jednemu z najwybitniejszych przedstawicieli Doctors' Commons w osiemnastym stuleciu, George'owi Heyowi – wikariuszowi generalnemu arcybiskupstwa Canterbury, dziekanowi Arches i, jak stwierdza jego biograf, cywiliście, który „prędko wzrósł w swojej profesji” (*rapidly rose in his profession*)⁴⁰⁴. Podobnie współczesny mu George Lee pełnił funkcję lorda Admiralicji⁴⁰⁵. Sędziami Wysokiego Sądu Admiralicji byli natomiast królewski profesor prawa rzymskiego G. Oxenden⁴⁰⁶, H. Henchman, powołany na to stanowisko w 1714 roku⁴⁰⁷, Thomas Salisbury⁴⁰⁸ oraz

⁴⁰² Por. W.P. Courtney, *Clarke, George (1660–1736)*, [w:] DNB, vol. 10, s. 424–425.

⁴⁰³ Th. Seccombe, *Strahan, William (1715–1785)*, [w:] DNB, vol. 55, s. 17–18.

⁴⁰⁴ W.P. Courtney, *Hay, Sir George (1715–1778)*, [w:] DNB, vol. 25, s. 260.

⁴⁰⁵ W.P. Courtney, M. Kilburn, *Lee, Sir George (1700?–1758)*, [w:] ODNB, vol. 33, s. 67; R.H. Helmholz, *Sir George Lee (c. 1700–1758)*, „Ecclesiastical Law Journal” 17 (2015), s. 348–354.

⁴⁰⁶ D.W. Hayton, *Oxenden, George...*, s. 50.

⁴⁰⁷ AO, 1500–1714, vol. 2, s. 692; J. Haydn, *The Book of Dignities; Containing the Rolls of the Official Personages of the British Empire, Civil, Ecclesiastical, Judicial, Military, Naval, and Municipal, From the Earliest Periods to the Present Time*, London 1851, s. 255.

⁴⁰⁸ J. Haydn, *The Book of Dignities...*, s. 255.

William Scott⁴⁰⁹. Już w XIX wieku ten sam urząd zajmowali: znany prawnik specjalizujący się w prawie morskim – Christopher Robinson, który studia w Oxfordzie odbył w latach 80. i 90. wieku XVIII⁴¹⁰ oraz nieco młodszy od niego Szkot, John Nicholl⁴¹¹. Wreszcie John (Jonathan) Sewell pełnił funkcję sędziego sądu wiceadmiralskiego Malty⁴¹².

Nie tylko zresztą sędziowie sądów kościelnych i Admiralicji posiadali stopnie akademickie w zakresie prawa rzymskiego. Dwóch sędziów reprezentujących *common law* było absolwentami prawniczego wydziału Cambridge. Byli to Nash Grose⁴¹³ oraz Simon Le Blanc⁴¹⁴. Obaj, studiując w Trinity Hall, uzyskali jedynie bakalaureaty. Równocześnie ze studiami w Cambridge odbywali naukę w palestrze londyńskiej, odpowiednio w Lincoln's Inn oraz w Inner Temple. Przez wiele lat obaj cieszyli się poważaniem i uznaniem jako barristerzy. W konsekwencji uzyskali nominację na sędziów Sądu Ławy Królewskiej – N. Grose w 1787, zaś S. Le Blanc w 1799⁴¹⁵. Cywilistą, który zasłynął jako prawnik i sędzia *common law* był również William Blackstone⁴¹⁶. Mimo uzyskania bakalaureatu i doktoratu prawa rzymskiego, W. Blackstone wybrał początkowo drogę kariery prawnika *common law*, aby wkrótce po powołaniu do palestry porzucić ją. Dobrze znany jest fragment jego listu do Rogera Newdigate'a, w którym prawnik napisał: „moje usposobienie,

⁴⁰⁹ Na jego temat zob. *infra*, s. 152–153.

⁴¹⁰ W.P. Courtney, *Robinson, Sir Christopher*, [w:] DNB, vol. 49, s. 5.

⁴¹¹ AO, 1715–1886, vol. 3, s. 1021; J. Haydn, *The Book of Dignities...*, s. 255.

⁴¹² *The Royal Kalendar: or, Complete and Correct Annual Register for England, Scotland, Ireland and America for the Year 1811*, London 1811, s. 272.

⁴¹³ J.A. Hamilton, *Grose, Sir Nash (1740–1814)*, [w:] DNB, vol. 23, s. 274.

⁴¹⁴ J. McMullen Rigg, *Le Blanc, Sir Simon*, [w:] DNB, vol. 32, s. 330–331.

⁴¹⁵ J. Sainty, *The Judges of England 1272–1990. A List of Judges of the Superior Courts*, Selden Society Supplementary Series 10, London 1993, s. 38.

⁴¹⁶ Najobszerniejszą pracą dotyczącą angielskiego prawnika jest praca W. Presta, *William Blackstone. Law and Letters in the Eighteenth Century*, Oxford 2008. W języku polskim zob. Ł.J. Korporowicz, *William Blackstone a prawo rzymskie...*, s. 41–43.

natura, skłonności i cecha nazywana zasadami od dawna kłóciły się z aktywnym życiem, a przynajmniej aktywnym życiem Westminster Hall i przekonały mnie, że nie jestem stworzony, by w tym wzrastać” (*my temper, constitution, inclinations, & a thing called principle, have long quarrelled with active life, at least active life of Westminster Hall, & have assured me I am not made to rise in it*)⁴¹⁷. Pomimo wypowiedzenia tak stanowczych słów W. Blackstone powrócił po kilku latach do wykonywania zawodu barristera, aby ostatecznie uzyskać dwie nominacje sędziowskie. W dniu 16 lutego 1770 roku prawnik został mianowany sędzią Sądu Ławy Królewskiej. Zwolniony został jednak z tej funkcji już 25 czerwca tego samego roku i równocześnie powołany na urząd sędziego Sądu Spraw Pospolitych, gdzie orzekał do czasu swojej śmierci w roku 1780⁴¹⁸. Również w trzecim z sądów królewskich – Sądzie Exchequeru, urząd sędziego sprawował jeden cywilista. John Skynner⁴¹⁹ odebrał stosowne wykształcenie w oksfordzkim Christ Church. Wpierw został jednak barristerem w Lincoln’s Inn. Bakalaureat z prawa rzymskiego otrzymał w roku 1751, mając już za sobą kilkuletnie doświadczenie w pracy prawnika *common law*. W 1772 roku mianowany został sędzią sądu asyzałnego okręgu Chester. Wreszcie w listopadzie 1777 roku uzyskał nominację na Głównego Barona Sądu Szachownicy. Funkcję tę pełnił do stycznia 1787 roku⁴²⁰.

Spośród osiemnastowiecznych cywilistów najwyższą godność sędziowską w królestwie osiągnął jednak Charles Talbot, późniejszy baron Talbot of Hensol, począwszy od 29 listopada 1733 roku Lord Kanclerz Wielkiej Brytanii⁴²¹. Studia podjął w Oriel College w Oxfordzie w 1702 roku. W roku 1714 uzyskał stopień bakalarza prawa udzielony mu przez

⁴¹⁷ W. Prest (red.), *The Letters of Sir William Blackstone, 1744–1780*, Selden Society Supplementary Series 14, London 2006, s. 29.

⁴¹⁸ J. Sainty, *The Judges of England...*, s. 37; 81.

⁴¹⁹ G.F.R. Barker, *Skynner, Sir John (1724?–1805)*, [w:] DNB, vol. 52, s. 360–361.

⁴²⁰ J. Sainty, *The Judges of England...*, s. 98.

⁴²¹ Por. J. Campbell, *The Lives of the Lord Chancellors and Keepers of the Great Seal*, vol. 4, London 1846, s. 648–687.

arcybiskupa Canterbury. Na tej podstawie, na dwa lata przed swoją śmiercią, w roku 1735 został kreowany doktorem prawa rzymskiego w swojej macierzystej uczelni. W tym czasie był członkiem (*fellow*) Kolegium Dusz Wszystkich Zmarłych. Edukację w zakresie prawa angielskiego odbył w Inner Temple, której był członkiem od 1707 roku. Jego uprawnienia uznane zostały później również przez Lincoln's Inn, do której to korporacji dołączył w roku 1719. W kolejnych latach był ściśle związany ze środowiskiem politycznym Londynu. Był członkiem Parlamentu reprezentującym wpierw Tregony w Kornwalii, a następnie Durham. Warto przypomnieć, iż w tym samym czasie był również kanclerzem diecezji Durham. Ostatecznie w 1733 roku zastąpił na stanowisku Lord Kanclerza lorda Kinga. Mimo że Ch. Talbot posiadał jedynie honorowe stopnie w zakresie prawa rzymskiego, jednak nie można mieć wątpliwości, że znał *civil law* jako praktyk zasiadający w diecezjalnym sądzie konsystorskim.

Podsumowując wątek dotyczący obecności cywilistów w środowisku *common law*⁴²², trzeba przede wszystkim zauważyć, że grupa ta nie była mała, jak się powszechnie uważa. Równocześnie jednak należy podkreślić, iż w zdecydowanej większości przypadków łączenie obu profesji ograniczało się do odebrania dwóch rodzajów wykształcenia prawniczego. Zdecydowana większość prawników *common law*, którzy uzyskali stopnie akademickie w *Oxbridge*, nie angażowała się jednak w świat cywilistów po ukończeniu studiów. Liczyć

⁴²² W osiemnastym stuleciu większość prawników szkockich uzyskiwała stosowne wykształcenie, którego podstawą nadal pozostawało prawo rzymskie, w sprawnie działających rodzimych uniwersytetach – St Andrews, Glasgow, Aberdeen i Edynburgu. Wśród studiujących prawo rzymskie w XVIII wieku w Oxfordzie znalazł się tylko jeden Szkot – James Moncrieff. W roku 1793 został immatrykulowany do Balliol College. Po siedmiu latach uzyskał stopień bakałarza prawa. Po powrocie do Szkocji podjął praktykę adwokacką, zaś ukoronowaniem jego kariery było powołanie na członka Sądu Sesji – najwyższego krajowego sądu zajmującego się sprawami prywatnymi (zob. AO, 1715–1886, vol. 3, s. 968; A.J.G. Mackay, *Moncrieff, Sir James Wellwood, Lord Moncrieff (1776–1851)*, [w:] DNB, vol. 38, s. 168–169.

można jedynie, że ich romanistyczna wiedza służyła im jako źródło porównań i argumentacji w trakcie posiedzeń sądów królewskich bądź kanclerskich.

W literaturze można spotkać pogląd, że cywiliści angielscy angażowali się również chętnie w obszar działalności dyplomatycznej Korony. Na tym polu romanistyka angielska posiadała kilka znanych postaci, na czele z naturalizowanym królewskim profesorem prawa rzymskiego Alberico Gentillim, który na przełomie XVI i XVII wieku wykładał w Oxfordzie⁴²³. Z grona profesorów osiemnastowiecznych prawo narodów interesowało R. Jennera i F. Laurence'a. Spośród osób, które uzyskały w obu angielskich uczelniach cywilistyczne godności akademickie, pewna ich grupa faktycznie oddawała swoje przysługi brytyjskiemu rządowi, jako przedstawiciele dyplomatyczni Korony. Właściwy tryb studiów podjął jednak tylko jeden cywilista – Benjamin Keene. Przez swojego biografa określony został mianem „najwybitniejszego brytyjskiego posła wysłanego w osiemnastym wieku do Hiszpanii” (*the most eminent of British ministers sent to Spain in the eighteenth century*)⁴²⁴. Za ciekawostkę można uznać fakt, iż B. Keene po uzyskaniu stopnia bakałarza prawa w Cambridge miał wyjechać do Lejdy, gdzie podobno kontynuował studia prawnicze⁴²⁵. Wiarygodność tej informacji jest jednak trudna do zweryfikowania, szczególnie, że katalog studentów kształcących się w Lejdzie nie zawiera wzmianki na temat Anglika⁴²⁶.

Pozostali dyplomaci-cywiliści uzyskali swoje godności akademickie w sposób honorowy, w następstwie odniesionych sukcesów ich misji dyplomatycznych. Takie stopnie uzyskało co najmniej dwunastu przedstawicieli Korony. Należeli do nich m.in.: John Cateret (hrabia Granville), George

⁴²³ Na temat A. Gentillego w języku polskim ukazała się krótka praca I. Precz, *Iustitia Romanorum in foederibus*, „Studia Prawnicze KUL” 49 (2012), s. 129–137.

⁴²⁴ R. Lodge (red.), *The Private Correspondence of Sir Benjamin Keene, K.B.*, Cambridge 1933, s. xi.

⁴²⁵ *Ibidem*.

⁴²⁶ Por. G. du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae*.

Pitt (baron Rivers) czy David Murray (hrabia Mansfield)⁴²⁷. Pierwszy z wymienionych rozpoczął studia w Christ Church w Oxfordzie w 1706 roku. Począwszy od roku 1719 pełnił misję dyplomatyczną w Sztokholmie. Prócz tego reprezentował Koronę w trakcie kongresu w Brunszwiku, a z czasem przebywał również w Paryżu. W roku 1756 uzyskał doktorat *by diploma*. Warto zauważyć, iż to właśnie hrabia Granville zatrudnił Johna Taylora, aby ten nauczał jego wnuków prawa rzymskiego⁴²⁸.

George Pitt był absolwentem Oxfordu. Studia rozpoczął w 1737 roku w Magdalen College. Doktorem prawa został kreowany w roku 1745⁴²⁹. Pełnił funkcję wysłannika i posła w Turynie w latach 1761–1768. W rzeczywistości jednak Włochy opuścił już w roku 1764, w proteście skierowanym wobec swoich zwierzchników. Obiecał powrót do placówki, o ile uzyska tytuł arystokratyczny bądź podniesiony zostanie do rangi ambasadora⁴³⁰. Jego wysiłki w tym kierunku nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Niemniej w roku 1770 objął na krótko misję dyplomatyczną w Hiszpanii w randze ambasadora⁴³¹.

⁴²⁷ Prócz wymienionych trzech mężczyzn w katalogach studentów odnaleźć można nazwiska następujących dyplomatów: Charles Fane (D.C.L. w 1759, rezydent we Florencji, ambasador w Turynie i Konstantynopolu), Granville L. Gover (D.C.L. w 1799, ambasador w Rosji i Francji), Richard Hill (D.C.L. w 1708, ambasador w Hadze), John Cox Hippisley (D.C.L. w 1776, przedstawiciel rządu brytyjskiego w Rzymie), William Henry Lyttelton (D.C.L. w 1781, wysłanik do Króla Portugalii), John Osborn (D.C.L. w 1777, poseł przy kilku zagranicznych dworach), George Leonard Staunton (D.C.L. w 1790, odpowiedzialny za traktat pokojowy z Sułtanem Tipu z Majsuru, sekretarz ambasady w Chinach), John Strange (D.C.L. w 1793, rezydent w Wenecji), Charles Spencer, Hrabia Sunderland (LL.D. w 1705, wysłannik do Wiednia).

⁴²⁸ Zob. *Supra*, s. 61–62.

⁴²⁹ AO, 1715–1886, vol. 3, s. 1120.

⁴³⁰ J. Black, *British Diplomats and Diplomacy 1688–1800*, Exeter 2001, s. 155.

⁴³¹ G.F.R. Barker, *Pitt, George, first Baron Rivers (1722?–1803)*, [w:] DNB, vol. 45, s. 343.

Ostatnim z brytyjskich dyplomatów, którego warto przywołać, był David Murray, hrabia Mansfield. Studia w Oksfordzie rozpoczął w roku 1744. Po czterech latach uzyskał stopień bakałarz *artium*. W kolejnych latach pełnił wielorakie obowiązki dyplomatyczne, w tym ambasadora przy dworze saskim w Warszawie, w Wiedniu oraz w Paryżu. Po powrocie do Wielkiej Brytanii pełnił wiele funkcji administracyjnych. W roku 1793 uhonorowany został stopniem doktora prawa⁴³².

Z grona cywilistów rekrutowali się nie tylko dyplomaci, ale także politycy. Łącznie w osiemnastym stuleciu posłami Izby Gmin było siedemdziesięciu sześciu mężczyzn ze stopniami akademickimi z zakresu prawa rzymskiego. Część stopni przyznanych zostało po wygaśnięciu posłom ich mandatów, jednak są to przypadki odosobnione. Błędem byłoby twierdzenie, że tak duża liczba cywilistów dostała się do Izby Gmin w konsekwencji posiadanej przez siebie wiedzy o prawie starożytnych Rzymian. Wydaje się raczej, że dane te pozwalają odrzucić pogląd głoszący, że cywiliści byli zamkniętą, dumną grupą zawodową skupioną jedynie wokół sądów kościelnych i Admiralicji. Przeciwnie, stanowili oni ważną część intelektualnej i politycznej elity Wielkiej Brytanii. Na potwierdzenie tej tezy można przywołać nazwisko najważniejszego z polityków-cywilistów – Roberta Walpole’a. Pierwszy premier Wielkiej Brytanii uzyskał doktorat prawa w Cambridge w 1728 roku⁴³³.

Analizując sylwetki królewskich profesorów prawa rzymskiego często można było dostrzec, iż mimo posiadanego wykształcenia, a nawet powołania do pełnienia zadań wykładowczy *ius civile*, na co dzień pochłaniały ich odmienne, często dalekie od prawa profesje. Wielu absolwentów wydziałów prawniczych w *Oxbridge* nauczało studentów innych

⁴³² AO, 1715–1886, vol. 3, s. 999. Zob. także *Chronicle*, [w:] *The Annual Register. For the Year 1796*, London 1800, s. 65–66.

⁴³³ AC, vol. 1.4, s. 325.

kierunków. Opisywany uprzednio S. Hallifax nim został królewskim profesorem prawa rzymskiego, otrzymał katedrę arabistyki⁴³⁴.

Uwagę zwraca wpierw fakt, że cywilistami byli wszyscy czterej osiemnastowieczni profesorowie prawa angielskiego w Oxfordzie. W roku 1755 zmarł Charles Viner, znawca prawa angielskiego, który w swym testamencie zapisał Uniwersytetowi w Oxfordzie kwotę 12 000 funtów z przeznaczeniem na ustanowienie w uczelni stanowiska profesora *common law*. Po kilku latach administracyjnych sporów⁴³⁵ władze uniwersytetu postanowiły o utworzeniu tzw. *Vinerian Professorship of Common Law* i powierzeniu posady Williamowi Blackstone'owi. Mimo uzyskanej nominacji prawnik po kilku latach zdecydował się opuścić uniwersytet i powrócić do praktyki prawa, co zostało już wcześniej opisane. W osiemnastym stuleciu katedra obsadzana była jeszcze trzykrotnie. Wpierw, w roku 1766, objął ją Robert Chambers, następnie w roku 1777 Richard Wooddeson, natomiast w roku 1793 – James Blackstone, syn Williama. Podczas, gdy pierwszy i drugi *Vinerian Professor* uzyskali doktoraty prawa rzymskiego z pominięciem stopnia bakałarza, tak James poszedł w ślady ojca i odbył pełen kurs przewidziany statutami uniwersyteckimi⁴³⁶.

Interesujące jest również, iż dwóch cywilistów pozostało wiernych naukom o antyku i objęło stanowisko Camdeńskiego Profesora Historii Starożytnej. Byli to Sedgwick Harrison (profesor w latach 1720–1727) oraz prawnik, polityk, sędzia sądów kościelnych i Admiralicji William Scott, późniejszy lord Stowell. Pierwszy z mężczyzn pozostaje współcześnie postacią

⁴³⁴ *Supra*, s. 31–32.

⁴³⁵ Na temat kulisów wykonywania ostatniej woli Ch. Vinera zob. D.J. Ibbetson, *Charles Viner and his Chair: Legal Education in Eighteenth-Century Oxford*, [w:] J.A. Bush, A. Wijffels (red.), *Learning the Law. Teaching and the Transmission of Law in England 1150–1900*, London–Rio Grande 1999, s. 315–328.

⁴³⁶ Życiorysy naukowe wszystkich trzech wymienionych mężczyzn przedstawił w swojej książce H.G. Hanbury, *The Vinerian Chair and Legal Education*, Oxford 1958, s. 52–84.

enigmatyczną. Wiadomo, że rozpoczął studia w Gloucester Hall, lecz później został członkiem All Souls College. W roku 1707 uzyskał bakalaureat prawa rzymskiego, zaś w 1710 roku doktorat⁴³⁷. Od roku 1720 do swojej śmierci (siedem lat później) zajmował katedrę profesora historii starożytnej. Podobnie jak wielu jemu współczesnych profesorów, nie wykonywał należycie swoich obowiązków dydaktycznych. W dokumentacji dotyczącej jego osoby można odnaleźć informację, iż wiele czasu spędzał poza Oxfordem, zaniedbując głoszenie przypisanych mu wykładów. Ze zdziwieniem można zatem odnotować fakt, że w roku akademickim 1725/1726 miał poprowadzić wykład dotyczący uniwersyteckich statutów⁴³⁸, którego treść nie miała wiele wspólnego ze światem starożytnym. O jego niskiej reputacji w środowisku akademickim może świadczyć fakt, iż według jednego ze współczesnych mu autorów, po śmierci cywiliisty „nikt nie rozpaczał” (*he died... lamented no body*)⁴³⁹. Inaczej rozwijała się kariera W. Scotta. Studia w Corpus Christi rozpoczął w roku 1761. Trzy lata później otrzymał stopień bakalarza sztuk wyzwolonych, zaś w roku 1767 ich mistrza. Cały czas pozostając członkiem wspólnoty akademickiej (jako *fellow* i tutor w University College), W. Scott podjął studia prawnicze. W roku 1772 uzyskał bakalaureat prawa rzymskiego, a następnie, w roku 1779, doktorat. W międzyczasie, tj. w roku 1774, powierzono mu stanowisko profesora historii starożytnej. W przeciwieństwie do S. Harrisona, W. Scott oddawał się dydaktyce w należyty sposób. Prowadził zajęcia, zaś o ich treści z aprobatą wypowiadał się Edward Gibbon, pisząc „jestem pewien, że jego wykłady na temat historii złożą się [...] na bardzo wartościowy traktat” (*I am assured that his lectures on history would compose [...]*

⁴³⁷ AO, 1500–1714, vol. 2, s. 662. Zob. również W. Holdsworth, *Some Makers of English Law*, Cambridge 1938, s. 223–232.

⁴³⁸ S. Mandelbrote, J.H.R. Davis, *The Warden's Punishment Book of All Souls College, Oxford 1601–1850*, Oxford 2013, s. 160–161.

⁴³⁹ *Ibidem*, s. 161.

a most valuable treatise)⁴⁴⁰. Nie ulega również wątpliwości, że W. Scott obracał się w gronie intelektualnej elity ówczesnego Oxfordu. Pozostawał w przyjacielskich relacjach z Vineriańskim Profesorem *Common Law* R. Chambersem, jak również z językoznawcą S. Johnsonem⁴⁴¹. Interesujące jest, iż działalność dydaktyczna W. Scotta poprzedziła jego wyśmienitą karierę prawniczą. Cywilista zrezygnował z funkcji profesora dopiero w roku 1785⁴⁴², już jako członek *Doctors' Commons*⁴⁴³.

Zainteresowanie historią wśród cywilistów nie ograniczało się zresztą jedynie do czasów starożytnych. Królewską Profesurę Historii Współczesnej (*Regius Professorship of Modern History*) sprawowały trzy osoby, które uzyskały stopnie w zakresie prawa rzymskiego. W roku 1735 katedrę objął Shallet Turner, uhonorowany w roku 1728 doktoratem prawa. W dziejach uniwersytetu i katedry Sh. Turner zapisał się jednak negatywnie. Jeden z historyków uniwersytetu określił go mianem „synekurzysty” (*sinecurist*)⁴⁴⁴. Gdzie indziej określony został jako człowiek nieposiadający żadnych kwalifikacji do pełnienia powierzonego mu zadania⁴⁴⁵. W roku 1768 katedrę objął bakałarz prawa rzymskiego – Thomas Gray, który ubiegał się o tę pozycję już w roku 1762, gdy zmarł Sh. Turner. Zdaniem D.A. Winstanleya, mimo że Th. Gray posiadał dobre przygotowanie do pełnienia funkcji profesora, jednak podobnie jak jego poprzednicy postanowił uczynić z profesury synekurę. Na wezwanie władz uczelni, aby przedstawił konspekt wykładów, trzykrotnie składał na ręce kanclerza różne projekty. Cały czas zasłaniając się złym stanem swego

⁴⁴⁰ G. Birkbeck Hill (red.), *The Memoirs of the Life of Edward Gibbon with Various Observations and Excursions by Himself*, New York–London 1900, s. 80. Por. także H.J. Bourguignon, *Sir William Scott, Lord Stowell. Judge of the High Court of Admiralty, 1798–1828*, Cambridge 1987, s. 38.

⁴⁴¹ Por. A. McNair, *Dr Johnson and the Law*, Cambridge 1948, s. 21–22; H.J. Bourguignon, *Sir William Scott...*, s. 38.

⁴⁴² H.J. Bourguignon, *Sir William Scott...*, s. 37.

⁴⁴³ G.D. Squibb, *Doctors'...*, s. 194.

⁴⁴⁴ D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 157.

⁴⁴⁵ HUC, vol. 3, s. 233–234.

zdrowia, twierdził, iż nie może podjąć obowiązków dydaktycznych. Ostatecznie zmarł w 1771 roku, nie wygłosiwszy żadnego wykładu⁴⁴⁶. Honor tak cywilistów zajmujących katedrę, jak i wszystkich dotychczasowych profesorów historii nowożytnej w Cambridge uratował dopiero kolejny wykładowca, John Symonds. Studia rozpoczął w 1742 w St John's College. Doktorat prawa uzyskał w roku 1772, wkrótce po swojej nominacji profesorskiej. Opierając się na schematach pozostawionych przez poprzednika, J. Symonds opracował plan wykładów oraz zasady uczestniczenia w nich studentów. Zajęcia rozpoczęły się w 1773 roku i były prawdopodobnie pierwszymi poważnymi wykładami, jakie którykolwiek królewski profesor prowadził od utworzenia katedry przed pięćdziesięciu laty⁴⁴⁷. Wykład J. Symonds'a nie pozostawał statyczny. Każdego roku zmieniał się i pojawiały się w nim nowe zagadnienia. Na uwagę zasługuje również fakt, że historyk mieszkał na stałe w Bury St Edmunds, z którego regularnie przyjeżdżał na wykłady przez cały okres swojej profesury, która zakończyła się wraz z jego śmiercią w 1807 roku⁴⁴⁸.

Dwóch cywilistów wykladało w Oxfordzie filozofię. Jednym z nich był wspomniany uprzednio Ch. Bertie, Sedleiański Profesor Filozofii Naturalnej w latach 1720–1741. Drugim George Newland, w latach 1727–1731 profesor filozofii moralnej⁴⁴⁹. Doktorat prawa zdobył w roku 1729. W styczniu 1731 zwolnił katedrę, aby przenieść się do Gresham College, w którym objął stanowisko profesora geometrii⁴⁵⁰. Począwszy od 1738, aż do swojej śmierci w roku 1749, zasiadał w Izbie Gmin jako poseł reprezentujący okręg Gatton⁴⁵¹.

⁴⁴⁶ D.A. Winstanley, *Unreformed...*, s. 158.

⁴⁴⁷ *Ibidem*, s. 160.

⁴⁴⁸ HUC, vol. 3, s. 235.

⁴⁴⁹ AO, 1500–1714, vol. 3, s. 1061.

⁴⁵⁰ J. Wards, *The Lives...*, s. 198; J. Gutch (red.), *Appendix to the History and Antiquities of the Colleges and Halls in the University of Oxford Containing Fasti Oxonienses*, Oxford 1790, s. 165.

⁴⁵¹ R.R. Sedgwick, *Newland, George (?1692–1749)*, [w:] R. Sedgwick (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1715–1754*, vol. 2,

Dwoma ostatnim cywilistami, którzy nauczali byli bakałarz prawa William Woodforde oraz doktor prawa Robert Smith. Obaj reprezentowali wyjątkowo odległe od prawa dziedziny nauki. William Woodforde był w Oxfordzie Królewskim Profesorem Medycyny, z kolei R. Smith zajmował stanowisko Plumiańskiego Profesora Astronomii. Prócz bakalaureatu prawa rzymskiego, W. Woodforde był wykwalifikowanym lekarzem. W 1724 roku uzyskał doktorat z medycy. W roku 1728 został z kolei członkiem Królewskiego Kolegium Lekarzy (*Royal College of Physicians*). W kwietniu 1730 roku otrzymał nominację profesorską. Na stanowisku wykładowcy medycyny pozostał do roku 1758⁴⁵². Robert Smith specjalizował się w matematyce. Katedrę Astronomii objął w 1716 roku, po śmierci swojego krewnego Rogera Cotesa. W przeciwieństwie jednak do wielu innych przypadków nepotyzmu pojawiającego się w związku z profesorskimi nominacjami, wybór R. Smitha nie był ukierunkowany względami rodzinnymi. W trakcie jego profesury ukończone zostało obserwatorium astronomiczne w Trinity College, z którego prawnik często korzystał⁴⁵³.

Niemal wszyscy przedstawieni profesorowie byli cywilistami jedynie z nazwy. Choć posiadali stopnie akademickie w zakresie prawa rzymskiego, jedynie W. Scott poświęcił się praktyce tego prawa w sądach kościelnych i Admiralicji. Dla pozostałych prawo rzymskie stanowiło jedynie element ich akademickiej kariery. Po raz kolejny widać, iż bycie znawcą *civil law* stanowiło raczej o przynależności do elity społecznej, niekoniecznie zaś wiązało się z zajmowaniem się nim w praktyce.

London 1970, s. 293.

⁴⁵² W. Munk, *The Roll of the Royal College of Physicians of London*, vol. 2, 1701 to 1800, ed. 2, London 1878, s. 115.

⁴⁵³ W.P. Courtney, *Smith, Robert (1689–1768)*, [w:] DNB, vol. 53, s. 109–110.

Rozdział 5

LITERATURA ROMANISTYCZNA

Na podstawie dotychczasowych rozważań można było odnieść wrażenie, iż cywiliści angielscy w osiemnastym stuleciu nie poświęcali badaniom naukowym wiele uwagi. Profesorowie prawa rzymskiego, tak w Oxfordzie, Cambridge, jak i w Gresham College nie publikowali opracowań naukowych, zaś skrypty bądź podręczniki pozostawiło po sobie tylko kilku z nich. Poprzestanie na takim obrazie angielskiej nauki prawa rzymskiego byłoby jednak błędem. Poświęcone mu publikacje wydawane były przez całe analizowane stulecie⁴⁵⁴, choć ich autorstwo budzić może nieraz zdziwienie. Poniższe rozważania podzielić można na trzy uzupełniające się zagadnienia: wydania źródeł, opracowania monograficzne oraz podręczniki.

Zarówno edycje, jak również tłumaczenia źródeł, zajmują w dziejach nauki prawa rzymskiego w Anglii wyjątkowe miejsce. Na przełomie XIX i XX wieku wydawane były one wręcz masowo. Niektóre źródła, jak na przykład *Institutiones* czy *Digesta* Justyniana, w różnych odsłonach publikowano niejednokrotnie. Badane w niniejszej monografii stulecie nie obfitowało w tak znaczącą liczbę przekładów.

⁴⁵⁴ Ze względu na fakt, iż cywiliści zajmowali się przede wszystkim anglikańskim prawem kościelnym, wiele publikacji ich autorstwa dotyczyło tego właśnie zagadnienia. Prace te nie będą stanowić jednak przedmiotu dalszej analizy. Przegląd niektórych z tych prac można znaleźć z artykułu L.J. Korporowicz, *Was the Roman Canon Law...*, s. 93–99.

Być może ze względu na znaczenie dydaktyczne wyspiarscy romaniści podjęli w XVIII wieku kilka prób przełożenia oryginalnego tekstu *Instytucji* justyniańskich na język angielski. W roku 1749 na łamach „Gentleman’s Magazine” ukazała się krótka informacja o opublikowaniu tłumaczenia zaopatrzonego w uwagi (*notes*) pierwszej księgi *Institutiones*⁴⁵⁵. Adnotacja nie zawierała informacji o autorze przekładu. Na wydanie składało się krótkie wprowadzenie zatytułowane *A brief Account of the Rise and Progress of the Roman Law* oraz dwujęzyczny tekst pierwszej księgi *Instytucji*⁴⁵⁶. Pobieżna analiza przekładu wskazuje, że częściej bliższy był on parafrazie niż tłumaczeniu w ścisłym tego słowa znaczeniu. Co do uwag, w które miał zostać zaopatrzony, trzeba przyznać, iż są one nieliczne. Sam tekst nie pozwala powiedzieć o sobie wiele więcej.

W roku 1756, również w Londynie, G. Harris opublikował inny przekład *Instytucji*⁴⁵⁷. Skromna literatura przedmiotu uważa ten tekst za pierwsze tłumaczenie całego justyniańskiego podręcznika na język angielski⁴⁵⁸. Porównanie tekstów z roku 1749 i 1756 przynosi jednak zaskakujące odkrycie. Anonimowe tłumaczenie z końca lat 50. okazuje się bowiem być pierwszą wersją, dosyć jeszcze nieporadną, późniejszego dzieła G. Harrisa. Świadczy o tym wprowadzający czytelnika w dalszą lekturę *A brief Account*, który w wersji z roku 1756 został znacznie poszerzony i opatrzonego bogatym aparatem naukowym. Także samo tłumaczenie księgi pierwszej uległo zmianie. W ciągu siedmiu lat dzielących wydanie obu dzieł,

⁴⁵⁵ „The Gentleman’s Magazine, and Historical Chronicle” 19 (1749), s. 192. Tłumaczenie wspomniane zostało raz jeszcze pod koniec stulecia w katalogu L.W. Brüggemanna, *A View of the English Editions, Translations and Illustrations of the Ancient Greek and Latin Authors with Remarks*, vol. 1, Sttetin 1797, s. 755.

⁴⁵⁶ D. Justiniani Institutionum Liber Primus, *The First Book of Justinian’s Institutes, With English Version, and Notes*, London 1749.

⁴⁵⁷ G. Harris, *D. Justiniani Institutionum Libri Quatuor. The Four Books of Justinian’s Institutions, Translated into English, with Notes*, London 1756.

⁴⁵⁸ Na temat autora i jego dzieła zob. Ł.J. Korporowicz, *Najstarsze...*, s. 11–13.

G. Harris przepracował pierwotny angielski tekst i znacznie go poprawił. Jako przykład posłużyć może zestawienie pierwszego zdania konstytucji *Imperatoriam* w obu wariantach przekładu:

I. Imper., pr. Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari [...]

Cesarz Rzymu nie tylko powinien stać się wspaniały poprzez siłę swojej armii, lecz powinien także być chroniony poprzez sprawiedliwość swoich praw, tak aby w czasie pokoju, jak i wojny jego poddani mogli być zabezpieczeni od niebezpieczeństw oraz słusznie rządzeni

(An Emperor of Rome ought not only to become glorious by the Strength of his Armies, but should also be guarded by the Justice of his Laws; that in Time of Peace, as well as War, his People may be secured from Dangers, and rightly governed)⁴⁵⁹.

Cesarska godność powinna być wspierana przez oręż i chroniona prawami, tak aby poddani, w czasach pokoju jak i wojny, mogli być zabezpieczeni od niebezpieczeństw i słusznie rządzeni

(The imperial dignity should be supported by arms, and guarded by laws, that the people, in time of peace as well as war, may be secured from dangers and rightly governed)⁴⁶⁰.

Porównanie obu tłumaczeń uwydatnia postęp translatorских umiejętności G. Harrisa. Warto odnotować, iż pierwsze wydanie powstawało w okresie studiów cywilisty w Oxfordzie. Opublikowane zostało rok przed uzyskaniem przez niego doktoratu. Można przypuszczać, że przekład powiązany był z jakąś formą zajęć dydaktycznych, które „bakalarz” G. Harris mógł prowadzić dla studentów. Niewykluczone, że podyktowane było to nikłym zaangażowaniem w dydaktykę pełniącego w tym czasie obowiązki królewskiego profesora prawa rzymskiego H. Brooke’a. Pomocą może służyć tzw.

⁴⁵⁹ D. Justiniani Institutionum Liber Primus..., s. 2.

⁴⁶⁰ G. Harris, D. Justiniani Institutionum Libri Quatuor..., s. 1.

ogłoszenie (*advertisement*), które G. Harris zamieścił w pracy z roku 1756. Stwierdził wówczas, że jego przekład służyć ma studiującym edycję oraz komentarz do *Institutiones* autorstwa A. Vinniusa. W przekonaniu cywilisty jego praca miała być wprowadzeniem przed lekturą poważniejszego dzieła hollenderskiego romanisty⁴⁶¹. Studiowanie pracy A. Vinniusa musiało być z kolei powiązane z akademicką edukacją. Trudno wyobrazić sobie bowiem, aby ktoś inny, niż studenci i bakałarze prawa rzymskiego, mógł być zainteresowany tego rodzaju literaturą. Nie ulega zaś wątpliwości, iż w tym czasie prace zagranicznych autorów były czytowane w *Oxbridge*. Podobnie było z ich angielskimi parafrazami. Przykładem może być praca Roberta Edena pt. *Jurisprudentia Philologica, sive Elementa Juris Civilis*, wydana w roku 1744, która zdaniem Helmuta Coinga była przeróbką podręcznika Heinecciusa⁴⁶², a jednocześnie stanowiła popularną pomoc dla oksfordzkich studentów przygotowujących się do zdobycia stopnia bakałarza⁴⁶³.

Tłumaczenie z roku 1756 dalekie jest od „chropowatości” poprzedniego. Cywilista przygotował tym razem pracę znacznie bardziej dojrzałą, nie tylko pod względem translatorskim, lecz przede wszystkim z punktu widzenia jakości zamieszczonych w pracy komentarzy. Powstały one w oparciu o rozległą kwerendę prac poświęconych prawu rzymskiemu, kanonicznemu oraz angielskiemu. George Harris odwołał się do przeszło czterdziestu autorów, jak również do licznych źródeł prawniczych i literackich, a także obszernie wykorzystał angielskie orzecznictwo sądowe, cytując orzeczenia pochodzące z dwudziestu różnych *law reports*⁴⁶⁴. Praca zaskakuje, jest bowiem owocem starań cywilisty stojącego u progu kariery prawnika-praktyka, ponadto osoby, która nie prowadziła

⁴⁶¹ *Ibidem*, s. viii.

⁴⁶² H. Coing, *Das Schrifttum der englischen Civilians und die kontinentale Rechtsliteratur in der Zeit zwischen 1550 und 1800*, „*Ius Commune*” 5 (1975), s. 31.

⁴⁶³ H.J. Bourguignon, *Sir William Scott...*, s. 37, przyp. 12.

⁴⁶⁴ Szczegółowy przegląd literatury, źródeł i orzecznictwa wykorzystanego przez G. Harrisa zob. Ł.J. Korporowicz, *Najstarsze...*, s. 23–24.

badani naukowych we współczesnym rozumieniu. Trzeba pamiętać również, że bogaty aparat krytyczny został wykorzystany do przygotowania komentarzy do tłumaczenia, nie zaś jednolitej monografii. To wszystko pozwala uznać angielski przekład *Institutiones* za jedno z najważniejszych romanistycznych osiągnięć osiemnastowiecznej Anglii. Świadczy o tym także fakt, iż tłumaczenie było wznawiane pod różnymi postaciami przez kolejnych sto lat, tak w Wielkiej Brytanii, jak i na kontynencie amerykańskim⁴⁶⁵.

Omawiana praca G. Harrisa, prócz tłumaczenia *Institutiones* zawierała także przekład na język angielski justyniańskiej Noweli sto osiemnastej. Choć autor nie uzasadnił swojego wyboru, jednak można przypuszczać, iż podyktowany był on faktem zajmowania się przez angielskich cywilistów pracujących w sądach kościelnych sprawami spadkowymi. Na uwagę zasługuje ponadto fakt, że rzymskie rozwiązania prawne dotyczące dziedziczenia *per stripes* i *per capita*, będące przedmiotem wskazanej Noweli, pozostawały w pewnym stopniu zbieżne z rozstrzygnięciami prawa angielskiego⁴⁶⁶. Tłumaczony tekst zaprezentowany został w trzech wersjach językowych – greckiej, łacińskiej oraz w angielskim tłumaczeniu. Podobnie, jak w przypadku *Instytucji*, tak i tym razem G. Harris opracował obszernie komentarze oparte na szczegółowych badaniach bibliograficznych.

Justyniański podręcznik zainteresował również J. Taylora. W swym opracowaniu prawa rzymskiego wydanym w roku 1755 zawarł on egzegetyczny rozbiór konstytucji *Imperatoriam*⁴⁶⁷. Autor nie przełożył jednak treści cesarskiej ustawy, lecz skupił się na szczegółowym wyjaśnieniu znaczenia użytych w niej terminów. Prócz wyjaśnienia ich literalnego brzmienia, J. Taylor naświetlił także ich kulturowe znaczenie. Rozważania cywilisty na temat *Imperatoriam* ujawniają

⁴⁶⁵ *Ibidem*, s. 11–13.

⁴⁶⁶ Uwagę na to zwracał m.in. w swoim monumentalnym dziele amerykański prawnik J. Kent, *Commentaries on American Law*, vol. 4, ed. 3, New York 1836, s. 391–392.

⁴⁶⁷ J. Taylor, *Elements...*, s. 26–39.

jego solidne przygotowanie filologiczne. Przykładowo⁴⁶⁸, analizując słowo *imperator*, prawnik wskazał, że posiadało ono w języku łacińskim wiele znaczeń. Najpierw oznaczać mogło dowódcę armii, na co dowód znalazł w zacytowanym przez siebie fragmencie mowy Cyserona. Po drugie, używane było jako tytuł nadany wyróżniającemu się dowódcy w zamian za służbę na rzecz państwa. Za ilustrację tego znaczenia J. Taylor obrał fragmenty autorstwa Cyserona i Tacyta. Te rozważania podsumował stwierdzeniem, iż słowo *imperator* przestało być identyfikowane z urzędem, a zaczęło oznaczać godność. Swoją dalszy wywód cywilista oparł wreszcie na passusach pochodzących z prac Kasjusza Diona i Appiana. Na koniec zaznaczył, że trzecie znaczenie omawianego terminu wprowadzone zostało za czasów Cezara jako określenie cywilnej władzy zwierzchniej, co w języku angielskim oddawane jest przy pomocy terminu *emperor* – cesarz. Obok przywołania dalszych przykładów pochodzących z literatury nieprawniczej, J. Taylor wskazał także przypadki odnalezienia terminu na znaleziskach numizmatycznych i epigraficznych. Te ostatnie źródła wydają się szczególnie ważne, gdyż ich użycie znacznie wyprzedziło zainteresowanie romanistyki światowej podobnymi znaleziskami, rozpowszechnione dopiero przez Theodora Mommsena w dziewiętnastym stuleciu⁴⁶⁹. Mimo iż praca J. Taylora dotyczyła prawa rzymskiego, nie ma jednak wątpliwości, że przynajmniej w odniesieniu do konstytucji *Imperatoriam* jego analiza pozostawała ściśle filologiczna.

⁴⁶⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁴⁶⁹ Wprawdzie zainteresowanie epigrafiką antyczną datować można już od czasów późnego średniowiecza, jednak jej znaczenie dla nauki prawa rzymskiego wzrosło przede wszystkim za sprawą Th. Mommsena i jego inicjatywy wydania *Corpus Inscriptorum Latinarum*, zob. więcej M. Buonocore, *Epigraphic Research From Its Inception: The Contribution of Manuscripts*, [w:] Ch. Bruun, J. Edmondson (red.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford 2015, s. 21–41; G. Alföldy, *Theodor Mommsen y la epigrafía romana a los cien años de su muerte*, [w:] J. Martínez-Pinna (red.), *En el centenario de Theodor Mommsen (1817–1903). Homenaje desde la universidad Española*, Málaga–Madrid 2005, s. 153–170.

Swój podręcznik J. Taylor zakończył prezentacją *S.C. Marcianum* – uchwały senatu skierowanej przeciwko wyznawcom Bachusa⁴⁷⁰. Przyjęta metoda jej prezentacji jest zbliżona do zastosowanej przez autora w przypadku *Imperatoriam*. Ponownie na uwagę zasługuje fakt zainteresowania się przez cywilistę źródłem epigraficznym. Tekst senackiej uchwały zachował się bowiem tylko w postaci inskrypcji odnalezionej w Trinolo w Kalabrii⁴⁷¹.

Mówiąc o poznaniu źródeł prawa rzymskiego w osiemnastowiecznej Anglii, trzeba jeszcze wspomnieć o przekładzie ustawy XII tablic, historyka Nathaniela Hooke’a. Był on autorem ważnej, choć politycznie ukierunkowanej pracy *The Roman History from the Building of Rome to the Ruin of the Commonwealth* wydawanej po raz pierwszy w latach 1738–1771. Praca stanowiła pożywkę dla analogii snutych przez torysowskich polityków m.in. w odniesieniu do polityki Grakchów⁴⁷². Zainteresowanie N. Hooke’a ustawą wynikało z jego zamiłowania do historii starożytnej. W przeciwieństwie do autorów wcześniej wymienionych, N. Hooke nie był cywilistą, lecz prawnikiem *common law*. W roku 1703 przyjęty został do korporacji Lincoln’s Inn⁴⁷³.

Angielski przekład ustawy XII tablic, zamieszczony w dziele życia N. Hooke’a⁴⁷⁴, oparty został na francuskim wydaniu jej tekstu opublikowanym w *Histoire romaine* autorstwa dwóch jezuitów: François Catrou i Pierre Julien Rouillé⁴⁷⁵. Żaden

⁴⁷⁰ J. Taylor, *Elements...*, s. 546–584.

⁴⁷¹ CIL I² 581 = ILS 18. Na temat uchwały senatu zob. D. Musiał, *Kilka uwag o tzw. sprawie Bakchanaliów w Rzymie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” XXIX, Nauki Humanistyczno-Społeczne 309 (1996), s. 47–59.

⁴⁷² Por. P. Ayres, *Classical Culture and the Idea of Rome in Eighteenth-Century England*, Cambridge 1997, s. 20–21.

⁴⁷³ *The Records of the Honorable Society of Lincoln’s Inn*, vol. 1, *Admissions from A.D. 1420 to A.D. 1799*, London 1896, s. 361.

⁴⁷⁴ Zob. np. N. Hooke, *The Roman History, from the Building of Rome to the Ruin of the Commonwealth*, vol. 1, ed. 5, London 1770, s. 334–343.

⁴⁷⁵ F. Catrou, P.J. Rouillé, *Histoire romain, depuis la fondation de Rome. Avec des notes historiques, géographiques & critiques*, vol. 1–21, Lyon 1725–1748.

z tych przekładów nie zdobył popularności. Pierre Claude François Daunou stwierdził, już w XIX wieku, że przekład jezuitów jest „niedokładny, niejasny i pomieszany” (*inexacte, obscure et diffuse*). Nathanielowie Hooke’owi zarzucił zaś, że w swojej pracy nie sięgnął po żadną inną pozycję dotyczącą ustawy XII tablic, lecz oparł się jedynie na opracowaniu F. Catrou i P.J. Rouillé⁴⁷⁶. Słowa P.C.F. Daunou muszą oddawać również poglądy innych autorów, skoro próżno szukać w literaturze odwołań do angielskiego tłumaczenia.

Angielscy cywiliści prócz źródeł wydawali także opracowania systematyzujące wiedzę o prawie rzymskim. Za najwcześniej wydaną publikację tego rodzaju uznać można angielskie tłumaczenie pracy Jeana Domata *Les lois civiles*, autorstwa Williama Strahana. Ze względu jednak na fakt, iż był to jeden z licznych przekładów prac kontynentalnych, nie będzie on przedmiotem dalszej analizy. Pierwszą pracą rdzennie angielską traktującą o prawie rzymskim w ogólności była monografia Johna Ayliffe’go – *A New Pandect of Roman Civil Law*.

John Ayliffe był oksfordczykiem, członkiem New College, a zarazem jedną z najbardziej kontrowersyjnych postaci związanych z uniwersytetem w pierwszych dziesięcioleciach osiemnastego stulecia. Jego krytyka uniwersytetu, której dał wyraz publikując pracę na temat dziejów uczelni⁴⁷⁷, jak również otwarte okazywanie wigowskich sympatii w ostoje torysów⁴⁷⁸, sprawiły, iż pozbawiony został wszystkich posiadanych stopni i przywilejów akademickich⁴⁷⁹. Starając się utrzymać byt finansowy, J. Ayliffe zajął się praktyką prawa kościelnego. W efekcie opublikował jedną z ważniejszych w XVIII wieku pozycji na ten temat – *Parergon juris canonici*

⁴⁷⁶ P.C.F. Daunou, *Cours d'études historiques*, vol. 14, Paris 1846, s. 290.

⁴⁷⁷ J. Ayliffe, *The Ancient and Present State of the University of Oxford*, vol. 1–2, Oxford 1714.

⁴⁷⁸ D.R. Coquillette, *Ideology and Incorporation III...*, s. 355.

⁴⁷⁹ Por. także Ł.J. Korporowicz, *Was the Roman Canon...*, s. 94–95.

*anglicani*⁴⁸⁰. Do swej śmierci pracował zaś nad wspomnianym *A New Pandect of Roman Civil Law*. Ostatecznie nigdy pracy nie ukończył, zaś jej finalna wersja, w formie zostawionej przez cywilistę w momencie śmierci, wydana została w Londynie dwa lata później, w roku 1734⁴⁸¹.

Praca podzielona została na cztery księgi: (1) *O prawach w ogólności* (*Of the Laws in General*), (2) *O osobach, pierwszym celu prawa* (*Of the Persons, the First Object of the Law*), (3–4) *O rzeczach, drugim celu prawa* (*Of Things, the Second Object of the Law*). Układ pracy zdradza zatem cechy systematyki instytucjonalnej, jednak z kilkoma odchyleniami od klasycznego podziału stosowanego przez Gaiusa i Justyniana. Całość poprzedzona została obszernym esejem poświęconym dziejom prawa rzymskiego. Praca liczy łącznie ponad sześćset stron. Oznaczona została ona jako tom pierwszy, który ostatecznie okazał się być jedynym. Nie jest jasne, co J. Ayliffe zamierzał opublikować w kolejnym tomie. Jednak, jak sam stwierdził w dedykacji skierowanej do Filipa, earla Chesterfield, przygotowanie pierwszego tomu zajęło mu trzydzieści lat⁴⁸².

Cel pracy cywilisty staje się jasny podczas lektury eseju poprzedzającego główną część książki. John Ayliffe stwierdził bowiem, że wydana przez niego książka stanowi owoc długo obiecywanego przez niego „pełnego korpusu bądź systemu rzymskiego prawa cywilnego” (*a complete Body or System of the Roman Civil Law*)⁴⁸³. Samo prawo rzymskie nazywa zaś cywilista „prawem praw” (*Law of Laws*), co jednoznacznie nadać

⁴⁸⁰ J. Ayliffe, *Parergon Juris Canonici Anglicani: or a Commentary By Way of Supplement to the Canons and Constitutions of the Church of England*, ed. 1, London 1726. O J. Ayliffe jako kanoniście zob. J.H. Baker, *Monuments of Endlesse Labours. English Canonists and Their Work, 1300–1900*, London–Rio Grande 1998, s. 87–88.

⁴⁸¹ Na temat publikowania prac prawniczych w Londynie i o przyczynach tego zwyczaju zob. V. Feola, *Law...*, s. 462.

⁴⁸² *Dedication*, [w:] J. Ayliffe, *A New Pandect of Roman Civil Law*, London 1734.

⁴⁸³ *Ibidem*, s. i.

ma mu charakter wyjątkowy, może nawet nadprzyrodzony, poprzez nawiązanie do biblijnej Pieśni nad pieśniami⁴⁸⁴. Sformułowanie to nie pochodzi wszakże od J. Ayliffe'go, lecz nawiązuje do wydanej w latach 80. XVII wieku pracy Roberta Wisemana, zatytułowanej w ten sposób⁴⁸⁵. Ciekawe jest również, że autor, choć koncentruje się na prawie starożytnym⁴⁸⁶, dostrzega jednak doniosłe konsekwencje jego znajomości we współczesnym mu świecie. Po rozważaniach na temat prawa natury i prawa narodów stwierdza, iż „ludzie interesu” (*men of bussiness*) nieznający prawa rzymskiego, narażają się na oszukanie i stratę w przypadku wszelkich przedsięwziętych przez siebie transakcji handlowych, których stroną są obco-krajowcy⁴⁸⁷. Dalsza część eseju poświęcona została obszernemu przedstawianiu dziejów społeczno-politycznych antycznego Rzymu, a także oddziaływaniu jego porządku prawnego na losy prawa w Europie, aż po czasy współczesne autorowi. Swoją esej cywilista zakończył krótką oceną oddziaływania *ius romanum* na prawo w Wielkiej Brytanii⁴⁸⁸. Przygotowując książkę, J. Ayliffe dał wyraz dobrego obeznania z klasyczną literaturą łacińską i grecką. W części eseju dotyczącej starożytności prawnik odwołał się głównie do źródeł literackich – w tym m.in. do Cyserona⁴⁸⁹, Dionizjusza z Halikarnasu⁴⁹⁰, Liwiusza⁴⁹¹, Pliniusza⁴⁹², Plutarcha⁴⁹³ czy Tacyty⁴⁹⁴. Nie brak jednak i odwołań do źródeł prawnych. Autor nie korzystał zaś z nowożytnych opracowań historycznych, a do prac

⁴⁸⁴ *Ibidem*.

⁴⁸⁵ R. Wiseman, *The Law of Laws: or, The Excellency of the Civil Law, Above all other Humane Laws Whatsoever. Shewing of how great Use and Necessity the Civil Law is to this Nation*, London 1686.

⁴⁸⁶ Por. J. Ayliffe, *A New Pandect...*, s. iv.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, s. iii.

⁴⁸⁸ *Ibidem*, s. xlv–xlvi.

⁴⁸⁹ *Ibidem*, s. ix.

⁴⁹⁰ *Ibidem*, s. v–vi, ix, xii.

⁴⁹¹ *Ibidem*, s. viii–x, xii, xiv.

⁴⁹² *Ibidem*, s. vii.

⁴⁹³ *Ibidem*, s. viii.

⁴⁹⁴ *Ibidem*, s. vi.

prawników nowożytnych sięgnął dopiero na okoliczność omawiania znaczenia Kodyfikacji justyniańskiej (przywołał m.in. prace Alciatusa oraz Graviny⁴⁹⁵).

Właściwa część książki, jak już to było wskazane, dzieli się na cztery rozdziały. Zastosowany podział ich treści nawiązuje do klasycznej systematyki *personae-res-actiones*, z tym, że ostatnia kategoria została przez cywilistę pominięta. Można przypuszczać, iż ona miała być przedmiotem niewydanego tomu drugiego, co w kontekście wykonywania przez J. Ayliffe'a profesji prawnika-praktyka jest prawdopodobne. Prócz tego pierwsza księga *A New Pandect* wydaje się być bliższa tytułom zawartym w *Digestach* justyniańskich, aniżeli w *Instytucjach*. Widać to również w odesłaniach do źródeł, które J. Ayliffe zamieścił na marginesach swojej książki. Omawiana księga posiada łącznie trzysta pięćdziesiąt dwa przypisy. Części *Corpus Iuris Civilis* pojawiają się w nich w następujących proporcjach: *Digesta* dwieście czternaście razy, *Kodeks* czterdzieści siedem razy, *Instytucje* dwadzieścia siedem razy, zaś *Nowele* tylko raz. Na pozostały aparat naukowy składają się odwołania do *Coprus Iuris Canonici*, nieprawniczej literatury rzymskiej (m.in. fragmenty pochodzące od Liwiusza czy Tacyty), piśmiennictwo, prawodawstwo i orzecznictwo angielskie oraz dorobek średniowiecznej nauki prawa rzymskiego (przede wszystkim w postaci odwołań do pism Baldusa i Bartolusa). Powyższy model narracji odnaleźć można także w kolejnych księgach pracy J. Ayliffe'a. Pomimo zatem wielu lat pracy, trzon rozważań stanowi podstawa źródłowa. Literatura przedmiotu została przez cywilistę wykorzystana w sposób dalece ograniczony. Z pewnością cechą wyróżniającą dzieło angielskiego prawnika jest brak odwołań do publikacji przedstawicieli szkoły holenderskiej (A. Vinniusa, J. Voeta) czy niemieckiej (J.G. Heinecciusa, S. von Pufendorfa).

Praca J. Ayliffe'a miała cel czysto akademicki. W odróżnieniu od wielu innych autorów swojej epoki, cywilista nie pisał dla potrzeb praktyki prawa. Zdaniem D.R. Coquillette'a,

⁴⁹⁵ *Ibidem*, s. xxvi.

może być on z tego względu uznany za „prekursora wyróżniającej się, klasycznej nauki prawa rzymskiego na współczesnych angielskich uniwersytetach” (*the precursor of the distinguished, classical Roman law studies of the modern English universities*)⁴⁹⁶. Mimo iż amerykański historyk prawa ocenił J. Ayliffe’a i jego dzieło bardzo wysoko, to opinia współczesnych nie była cywiliście równie przychylna. Na przykład zdaniem irlandzkiego cywilisty i dublińskiego królewskiego profesora prawa rzymskiego – Arthura Browne’a, praca oksfordzcyka była „nieciekawa i nudna” (*dull and tedious*)⁴⁹⁷. Nie ulega wątpliwości, że cywilistyczny systemat J. Ayliffe’a nie podzielił sukcesu jego wcześniejszego opracowania kanonistycznego. Świadczy o tym chociażby brak jego wznowień⁴⁹⁸. Zdaniem Davida Ibbetsona przyczyn porażki cywilisty trzeba poszukiwać w tym, że jego praca wpisywała się w tradycję szkoły bartolistów, co nie mogło zainteresować osiemnastowiecznych studentów prawa rzymskiego⁴⁹⁹.

Następną chronologicznie pracą mającą charakter całościowego opracowania była wydana w roku 1755 książka J. Taylora, *Elements of the Civil Law*. Na jej temat była już jednak mowa przy okazji działalności dydaktycznej cywilisty⁵⁰⁰. Dwadzieścia sześć lat później ukazała się z kolei inna monografia, napisana przez przedstawionego wcześniej Th. Bevera. *The History of the Legal Polity of the Roman State; and of the Rise, Progress, and Extent of the Roman Laws*⁵⁰¹ powstawała z przerwami spowodowanymi obowiązkami zwodowymi cywilisty. Pierwsza wersja

⁴⁹⁶ D.R. Coquillette, *Ideology and Incorporation III...*, s. 357.

⁴⁹⁷ A. Browne, *Compendious View of the Civil Law and of the Law of Admiralty*, vol. 1, Dublin 1802, s. ii.

⁴⁹⁸ Zob. również A.W.B. Simpson, *The Rise and Fall of the Legal Treatise: Legal Principles and the Forms of Legal Literature*, [w:] idem, *Legal Theory and Legal History. Essays on the Common Law*, London–Roncerverte 1987, s. 298.

⁴⁹⁹ W. Jones, *An Essay on the Law of Bailments*, [w:] D.J. Ibbetson (red.), *The Welsh Legal History Society*, vol. 4, Bangor 2004 [2007], s. 34.

⁵⁰⁰ Zob. *supra*, s. 62–65.

⁵⁰¹ Th. Bever, *The History of the Legal Polity of the Roman State; and of the Rise, Progress, and Extent of the Roman Laws*, London 1781.

książki przekazana została do druku już w roku 1777, jednak został on wstrzymany przez samego autora, który chciał poszerzyć pracę. Ostatecznie publikacja ukazała się dopiero w roku 1781. Książka Th. Bevera jest jedyną osiemnastowieczną pracą, która poświęcona została zagadnieniom ustrojowym starożytnego Rzymu. Na ich tle autor omówił również szczegółowo źródła prawa. W pracy próżno szukać jednak rozważań dotyczących dogmatyki prawa prywatnego.

Praca Th. Bevera podzielona jest na cztery księgi. W pierwszej wywód poprowadzony został do chwili wygnania z Rzymu Tarkwiniusza Pysznego. Księga druga obejmowała okres republikański, którego upadek cywilista upatrywał w przekroczeniu przez Cezara Rubikonu. Księga trzecia dotyczyła historii i ustroju Cesarstwa, gdy jego stolica nadal znajdowała się w Rzymie. Ostatnia księga obejmowała zaś czasy podzielonego Cesarstwa, Cesarstwa bizantyjskiego oraz losy prawa rzymskiego w Europie Zachodniej do XII wieku.

We wprowadzeniu do swojej książki Th. Bever wskazał autorów, po pracy których najczęściej sięgał przygotowując swoje opracowanie. Wymienił Hoppiusa, Gravinę oraz Heinecciusa, a także A. Ducka oraz krótki traktat C.J. Ferriere'a, który – jak się wydaje z kontekstu wypowiedzi – znał tylko z angielskojęzycznego przekładu z roku 1724⁵⁰². Wprawdzie opóźnienie w druku książki, o którym była mowa, podyktowane było chęcią zapoznania się autora z większą liczbą fachowych publikacji, jednak w samych przypisach monografii nie można tego dostrzec. W rzeczywistości poza pojawiającymi się z niezwykłą regularnością odwołaniami do Graviny, inne nazwiska nowożytnych jurystów są w pracy Th. Bevera prawie niedostrzegalne. Dotyczy to również tych autorów, o których cywilista pisał we wstępie do monografii. *De usu et autoritate* A. Ducka pojawiło się na przykład nie więcej niż trzy razy w całej książce⁵⁰³. Można przypuszczać, iż z grona

⁵⁰² *Ibidem*, s. x–xi.

⁵⁰³ *Ibidem*, s. 506, przyp. 24; 511, przyp. 13; 512, przyp. 34. Na temat A. Ducka w literaturze polskiej pisali J. Sondel, Artur Duck – niedoceniany

autorów niewymienionych we wstępie, a poglądy którego mogły istotnie wzbogacić pracę cywilistę, w porównaniu z jej pierwotnym brzmieniem, można wymienić jedynie J. Taylora⁵⁰⁴. Innymi cywilistami angielskimi, których Th. Bever przywołał w przypisach, byli W. Blackstone⁵⁰⁵ i jego *Commentaries* oraz J. Ayliffe⁵⁰⁶, z tym, że autor *The History of Legal Polity* odwołał się do jego pracy kanonistycznej, nie zaś dotyczącej prawa rzymskiego. Taka metoda budzi zdziwienie, gdy porówna się ją z literaturą wykorzystaną przez cywilistę w *A Discourse*. Wprawdzie odwołania do pism nowożytniej jurysprudenencji również nie były zróżnicowane, jednak występowały znacznie częściej niż w omawianej monografii. Źródła literackie pojawiają się za to w pracy Th. Bevera często, jednak nie są one przesadnie różnorodne. Większość rozważań oparta została na pracach Appiana, Aulusa Gelliusza, Cyserona, Dionizjusza z Haikarnasu, Kasjusza Diona, Liwiusza, Plutarcha oraz Swetoniusza.

Tym razem praca Th. Bevera nie spotkała się z krytyką podobną do tej po wydaniu *A Discourse*, lecz dostrzec można pewne zakłopotanie recenzenta przedstawiającego swoją opinię w „The Monthly Review” w marcu 1782 roku. Wprawdzie

poprzednik Savigny’ego i jego poglądy na rolę prawa rzymskiego w Polsce, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Prawnicze” 97 (1982), s. 69–86 oraz Ł. Marzec m.in. w następujących pracach: Ł. Marzec, Artur Duck, ‘De usu et auctoritate Iuris Civilis Romanorum’ – podrzędna rozprawa czy dzieło światowej romanistyki?, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 6.1 (2006), s. 145–157; idem, *Prawo rzymskie jako element tworzący kulturę prawną Europy w świetle poglądów Arthura Ducky*, [w:] W. Uruszczak, P. Święcicka, A. Kremer (red.), *Leges sapere. Studia i prace dedykowane Prof. Januszowi Sondlowi w 50-tą rocznicę pracy naukowej*, Kraków 2008, s. 295–307 oraz idem, *Między Rzymem, Dunajem a Murem Hadriana. Prawo rzymskie i Europa w De Usu et Auctoritate Iuris civilis Romanorum in Dominiis Principum Christianorum (1653) Arthura Ducky*, Kraków 2015.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, s. 59, przyp. 23; 270, przyp. 65; 363, przyp. 42; 437, przyp. 48; 477, przyp. 19.

⁵⁰⁵ Th. Bever, *The History...*, s. 70, przyp. 27; 355, przyp. 27; 498, przyp. 12.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, s. 498, przyp. 12.

zachwycił się zdolnościami autora⁵⁰⁷, jednak w ostatnim akapicie recenzji dostrzec można pewien dysonans w nastawieniu recenzenta. Przyznał bowiem, że praca, gdy będzie traktowana jako opis historii prawa rzymskiego, powinna zostać wysoko oceniona⁵⁰⁸. Gdy potraktuje się ją jednak jako relację z dziejów rzymskiego ustroju, recenzent wyraził pogląd, iż została ona zbyt upolityczniona. Ostatecznie zachęcił jednak czytelników, aby to oni ocenili polityczne cele cywilisty⁵⁰⁹. Podobne wątpliwości wyraził D. Irving, który uznał książkę za „nudną [...], choć niepozbawioną zalet” (*tedious [...], which however is not destitute of merit*)⁵¹⁰.

Nietypowa, choć bardzo ważna ze względu na swoje późniejsze oddziaływanie, jest praca Edwarda Gibbona. Mowa o sławnym rozdziale czterdziestym czwartym, będącym częścią jego monumentalnej pracy *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*⁵¹¹. Praca historyka postrzegana jest przede wszystkim jako owoc oświeceniowej racjonalności⁵¹². Z pewnością jednak jej sukces zależał również od nowatorskiego podejścia autora, jak również od jego indywidualnych przymiotów literackich – erudycji, elokwencji oraz elegancji stylu⁵¹³. Edward Gibbon zdecydował się poświęcić jeden z rozdziałów swojego dzieła dziejom prawa rzymskiego⁵¹⁴. Wprawdzie sam wskazał, iż jego celem jest prześledze-

⁵⁰⁷ „The Monthly Review; or Literary Journal” 66 (1782), s. 197.

⁵⁰⁸ *Ibidem*, s. 206.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, s. 252.

⁵¹⁰ D. Irving, *An Introduction to the Study of Civil Law*, ed. 4, London 1837, s. 185.

⁵¹¹ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1776–1789.

⁵¹² Ch. Roberts, *Edward Gibbon & the Shape of History*, Oxford 2014, s. 12.

⁵¹³ E. Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval, and Modern*, ed. 3, Chicago–London 2007, s. 216.

⁵¹⁴ W Polsce opublikowany został przekład rozdziału 44 autorstwa J.K. Rzezińskiego, *Rys historyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1830. Więcej na temat polskiego tłumaczenia zob. Ł.J. Korporowicz, *Jan Kanty Rzeziński, Edward Gibbon i prawo rzymskie*, [w:] E. Gajda, T. Mikołajczak

nie dziejów rzymskiej jurysprudencji od czasów Romulusa do Justyniana⁵¹⁵, jednak, jak się wydaje, zainteresowanie E. Gibbona prawem starożytnych Rzymian było nie tylko powiązane z jego rolą w dziejach Cesarstwa. Historyk z całą stanowczością stwierdził bowiem, że „cywilistyczne prawoznawstwo zostało zebrane w nieśmiertelnym dziele *Kodeksu, Pandektów i Instytucji*” (*the civil jurisprudence was digested in the immortal works of the Code, the Pandects, and the Institutes*)⁵¹⁶ i dodał nieco dalej, że ma zamiar zająć się tematyką, która „pochłonęła tak wiele uczonych żywotów i wypełniła ściany obszernych bibliotek” (*has exhausted so many learned lives, and clothed the walls of such spacious libraries*)⁵¹⁷. Warto nadmienić, iż E. Gibbon, pisząc te słowa, miał pełną świadomość ich znaczenia. Sam poświęcił wiele czasu na przygotowanie się do pisania omawianego rozdziału poprzez lekturę „*Kodeksu, Pandektów, oraz [ich] współczesnych interpretatorów*” (*the codes, the pandects, and the modern interpreters*), co miało zająć mu całą, jak dodaje, pracowitą zimę⁵¹⁸.

Rozdział czterdziesty czwarty można podzielić na dwie zasadnicze części. W pierwszej autor przedstawił dzieje prawa starożytnego Rzymu, skupiając się na rozwoju jego źródeł. Po omówieniu Kodyfikacji justyniańskiej, historyk, w drugiej części rozdziału, skoncentrował się na zaprezentowaniu prawa rzymskiego w oparciu o *Institutiones*. Analiza treści i przypisów rozdziału potwierdza szerokie spektrum badań podjętych przez E. Gibbona podczas pracy nad nim. Podstawę źródłową rozważań historyka stanowi *Corpus Iuris Civilis*, na czele z *Digestami*, które przywołane zostały ponad trzydzieści pięć razy.

(red.), *Ad locandam magistri nostri. Mistrzowie. Dzieła polskiej romanistyki*, Toruń 2018, s. 97–111.

⁵¹⁵ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 8, London 1797, s. 3.

⁵¹⁶ *Ibidem*, s. 1–2.

⁵¹⁷ *Ibidem*, s. 3.

⁵¹⁸ Lord Sheffield, *Memoires of the Life and Writings of Edward Gibbon, Esq.*, vol. 1, London 1827, s. 234.

Uwagę zwracają również odwołania do *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* oraz *Parafrazy* Teofila, a nawet sporadyczne cytaty pochodzące ze znanych wówczas ułomków podręcznika Gaiusa. Historyk posłużył się również kilkudziesięcioma nieprawniczymi źródłami antycznymi i wczesnośredniowiecznymi – greckimi, rzymskimi oraz wczesnochrześcijańskimi. Obok często cytowanych prac Cyserona, Gelliusza, Liwiusza czy Plutarcha, pojawiają się również prace autorów rzadziej kojarzonych z prawem rzymskim, jak na przykład Prokopiusza, Owidiusza czy Wergiliusza, a nawet autorzy chrześcijańscy – Ambroży, Augustyn i Hieronim. W swych pamiętnikach E. Gibbon podkreślił, że wiele czasu spędził również na lekturze prac „współczesnych interpretatorów” rzymskich źródeł. Niewątpliwie najpoważniejszy wpływ na pracę historyka wywarły prace Heinecciusa. O ich znaczeniu świadczy fakt, iż tylko w odniesieniu do niemieckiego jurysty E. Gibbon uznał za stosowne skreślić krótką notę o jego pracach, umieszczoną w przypisie czwartym. Historyk określił romanistę jako „uczonego i zrozumiałego” (*learned and prespicous*)⁵¹⁹. Następnie zaś wskazał, z jakich jego prac korzystał przy pisaniu rozdziału czterdziestego czwartego – *Historia Juris Romani et Germanici*, *Syntagma Antiquitatum Romanam Jurisprudentiam illustrantium*, *Elementa Juris Civilis secundum Ordinem Institutionum* i *Elementa Juris Civilis secundum Ordinem Pandectarum*. Innymi autorami powoływanymi przez E. Gibbona byli przede wszystkim J. Barbeyrac, C. von Bynkershoek, G.V. Gravina, D. Gothofredus, G. Mascovius, G. Noodt oraz A. Schulting. Z zaskoczeniem można stwierdzić zaś, że E. Gibbon niemal w ogóle nie korzystał z prac autorów rodzimych. W całym wspomnianym rozdziale można odnaleźć tylko jedno odwołanie do *De usu et autoritate Iuris Civilis Romanorum* A. Ducka⁵²⁰ oraz dwukrotnie do *Elements of Civil Law*

⁵¹⁹ E. Gibbon, *The History*, vol. 8..., s. 3, przyp. 4.

⁵²⁰ *Ibidem*, s. 2, przyp. 2.

J. Taylora⁵²¹. Powołał się również na dwóch autorów *common law*: J. Seldena⁵²² oraz W. Blackstone'a⁵²³.

Rozdział czterdziesty czwarty, choć napisany przez nie-romanistę, odegrał ważną rolę w rozwoju nauki prawa rzymskiego. Tezami E. Gibbona zainteresował się G. Hugo, który w roku 1789 przetłumaczył rozdział, opatrzył go własnymi komentarzami i wydał w Göttingen⁵²⁴. Popularność rozdziału angielskiego historyka związana była co najmniej z dwiema cechami jego pracy. Rozdział został napisany w sposób na tyle prosty, że nie wymagał od czytelnika wszechstronnej wiedzy z zakresu prawa rzymskiego. Historyk odrzucił antykwaryczny styl przedstawiania *ius romanum*, a w zamian za to dał przystępny obraz jego dziejów. Mówienie o losach prawa, nie zaś dogmatyczny rozbiór jego instytucji, pozwolił wydobyć E. Gibbonowi nową wartość, jaką było złączenie losów społeczeństwa rzymskiego z rozwojem jego prawa. Ta właśnie cecha rozdziału czterdziestego czwartego podzielała na G. Hugo, który rozpoczął wytyczanie nowej metody badania prawa rzymskiego, która zyskała swoją ostateczną postać w pracach F.C. von Savigny'ego, ucznia G. Hugo⁵²⁵. Prócz tego krótki rozdział E. Gibbona przeszedł również do historii dydaktyki prawa rzymskiego. Wprawdzie A. Browne uznał, iż praca E. Gibbona jest dla potrzeb nauczania prawa rzymskiego „zbyt krótka, i jak wszystkie jego prace, raczej zakłada wiedzę, niż jej dostarcza” (*too short, and, like all his writings, presupposes rather than conveys knowledge*), jednak trzeba zauważyć, że irlandzki romanista negatywnie wypowiedział się o wszystkich ważniejszych opracowaniach prawa rzymskiego wydanych w osiemnastym stuleciu, w tym nawet o pracach Heinecciusa⁵²⁶. Ocena A. Browne'a była

⁵²¹ *Ibidem*, s. 66, przyp. 132; 77, przyp. 150.

⁵²² *Ibidem*, s. 44, przyp. 86.

⁵²³ *Ibidem*, s. 74–75, przyp. 145–146.

⁵²⁴ G. Hugo, *Historische Übersicht des Römischen Rechts oder des 44ste Capitel der Geschichte des Verfalls des Römischen Reichs*, Göttingen 1789.

⁵²⁵ Więcej zob. Ł.J. Korporowicz, *Jan Kanty Rzesiński...*, s. 104–105.

⁵²⁶ A. Browne, *Compendious View...*, s. ii–iii.

jednak odosobniona. Rozdział czterdziesty czwarty był bowiem jednym z podstawowych opracowań, z których korzystało kilka kolejnych pokoleń angielskojęzycznych studentów prawa rzymskiego, tak w Wielkiej Brytanii, jak i za oceanem⁵²⁷. W Cambridge był on wymieniany na liście polecanych lektur jeszcze w roku 1925⁵²⁸.

W roku 1785 Alexander C. Schomberg, dwudziestodwuletni poeta i mistrz *artium* opublikował w Oxfordzie ostatnią przekrojową pracę dotyczącą prawa rzymskiego w osiemnastowiecznej Anglii. Nosila ona tytuł *An Historical and Chronological View of Roman Law. With Notes and Illustrations*⁵²⁹. Autor urodził się w żydowskiej rodzinie, przybył w latach 20. XVIII wieku do Londynu⁵³⁰. Wbrew rodzinnym tradycjom, A.C. Schomberg nie obrał kariery medycznej i w roku 1775 przyjęty został do Queen's College w Oxfordzie. Rok później został stypendystą Magdalen College. W roku 1779 uzyskał bakalaureat *artium*, zaś w 1781 stopień mistrza sztuk wyzwolonych⁵³¹. Nie są jasne przesłanki, dla których niemający związku z prawem rzymskim młody bakałarz *artium* zdecydował się na przygotowanie liczącej ponad dwieście stron książki na temat historii prawa rzymskiego, tym bardziej, że *An Historical and Chronological View* stanowiło jedynie wprowadzenie do większej pracy⁵³².

⁵²⁷ M.H. Hoefflich, *Edward Gibbon, Roman Lawyer*, *American Journal of Comparative Law* 39 (1991), s. 809–816; *idem*, *Roman & Civil Law...*, s. 56; J.W. Cairns, *The Influence of the German Historical School in Early Nineteenth Century Edinburgh*, „*Syracuse Journal of International Law & Commerce*” 20 (1994), s. 197–198.

⁵²⁸ Cambridge University Library, *Records relating to the Law Faculty*, CUR 28.3, vol. 3, n. 182.

⁵²⁹ A.C. Schomberg, *An Historical and Chronological View of Roman Law. With Notes and Illustrations*, Oxford 1780.

⁵³⁰ Do Anglii z Niemiec przybył dziadek Alexandra, lekarz Meyer Löw Schomberg, por. E. Samuel, *Schomberg [Schamberg, Chamers], Meyer Löw*, [w:] ODNB, vol. 49, s. 253–254.

⁵³¹ AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1261.

⁵³² „*The Gentleman's Magazine, and Historical Chronicle*” 62/1 (1792), s. 389.

Praca A.C. Schomberga znacznie różni się od innych prac poświęconych prawu rzymskiemu w omawianym okresie. Książka ułożona została, zgodnie z jej tytułem, w sposób chronologiczny. Autor, odwołując się najpierw do datacji *ab Urbe condita*, następnie zaś posługując się chrześcijańską metodą liczenia lat (*anno Domini*), przedstawił dzieje prawa starożytnych Rzymian aż po dwunaste stulecie⁵³³. W dalszej części książki autor rozwinał zagadnienia, których nie udało mu się pomieścić w krótkim kalendarium prawa rzymskiego. Opisy te określił zbiorczą nazwą *Illustrations*⁵³⁴ i trzeba traktować je raczej jako oddzielne opracowanie⁵³⁵. Kończąc chronologiczny opis losów *ius romanum*, A.C. Schomberg zaznaczył, iż w drugiej części książki zamierza zająć się dziejami odrodzenia prawa rzymskiego i jego związkami z prawem feudalnym i kanonicznym (*The History of the Revival of the Roman Law, its Connection with the Feudal and Canon Law*)⁵³⁶, jak również jego nauczaniem akademickim oraz życiorysami jego badaczy⁵³⁷. Mimo składanej zapowiedzi praca taka nigdy nie powstała. Jej przygotowanie przerwała prawdopodobnie przedwczesna śmierć oksfordczyka, która nastąpiła w roku 1791.

Illustrations zaopatrzone zostały przez A.C. Schomberga w liczne przypisy. Prowadzone rozważania oparte zostały przede wszystkim na materiale źródłowym, co upodabnia pracę młodego mistrza *artium* do pracy E. Gibbona. Jednak gdy ten ostatni uzupełnił źródła bogatą literaturą naukową, tak A.C. Schomberg był w powoływaniu się na nią raczej oszczędny. Poglądy niektórych badaczy wydaje się znać jedynie z relacji innych autorów⁵³⁸. Z prac częściej przez niego cytowanych wymienić można jedynie te autorstwa A. Ducka,

⁵³³ A.C. Schomberg, *An Historical...*, s. 1–74.

⁵³⁴ Ta część książki przewyższa swymi rozmiarami jej właściwą część, por. *ibidem*, s. 79–204.

⁵³⁵ Por. „The Critical Review: or, Annals of Literature” 60 (1785), s. 105.

⁵³⁶ A.C. Schomberg, *An Historical...*, s. 74.

⁵³⁷ *Ibidem*, s. 75–76.

⁵³⁸ Por. np. *ibidem*, s. 80, przyp. a.

Gothofredusa, Graviny, E. Otto i J. Taylora. Prace innych jurystów powołane zostały zupełnie wyjątkowo.

Historyczne podejście A.C. Schomberga było z pewnością bliskie koncepcji E. Gibbona, który wydał swój rozdział czterdziesty czwarty nieco wcześniej. Trudno uznać jednak obie prace za równowartościowe. David Irving zauważył, że rozdział czterdziesty czwarty „zupełnie przyćmił” (*totally eclipsed*) angielskich cywilistów⁵³⁹. W ten sam sposób podział na pracę A.C. Schomberga, która ponownego wydania doczekała się dopiero w roku 1857⁵⁴⁰. Jest to interesujące z tego względu, iż przyjęcie samej publikacji było przychylne. Jej recenzent stwierdził w „The Critical Review” m.in. iż książka została napisana „z ogromną przejrzystością i dokładnością; w jednym czy dwóch przypadkach, winni jesteśmy podejrzewać go [tj. autora] o pośpiech i brak precyzji; jednak im dokładniej został zbadany, jego precyzja była bardziej oczywista” (*with great clearness and precision: in one or two instances, we own we suspected him of haste and inaccuracy; but the more closely he was examined, his accuracy was more evident*)⁵⁴¹.

Mówiąc o pracach dotyczących prawa rzymskiego jako całości, trzeba wspomnieć jeszcze o wydanej w roku 1760 mowie zatytułowanej *De historia et ingenio juris civilis et canonici cum comparatione legume Angliae oratio*⁵⁴². Wygłoszona została 21 grudnia 1756 w kaplicy Trinity Hall w trakcie uroczystości określanej mianem „Wspomnienia Dobrodziejów” (*Commemoration of Benefactors*). Jej tradycja wraz z głoszeniem stosownej laudacji na temat prawa rzymskiego i kano-

⁵³⁹ D. Irving, *An Introduction...*, s. 188.

⁵⁴⁰ Spotkała się ona jednak z zaciekawieniem we Francji. W roku 1793 zostało opublikowane jej francuskie tłumaczenie autorstwa A.M.H. Boularda zatytułowane *Précis historique et chronologique sur le droit Romain, Avec des Notes & des Éclaircissements*, Paris 1793.

⁵⁴¹ „The Critical Review: or, Annals of Literature” 60 (1785), s. 105.

⁵⁴² [J. Marriott], *Poems. Written chiefly at the University of Cambridge; Together with a Latin Oration upon the History and Genius of the Roman and Canon Laws, With a Comparison of the Law of England*, b.m.w. 1761, s. 125–156.

nicznego sięga czasów Thomasa Edena, mistrza hallu, który wprowadził ten zwyczaj w roku 1633⁵⁴³. Tekst wspomnianej mowy opublikowany został w zbiorze wierszy autorstwa Jamesa Marriotta, doktora prawa, wychowanka Trinity Hall, długoletniego mistrza hallu (1764–1803), wreszcie członka Doctors' Commons i sędziego Sądu Admiralicji⁵⁴⁴. Nic nie wskazuje, aby odczyt stanowił część większej serii wykładów J. Marriotta, jak chciał tego jeden z historyków opisujących dzieje Trinity Hall⁵⁴⁵.

Treść utrzymana jest w formie panegiryku na cześć prawa rzymskiego. Po kilku pierwszych akapitach przedstawiających jego zalety, autor stwierdził, że pochwała wynika stąd, że popiera ono z wszystkich stron słuszość i prawdę (*Hinc est quod Jus Romanum talibus laudibus, tanta admiratione dignum esse censetur; scilicet quod omnes partes aequi verique in seipsum recipit*⁵⁴⁶). Prócz tego sprawiedliwość wzniosła się wśród Rzymian „niczym najświętsza świątynia” (*et Justitiam sibi quasi templum sanctissimum apud Romanos extruxisse*⁵⁴⁷). Interesujące jest, iż J. Marriott nie zajął się w swej mowie klasycznym prawem rzymskim, lecz dość swobodnie konstruował swoją wypowiedź. Raz zatem odwoływał się do ustroju republikańskiego, by potem przejść do *jus Gothicum*, edyktu Teodoryka, następnie cofnąć się do czasów reform Grakchów, a ostatecznie skierować uwagę słuchaczy i czytelników na prawo angielskie. W przypadku pracy naukowej czy dydaktycznej taka konstrukcja wypowiedzi z pewnością budziłaby zdziwienie, a być może i zaniepokojenie. Trzeba jed-

⁵⁴³ H.E. Malden, *Trinity Hall or The College of Scholars of the Holy Trinity of Norwich in the University of Cambridge*, London 1902, s. 142.

⁵⁴⁴ J. Le Neve, T. Duffus Hardy (oprac.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae, or A Calendar of the Principal Ecclesiastical Dignitaries in England and Wales, and of The Chief Officers in the University of Oxford and Cambridge*, vol. 3, Oxford 1854, s. 680; W.P. Courtney, *Marriott, Sir James (1730?–1803)*, [w:] DNB, vol. 36, s. 198–199.

⁵⁴⁵ H.E. Malden, *Trinity Hall...*, s. 206.

⁵⁴⁶ [J. Marriott], *Poems...*, s. 129.

⁵⁴⁷ *Ibidem*.

nak pamiętać, że omawiany tekst jest mową i to, jak było to już zaznaczone, o wyrażnie panegirycznym charakterze. Tym trzeba tłumaczyć brak szerszych rozważań J. Marriotta na temat prawa angielskiego czy kanonicznego, które zgodnie z tytułem miały być immanentną częścią mowy.

Angielscy cywiliści nie żyli wbrew pozorom zamknięci w enklawie *civil law*, lecz na styku różnych porządków prawnych – rzymskiego, kanonicznego oraz *common law*. Dało się to dostrzec również w niektórych wydawanych w XVIII wieku publikacjach o charakterze prawnoporównawczym. Do tego rodzaju prac kwalifikuje się z pewnością książka Gilesa Jacoba z roku 1721: *A Treatise of Laws: Or a General Introduction to the Common, Civil and Canon Law*. Autor nie był cywiliście, trudno powiedzieć także w jakim stopniu był prawnikiem zajmującym się *common law*. Posiadaną wiedzę zdobył prawdopodobnie w latach spędzonych u boku jakiegoś prowincjonalnego prawnika. Wiadomo również, że był sekretarzem Williama Blathwayta, prawnika i polityka⁵⁴⁸. Nic nie wiadomo natomiast, aby G. Jacob odbył przygotowanie do zawodu w jakiejkolwiek korporacji prawniczej. Do historii prawa przeszedł jako autor słownika mającego na celu zestawienie najważniejszych pojęć, jak również procedur prawnych⁵⁴⁹.

A Treatise of Laws podzielony został na trzy części. Dru ga, interesująca z perspektywy niniejszych rozważań, nosi tytuł *O prawie rzymskim, przemieszanym z prawem narodów i o jego użyciu tutaj w Anglii; oraz o podobieństwach pomiędzy prawem rzymskim i common law (Of the Civil Law, intermix'ed with the Law of Nations, and its Use here in England; and a Parallel between the Civil Law and Common Law)*⁵⁵⁰. Praca rozpoczyna się od krótkiego wyjaśnienia terminu *civil law* oraz zwięzłego omówienia elementów *Corpus Iuris Civilis*⁵⁵¹.

⁵⁴⁸ A.H. Bullen, *Jacob, Gilles (1686–1744)*, [w:] DNB, vol. 29, s. 116.

⁵⁴⁹ Por. J. Rudolph, *Common Law and Enlightenment in England, 1689–1750*, Woodbridge 2013, s. 39.

⁵⁵⁰ G. Jacob, *Treatise of Laws: Or a General Introduction to the Common, Civil and Canon Law*, London 1721, s. tytułowa; s. 243–400.

⁵⁵¹ *Ibidem*, s. 243–247.

Po tym wprowadzeniu autor – bez słowa komentarza – przeszedł do omówienia interesujących go rozwiązań natury dogmatycznej, które przedstawione zostały w porządku alfabetycznym. Tym samym okazuje się, że praca G. Jacoba jest rodzajem prawniczego słownika. Wyjaśniane terminy obejmowały zarówno pojęcia pochodzące z obszaru prawa prywatnego, jak i publicznego. W tekście brak jest jednak odwołań do literatury przedmiotu. Jedyne odesłania, jakie można w nim odnaleźć, kierują uwagę czytelników ku konkretnym fragmentom justyniańskiego dzieła. Autor objaśnił łącznie sto siedemnaście różnych haseł⁵⁵². W dalszej części książki

⁵⁵² Zestawienie G. Jacoba obejmuje następujące hasła: 1. O nabywaniu (*Of Accession*), 2. O oskarżeniach (*Of Accusations*), 3. O skargach (*Of Actions*), 4. O zdradzie małżeńskiej (*Of Adultery*), 5. O adwokatach (*Of Advocates*), 6. O pokrewieństwie (*Of Affinity*), 7. O obcych i mieszkańcach (*Of Aliens and Denizens*), 8. O posłach (*Of Ambassadors*), 9. O urzędnikach sądowych (*Of Apparitors*), 10. O apelacjach (*Of Appeals*), 11. O sędziach arbitrażowych, nagrodach (*Of Arbitrators, Awards*), 12. O aresztach i oskarżeniach (*Of Arrests, Citations*), 13. O bękartach (*Of Bastards*), 14. O bigamii (*Of Bigamy*), 15. O bluźnierstwie (*Of Blasphemy*), 16. O zniewolonych (*Of Bondmen*), 17. O łapownictwie (*Of Bribery*), 18. O budowaniu domów (*Of Building Houses*), 19. O kupowaniu i sprzedawaniu (*Of Buying and Selling*), 20. O pochówkach (*Of Burials*), 21. O cnotliwości kobiet (*Of Chastity of Women*), 22. O dzieciach, ich narodzeniu, wychowaniu, wydziedziczeniu (*Of Children, their Birth, Education, Children disinherited*), 23. O Kościele (*Of the Church*), 24. O obywatelach (*Of Citizens*), 25. O konkubinach (*Of Concubines*), 26. O warunkach (*Of Conditions*), 27. O wróżbitach magii itp. według prawa rzymskiego (*Of Conjurers, by the Civil Law, Magick, &c.*), 28. O kontraktach (*Of Contracts*), 29. O umowach (*Of Covenants*), 30. O spółkach (*Of Corporations*), 31. O przestępstwach i karach (*Of Crimes and Punishments*), 32. O kuratorach i tutorach (*Of Curators, and Tutors*), 33. O dłużniku i wierzycielu (*Of Debtor and Creditor*), 34. O podstępach (*Of Deceits*), 35. O zniesławieniu (*Of Defamation*), 36. O wydaniu bądź tradycji (*Of Delivery, or Tradition*), 37. O depozytach (*Of Depositiums*), 38. O porzuceniach (*Of Derelicts*), 39. O niedogodnościach związanych z wynajmem (*Of Distress of rent*), 40. O rozwodzie (*Of Divorce*), 41. O posagu (*Of Dower*), 42. O pijaństwie (*Of Drunkenness*), 43. O zadatku dawanym przy kupnie i sprzedaży (*Of Earnest given in Buying and Selling*), 44. O słuszności (*Of Equity*), 45. O błędzie, pomyłce (*Of Error, Mistake*), 46. O zaręczynach, małżeństwie (*Of Espousals, Marriage*), 47. O zarzutach procesowych (*Of Exceptions*), 48. O wymianie (*Of Exchange*), 49. O skarbie państwa (*Of the Exche-*

zamieścił kolejne zestawienie, tym razem noszące tytuł *A Parallel and the Matterial Difference between the Civil Law, and the Law of England, &c.*⁵⁵³. Po raz kolejny G. Jacob odwołał się do alfabetycznego układu pracy. Zestawił trzydzieści jeden zagadnień, które opisał z perspektywy prawa rzymskie-

quer), 50. O wykonalności wyroku (*Of Executions*), 51. O fałszu i fałszerstwie (*Of Falshood, Forgery*), 52. O rodzinie (*Of Family*), 53. O fikcjach prawnych (*Of Fictions of Law*), 54. O sile (*Of Force*), 55. O cudzołóstwie (*Of Fornication*), 56. O darowiznach (*Of Gifts*), 57. O opiekunach (*Of Guardians*), 58. O dziedzicach (*Of Heirs*), 59. O najmie rzeczy (*Of Hiring Things*), 60. O zabójstwie (*Of Homicide*), 61. O mężu i żonie (*Of Husband and Wife*), 62. O nieznanomości prawa (*Of Ignorance of Law*), 63. O uwięzieniu (*Of Imprisonment*), 64. O kazirodztwie (*Of Incest*), 65. O infamii (*Of Infamy*), 66. O niewdzięczności (*Of Ingratitude*), 67. O szkodach (*Of Injury, Damages*), 68. O śledztwach (*Of Inquisitions*), 69. O dokumentach (*Of Instruments*), 70. O zamiarach (*Of Intentions*), 71. O zabezpieczeniach żony przez męża (*Of Jointures of Women*), 72. O sędziach, jurysdykcji, sądownictwie (*Of Judges, Jurisdctions, Judicature*), 73. O legatach (*Of Legacies*), 74. O stanie wolności (*Of Liberty*), 75. O obłąkanych i szaleńcach (*Of Lunaticks, Ideots*), 76. O urzędnikach (*Of Magistrates*), 77. O zleceniu, zleceńodawcach (*Of Mandatum, Authorities*), 78. O targowiskach (*Of Markets*), 79. O pieniądzu i jego wartości (*Of Money and its Value*), 80. O zaprzeczeniach w prawie, fakt (*Of Negatives of Law, Fact*), 81. O notariuszach (*Of Notaries*), 82. O przysięgach (*Of Oaths*), 83. O zobowiązaniach (*Of Obligations*), 84. O zawłaszczeniu (*Of Occupancy*), 85. O ojcobójstwie (*Of Parricide*), 86. O spółkach (*Of Partnerships*), 87. O piratach (*Of Pirates*), 88. O zastawach (*Of Pledges, Pawns*), 89. O posiadaniu (*Of Possession*), 90. O służebnościach gruntowych (*Of Predial Services*), 91. O zasiedzeniu (*Of Prescription*), 92. O domniemaniach (*Of Presumptions*), 93. O pretorach (*Of Pretors*), 94. O prokuratorach (*Of Proctors*), 95. O marnotrawcach (*Of Prodigals*), 96. O dowodach (*Of Proofs*), 97. O własności (*Of Property*), 98. O miejscach tortur i torturach (*Of Rack, Torture*), 99. O rozboju, uciekinierach więziennych (*Of Rapine, Robbery, Prison breakers*), 100. O gwałcie (*Of Rape*), 101. O świętokradztwie (*Of Sacrilege*), 102. O zabezpieczeniu sądowym (*Of Satisdation*), 103. O samobójstwie (*Of Self-Murder*), 104. O wyrokach (*Of Sentences*), 105. O konfiskacie (*Of Sequestration*), 106. O sodomii (*Of Sodomy*), 107. O sukcesji (*Of Succession*), 108. O poręczeniach (*Of Sureties*), 109. O testamentach (*Of Testaments*), 110. O kradzieży (*Of Theft*), 111. O zdradzie stanu (*Of Treason*), 112. O procesach (*Of Trials*), 113. O odsetkach (*Of Usury*), 114. O użytkowaniu, używaniu (*Of Ususfrctus, Use*), 115. O dzikich zwierzętach (*Of Wild Beasts*), 116. O świadkach (*Of Witnesses*), 117. O wrakach (*Of Wrecks*).

⁵⁵³ G. Jacob, *Treatise of Laws...*, s. 385–396.

go i angielskiego. Trudno poszukiwać w tym wykazie jakiejś konkretnej metody. Wydaje się, iż autor przedstawiał zagadnienia, które z pewnych względów było mu najłatwiej opisać. Same opisy również mogą budzić pewne zdziwienie. Mówiąc chociażby o łacińskiej *actio* i jej angielskiej odpowiedniczce, tj. *action*, czytelnik może spodziewać się zdefiniowania tych pojęć. W zamian za to otrzymuje dwa kazuistycznie dobrane przykłady: po pierwsze przypadek zawarcia kontraktu przez żonę i następnie prawo skierowania skargi przeciwko jej mężowi oraz – po drugie – zakres podmiotowy uprawnionych do wytoczenia skargi z tytułu naruszenia dóbr – angielskie *action on trespass* (należy sądzić, że porównanie dokonane zostało z rzymskimi rozwiązaniami dotyczącymi *damnum iniuria datum*, ale nie zostało to jednoznacznie przez G. Jacoba powiedziane)⁵⁵⁴. Warto dodać jeszcze, że tym razem autor traktatu w ogóle nie podjął próby udokumentowania stawianych przez siebie twierdzeń stosownymi przypisami. Ostatnim elementem dotyczącym prawa rzymskiego są krótkie rozważania autora na temat współczesnych mu przypadków stosowania *ius romanum* w Anglii⁵⁵⁵. Ich wartość merytoryczna nie odbiega od dwóch pierwszych obserwacji G. Jacoba. Refleksja autora rozpoczyna się od ogłoszenia, iż prawo rzymskie jest nauczane w Oxfordzie i Cambridge. Następnie zauważył jednak, że zasadniczym obszarem jego stosowania są „sądy morskie”, tj. sądownictwo Admiralicji. Na koniec dodał, że cywiliści zajmują się także sprawami uprawnień wynikających z posiadanych zaszczytów oraz precedencją dworską. W tym przypadku G. Jacob odnosił się do Sądu Rycerskiego (*High Court of Chivalry*)⁵⁵⁶. Dziwi natomiast fakt, że pełnym milczeniem autor pominął inne organy sądowe, w których cywiliści występowali, tj. sądy kościelne oraz akademickie.

⁵⁵⁴ *Ibidem*, s. 385–386.

⁵⁵⁵ *Ibidem*, s. 396–400.

⁵⁵⁶ Więcej na temat działalności tego sądu zob. Ł.J. Korporowicz, *Prawo rzymskie...*, s. 51–52.

Podsumowując należy stwierdzić, że praca G. Jacoba – przynajmniej w odniesieniu do problematyki prawa rzymskiego – prezentuje się nieprzekonująco. Autor nie udokumentował swojej wiedzy. Omawiane zagadnienia wydają się być wybrane przypadkowo. Na uwagę zasługuje ponadto opinia W.S. Holdswortha, który zauważył, że praca G. Jacoba miała stanowić przede wszystkim pomoc dla studiujących prawo. Metoda alfabetycznego prezentowania poszczególnych zagadnień wydaje się jednak nie odpowiadać potrzebom osób dopiero je poznających. Historyk prawa skonkludował swoje przemyślenia stwierdzeniem, iż zastosowana metoda mogła doprowadzić jedynie do „bezrozumnego wkuwania” (*unintelligent cramming*)⁵⁵⁷ przedstawionej materii przez studentów.

Oprócz niefortunnej pracy G. Jacoba, osiemnastowieczna literatura cywilistyczna знаła kilka innych opracowań prawnoporównawczych. Już w roku 1723 na angielskim rynku wydawniczym pojawiła się anonimowa praca zatytułowana *A Dissertation on the Law of Nature, the Law of Nations, and the Civil Law in general. Together with some Observations on the Roman Civil Law in particular*⁵⁵⁸. Praca została trafnie określona przez D.R. Coquillette’a, który nazywa ją osobliwą (*curious*)⁵⁵⁹. Autorstwo pracy nie zostało do dziś ustalone. Sądząc jednak po pierwszych zdaniach książki, jej twórca musiał być cywilistą. Wyjaśnił, że „wśród doktorów prawa rzymskiego jest przyjętym zwyczajem i [jest] stosowane, aby na pierwszym miejscu mówić o takich rzeczach, które są propedeutyczne względem innych zagadnień” (*It have been a received Custome and Usage among the Doctors of the Civil Law, in the first Place, to discourse of such Things as are preparatory to other Matters*)⁵⁶⁰. W ten sam sposób postąpił

⁵⁵⁷ W.S. Holdsworth, *A History of English Law*, vol. 12, London 1938, s. 425.

⁵⁵⁸ *A Dissertation on the Law of Nature, the Law of Nations, and the Civil Law in general. Together with some Observations on the Roman Civil Law in particular*, London 1723.

⁵⁵⁹ D.R. Coquillette, *Ideology and Incorporation III...*, s. 360, przyp. 281.

⁵⁶⁰ *A Dissertation on the Law of Nature...*, s. 1.

również autor rozprawy. Można sądzić zatem, iż identyfikował się ze środowiskiem doktorów prawa, co pozwala przypuszczać nawet, że praca mogła powstać w środowisku Kolegium Adwokatów. Autor z łatwością posługiwał się różnymi rodzajami źródeł – fragmentami Pisma Świętego, *Corpus Iuris Civilis*, źródłami prawa kanonicznego, zarówno sprzed, jak i po reformacji. Na uwagę zasługuje również fakt, iż autorowi nie są obce także rozprawy autorów katolickich. Przykładowo, wyjaśniając termin prawo, autor wymienia Francisca Suáreza, Tomasza z Akwinu oraz Melchiora de Valentia⁵⁶¹. W innych częściach swojej pracy przywołuje z kolei autorytet innych hiszpańskich tomistów związanych ze szkołą z Salamanki, m.in. Francisca de Toledo i Juana de Salasa⁵⁶². Przypomnieć wypada, że wszyscy wymienieni, prócz Akwinaty, tworzyli w okresie poreformacyjnym. Ich cytowanie w osiemnastowiecznej Anglii, w pracy prawniczej, budzi zatem pewne zdziwienie. Może ono również sugerować, iż anonimowy autor związany był raczej ze środowiskiem teologicznym, które pomimo dzielących anglikanizm i katolicyzm różnic, było otwarte na sięganie po prace tworzone przez przedstawicieli tego ostatniego⁵⁶³. Istnieją również dowody na to, że prace katolickich autorów znajdowały się w angielskich bibliotekach. Tylko w bibliotece New College w Oxfordzie znajdowało się w XVIII wieku m.in. dwadzieścia tomów różnych prac św. Tomasza z Akwinu oraz siedem tomów autorstwa św. Roberta Bellarmina⁵⁶⁴.

⁵⁶¹ *Ibidem*, s. 2, 8.

⁵⁶² *Ibidem*, s. 16.

⁵⁶³ Pomimo zaprowadzenia w Anglii protestantyzmu, w jego różnych, czasami skrajnych postaciach, reformacja nie doprowadziła do usunięcia katolickiej myśli teologicznej czy filozoficznej z Wysp. Odwołania, dyskusje, a czasami także zapożyczenia od autorów katolickich można odnaleźć w wielu traktatach opracowanych przez autorów protestanckich. Por. np. T. Tulejski, *Richard Hooker – młot na purytanów*, [w:] T. Tulejski, *Od Hookera do Benthama. Eseje z angielskiej myśli ustrojowej*, Łódź 2018, s. 6–14.

⁵⁶⁴ New College Library, LC/8; LC/11.

Na temat prawa rzymskiego autor nie mówi wiele. Podobnie, jak w innych pracach dotyczących prawa natury czy prawa narodów, prawo starożytnych Rzymian traktowane jest jako fundament czy istotny element konstrukcyjny prowadzonych rozważań⁵⁶⁵. Autor różnicuje ponadto wyraźnie termin *civil law*, uznając ten zwrot za oznaczający prawo ludzkie w ogólności i *Roman civil law*, odnosząc go do ściśle określonego kontekstu historycznego⁵⁶⁶.

Wśród zagadnień komparatystycznych ważne miejsce w literaturze angielskiej powinny zajmować porównania dotyczące prawa rzymskiego i prawa angielskiego. Jak to było już wcześniej widać, tego rodzaju próby podejmowane były zarówno w czasie wykładów akademickich, jak i w niektórych publikacjach. Mimo, jakby się mogło wydawać, interesującego pola badawczego, było ono w XVIII wieku mocno zaniedbane. Jedynie omawiana wcześniej praca G. Jacoba zawierała elementy tego rodzaju rozważań. Poważne zasługi na tym polu położył jednak G. Harris w swoich uwagach dołączonych do przekładu *Institutiones*. Z prac wydanych w omawianym stuleciu tylko jedna dotyczyła opisu relacji *civil law* – *common law*. W rzeczywistości nie była ona jednak owocem osiemnastowiecznej, lecz siedemnastowiecznej jursprudencji. W roku 1724 John Beaver wydał przekład pracy C.J. Ferriera dotyczącej historii prawa rzymskiego⁵⁶⁷. W ramach tego dzieła znajdowało się francuskojęzyczne tłumaczenie rozdziału traktatu A. Ducka dotyczące obecności prawa rzymskiego w Anglii⁵⁶⁸.

⁵⁶⁵ Por. J. Rudolph, *Common Law...*, s. 168.

⁵⁶⁶ Na temat prawa rzymskiego w ścisłym znaczeniu zob. *A Dissertation on the Law of Nature...*, s. 54–57.

⁵⁶⁷ J. Beaver, *The History of the Roman or Civil Law, Shewing Its Origin and Progress; how, and when the several Parts of it were first compil'd; with some Account of the Principal Writers and Commentators thereupon: And of the Method to be observ'd in Studying the same. Written originally in French, By M. Claude Joseph Ferriere. To which is Added, Dr. Duck's Treatise of the Use and Authority of the Civil Law in England*, London 1724.

⁵⁶⁸ Ł. Marzec, *Między Rzymem, Dunajem a Murem Hadriana...*, s. 43.

Przekład J. Beavera stał się podstawą wydania w roku 1756 w Dublinie pracy stanowiącej jeden z licznych przykładów krytyki praktyki prawa angielskiego w osiemnastym stuleciu⁵⁶⁹. Jak wiele prac tego rodzaju, także *Considerations on Various Grievances in the Practick Part of our Laws*, opublikowane zostały anonimowo⁵⁷⁰. Cała praca dzieli się na trzy dopełniające się części. Pierwsza, dotycząca prawa rzymskiego, nawiązuje do rozważań C.J. Ferriera o historii prawa starożytnych Rzymian. Jej fragmenty zostały miejscami zacytowane⁵⁷¹. Druga część jest wyciągiem z angielskiego tłumaczenia traktatu A. Ducka i brak w niej inicjatywy autora *Considerations*⁵⁷². Dopiero ostatnią część można uznać za samodzielne opracowanie. Część zatytułowana została *O prawie feudalnym*⁵⁷³. We wprowadzeniu do niej autor odwołał się do pracy *De Senatu Romano* Paulo Manuziego⁵⁷⁴. Wskazał, iż zdaniem włoskiego pisarza, prawo feudalne wywodziło się z rzymskiej relacji patron-klient. W dalszych rozważaniach brak jest jednak innych odwołań do pracy Włocha. Są one natomiast oceną angielskiego porządku prawnego.

Z perspektywy cywilisty anonimowa kompilacja nie była szczególnie wyszukana. Informacje o historii prawa rzymskiego uznać należy za zupełnie podstawowe. Podobnie wyciąg

⁵⁶⁹ Por. D. Lemmings, *Professors of the Law...*, s. 17; M. Lobban, 'Old wine in New Bottles': the concept and practice of law reform c. 1730–1830, [w:] A. Burns, J. Innes (red.), *Rethinking the Age of Reform. Britain 1780–1850*, Cambridge 2003, s. 115.

⁵⁷⁰ *Considerations on Various Grievances in the Practick Part of our Laws. With some observations on the Code Frederick, the Roman Law, and our own Courts of Equity, etc.*, Dublin 1756.

⁵⁷¹ *Ibidem*, s. 3–12.

⁵⁷² *Ibidem*, s. 15–20.

⁵⁷³ *Ibidem*, s. 23–45.

⁵⁷⁴ Paulo Manuzio był szesnastowiecznym włoskim humanistą, współczesnym Janowi Zamojskiemu. Mężczyźni znali się. Wydaje się również, iż przyszły kanclerz wielki koronny konsultował się z Włochem w trakcie pisania swojego dzieła *De Senatu Romano*, por. W. McCuaig, *Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton NJ 1989, s. 53; M. Kuryłowicz, *Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim*, „Annales UMCS, sec. F”, XLIX, 9 (1994), s. 141.

z pracy A. Ducka nie mógł rodzić większego zainteresowania, szczególnie, że został pozbawiony odwołań źródłowych. Rzymski detal, choć niewskazany bezpośrednio i przede wszystkim nienowowy w angielskim dyskursie prawniczym, ujawnił się w trzeciej części pracy, w rozważaniach dotyczących figury tzw. dobrego prawnika (*good lawyer*). Na takie określenie zasługiwać może jedynie taki przedstawiciel palestry, który „czyni praktykę prawa dostojną, wolną profesją, nie płaszczącym się, najemnym handlem, [jest to prawnik] który wykorzystuje obfite siły i zdolności swojej duszy, zawsze w godnej sprawie prawdy” (*makes the Practice of the Law, a noble, a liberal Profession, not a grovelling, mercenary Trade, who exerts all the generous Powers and Faculties of his Soul in the ever honoured Cause of Truth*)⁵⁷⁵. Nieco dalej autor dodaje, że dobry prawnik będzie wystrzegał się działań polegających na uzyskaniu „osobistego zysku bądź zaspokojeniu własnej niegodziwości” (*not for his own lucrative Purposes, or to gratify his own Malice*)⁵⁷⁶. Wysokie wymagania moralne, jak również zakaz podążania za zyskiem, przywodzą na myśl rzymskich jurystów⁵⁷⁷. Jak wskazuje D. Lemmings, nie jest to przypadek, gdyż koncepcja *good lawyer* została oparta właśnie na idealistycznej wizji jursysprudencji rzymskiej⁵⁷⁸.

Przedstawione dotychczas opracowania miały charakter prac systematyzujących. Prócz tego znanych jest kilka opracowań monograficznych. Cztery z nich nie dotyczyły jednak prawa rzymskiego *sensu stricto*, lecz stanowiły kolejne przykłady prac komparatystycznych. Wymienić tutaj należy monografię dotyczącą dzieci pozamałżeńskich Johna

⁵⁷⁵ *Considerations on Various Grievances...*, s. 28.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, s. 29.

⁵⁷⁷ Por. M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, wyd. 2, Lublin 2013, s. 75.

⁵⁷⁸ D. Lemmings, *Professors of the Law...*, s. 17. Więcej na temat figury *good lawyer* oraz jej praktycznego realizowania w nowożytnej Anglii zob. D. Lemmings, *Gentlemen and Barristers. The Inns of Court and The English Bar 1680–1730*, Oxford 1990, s. 144–151.

Brydalla z 1703 roku⁵⁷⁹, polityczną rozprawkę autorstwa Georga Hickesa z 1712⁵⁸⁰, pracę J. Ayliffe'go dotyczącą prawa zastawu z 1732⁵⁸¹ oraz monografię Johna Pettingala dotyczącą greckich i rzymskich źródeł instytucji ławy przysięgłych w prawie angielskim⁵⁸².

Autor pierwszej z wymienionych prac – J. Brydall, pomimo podjęcia studiów w Oxfordzie nie zdecydował się na karierę prawnika *civil law*. Po otrzymaniu bakalaureatu sztuk wyzwolonych rozpoczął szkolenie zawodowe w Lincoln's Inn⁵⁸³. Jako prawnik bardzo wiele publikował. Lista wydanych prac J. Brydalla obejmuje trzydzieści sześć pozycji, ponadto wiele innych pozostawił w postaci rękopisów⁵⁸⁴. Praca poświęcona dzieciom pozamałżeńskim pochodzi z późnego okresu twórczości prawnika⁵⁸⁵. Wprawdzie w podtytule *Lex Spuriorum* autor wskazał, że została ona oparta tak na *common law*, jak i prawie rzymskim oraz kościelnym, jednak monografię należy przede wszystkim traktować jako rozprawę z dziedziny *common law*. Prawo rzymskie pojawia się w całej książce, choć bliższej analizie zostało poddane w dwóch sekcjach monografii – piątej i dwunastej. W pierwszej z nich autor starał się udzielić odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób może dojść do prawnego uznania dzieci pozamałżeńskich. Opierając się na *Kodeksie* i *Nowelach* justyniańskich, wyjaśnił szczegółowo możliwości dokonania *legitimatio* w Rzymie⁵⁸⁶,

⁵⁷⁹ J. Brydall, *Lex Spuriorum: or, The Law Relating to Bastardy. Collected from the Common, Civil and Ecclesiastical Laws*, London 1703.

⁵⁸⁰ G. Hickes, *Some Queries Propos'd to Civil, Canon, and Common Lawyers*, London 1712.

⁵⁸¹ J. Ayliffe, *Law of Pledges or Pawns, as it was in Use among the Romans, and as it is now practised in most Foreign Nations*, London 1732.

⁵⁸² J. Pettingall, *An Enquiry into the Use and Practice of Juries among the Greeks and Romans*, London 1769.

⁵⁸³ W. Hunt, *Brydall, John (b. 1635–?)*, [w:] DNB, vol. 7, s. 159.

⁵⁸⁴ *Ibidem*, s. 160.

⁵⁸⁵ Dokładna data śmierci prawnika nie jest znana. Przypuszcza się, iż zmarł około 1705 roku, por. M. de L. Landon, *Brydall, John (b. c. 1635– d. in or after 1705?)*, [w:] ODNB, vol. 8, s. 413.

⁵⁸⁶ J. Brydall, *Lex Spuriorum...*, s. 35–38.

a następnie przeciwstawił ją angielskiej praktyce. Drugi raz rozważania o prawie starożytnym ujęte zostały przez J. Brydalla w sekcji dwunastej, w której rozstrzygał na temat środków procesowych przysługujących dziedzicom wobec osób wysuwających swoje roszczenia do spadku na podstawie fałszywych twierdzeń o byciu nieślubnymi potomkami spadkodawcy. Najpierw prawnik zajął się prawem angielskim. Dopiero w dalszej części sekcji przedstawił stanowisko prawa rzymskiego⁵⁸⁷. Zamiast przeprowadzenia analizy podobnej do tej z sekcji piątej, tym razem J. Brydall ograniczył się do zacytowania angielskiego tłumaczenia fragmentu edyktu pretorskiego, przechowanego w *Digestach*⁵⁸⁸. Zamieszczony przekład pochodził z XVII wieku i znany jest w literaturze angielskiej pod opisowym tytułem *Odwiedziny kobiety z wielkim brzuchem i śledzenie, co może zostać przez nią zrodzone* (*As concernig the visiting of a Big-Bellied Woman: And the looking after What may be born by Her*). Jego autorem był anglikański biskup i teolog – Gilbert Burnet⁵⁸⁹. John Brydall nie opatrzył go żadnym komentarzem. Dodał jednak dwa krótkie passusy w języku łacińskim – jeden autorstwa Ulpiana⁵⁹⁰, drugi zaś to komentarz Gothofredusa do poprzedniego

⁵⁸⁷ *Ibidem*, s. 123–127.

⁵⁸⁸ D. 25, 4, 1, 10–11, 14 (*Ulpianus libro 24 ad edictum*).

⁵⁸⁹ J. Brydall, *Lex Spuriorum...*, s. 124–127. Tłumaczenie zostało pierwotnie opublikowane w postaci czterostronicowej broszury w roku 1688 (National Archives, SP 116/464). W broszurze znalazły się przekłady czterech tekstów starożytnych, które dotyczyły badanej problematyki. Obok tekstu pochodzącego z *Digestów*, autor zamieścił również krótkie fragmenty przekładu *Thesmoforii* Arystofanesa oraz wyimki z dwóch prac Cyцерona: *De inventione* i *Oratio pro Caecina*. Łatwiej dostępna współcześnie jest wersja wydana w ramach zbioru prac G. Burneta w roku 1689, zob. G. Burnet, *A Collection of Eighteenth Papers, Relating to the Affairs of Church & State, During the Reign of King James the Second*, London 1689, s. 111–115. Przyпуска się, iż przekład przygotowany został w związku z podejrzanymi, zdaniem opinii publicznej, narodzinami dziecka księżniczki Anny Stuart (T.E.S. Clarke, H.C. Foxcroft, *A Life of Gilbert Burnet. Bishop of Salisbury*, Cambridge 1907, s. 240).

⁵⁹⁰ D. 25, 4, 1, 13 (*Ulpianus libro 24 ad edictum*).

fragmentu⁵⁹¹. Na koniec przybliżył ich treść czytelnikom, kompilując oba fragmenty i przedstawiając ich parafrazę w języku angielskim⁵⁹².

Problematyki dzieci pozamałżeńskich dotyczyła kolejna rozprawka, opublikowana w roku 1712 – *Some Queries Propos'd to Civil, Canon, and Common Lawyers*. Tekst został wydany anonimowo, jednak z czasem ujawniono, iż jego autorem był anglikański duchowny George Hickes⁵⁹³. Sądząc po tytule, praca adresowana była do przedstawicieli różnych profesji prawniczych, jednak analizując jej treść należy stwierdzić, że był to jedynie zabieg retoryczny. Związane było to z politycznym kontekstem wydania *Some Queries*. Autor w podtytule swojego pamfletu wskazał, że jego celem jest udowodnienie praw pretendenta – Jakuba III Stuarta – do brytyjskiego tronu. W tym względzie G. Hickes wprowadził do angielskiego dyskursu politycznego pojęcie „dzieci Narodu” (*Children of the Nation*) na określenie dziedziców tronu⁵⁹⁴.

Odwołanie do prawa rzymskiego pojawia się w pracy tylko jeden raz⁵⁹⁵. Autor zacytował najpierw definicję pojęcia *notorium praesumptionis* zaczerpniętą z leksykonu prawa opracowanego przez Johana Kahla⁵⁹⁶, heidelberskiego profesora prawa rzymskiego z przełomu szesnastego i siedemnastego stulecia⁵⁹⁷. Dobór źródła rodzi zdziwienie, wspomniany leksykon nie był bowiem szerzej znany w Anglii. Żaden inny autor

⁵⁹¹ Por. *Corpus Iuris Civilis Romani [...] cum notis integris Dionysii Gothofredi*, Neapoli 1828, s. 365, przyp. 16.

⁵⁹² J. Brydall, *Lex Spuriorum...*, s. 127.

⁵⁹³ W.D. Macray, *Hickes, George (1642–1715)*, [w:] DNB, vol. 26, s. 354.

⁵⁹⁴ D.S. Lynch, *The Economy of Character. Novels, Market Culture, and the Business of Inner Meaning*, Chicago–London 1998, s. 282, przyp. 21. O politycznym znaczeniu pracy świadczy fakt, iż jej fragmenty zostały przetłumaczone na język niemiecki i opublikowane w roku 1713, zob. *Leben des Ritters von St. George*, Köln 1713, s. 95–103.

⁵⁹⁵ G. Hickes, *Some Queries...*, s. 5–6.

⁵⁹⁶ I. Calvini, *Lexicon iuridicum iuris caesarei simul, et canonici*, Genevae 1645, s. 629.

⁵⁹⁷ E. Wolgast, *Die Universität Heidleberg 1386–1986*, Berlin–Heidelberg–New York–London–Paris–Tokyo 1986, s. 49–50.

osiemnastowieczny nie wykazał go w swojej pracy. Po zacytowaniu passusu pochodzącego z leksykonu, G. Hickes przystąpił do zwięzłego omówienia „domniemań notoryjnych”, odwołując się do jeszcze jednej pracy encyklopedycznej – *Lexicon philologicum* – Mathiasa Martiniusa⁵⁹⁸. Na końcu tych objaśnień G. Hickes wyartykułował swoje przekonanie na temat prawa rzymskiego. Skomentował bowiem, iż opisane przez niego zagadnienia, zilustrowane przykładem domniemania ojcostwa, przynależą do prawa narodów⁵⁹⁹. Sformułowanie to ma doniosłe znaczenie, gdyż analiza dalszej części pamfletu przejrzyście wskazuje, że nie była ona rozprawą prawniczą, opartą na źródłach prawa, lecz raczej filozoficzną bądź najwyżej polityczno-prawną. W tym zakresie rozważania o prawie narodów, jak i naturalnym, zdominowały jej treść.

Jurydyczny charakter posiadała z kolei praca J. Aylyffe’a dotycząca prawa zastawu, wydana tuż przed jego śmiercią w roku 1732. W jej tytule cywilista jasno zaznaczył, że swoje rozważania prowadzić będzie porównując prawa Rzymian z praktyką praw innych narodów. Praca ukazała się na dwa lata przed systematem prawa rzymskiego autorstwa J. Aylyffe’a i okazuje się wersją rozdziału poświęconego prawu zastawu⁶⁰⁰.

Pracą znacznie poważniejszą była natomiast wydana w roku 1769 książka Johna Pettingalla zatytułowana *An Enquiry into the Use and Practice of Juries among the Greeks and Romans*. Jej autor, podobnie jak wcześniej wymienieni J. Brydall i G. Hickes, był duchownym anglikańskim. Studia odbył w Cambridge, gdzie uzyskał bakalaureat oraz stopień

⁵⁹⁸ M. Martinus, *Lexicon philologicum, praecipue etymologicum et sacrum*, Francofurti ad Moenum 1655, b.n.s., s.v. *Notorius*. Na temat M. Martiniusa i jego poglądów zob. Ch.S. McCoy, J. Wayne Baker, *Fountainhead of Federalism. Heinrich Bullinger and the Conventional Tradition*, Louisville KY 1991, s. 64–69.

⁵⁹⁹ G. Hickes, *Some Queries...*, s. 6.

⁶⁰⁰ J. Aylyffe, *A New Pandect...*, s. 524–543. Zob. także G.P. Macdonell, *Aylyffe, John, LL.D. (1676–1732)*, [w:] DNB, vol. 2, s. 281 i A. Wijffels, *Aylyffe, John (1676–1732)*, [w:] ODNB, vol. 3, s. 15–17.

mistrza *artium*, a następnie doktorat *Lambeth* w zakresie teologii⁶⁰¹. Omawiana praca J. Pettingalla miała na celu przedstawienie starożytnych instytucji procesowych, które zdaniem autora mogły przyczynić się do powstania angielskiej ławy przysięgłych⁶⁰². W porównaniu z innymi pracami osiemnastowiecznymi, książka J. Pettingalla w pełni zasługuje na nazwanie jej monografią. Właściwy tekst liczy dwieście stron i podzielony został na trzy części – pierwsza dotyczy ław greckich, druga część – rzymskich, zaś trzecia dotyczy angielskiej *jury*. Cała praca opatrzona została ponadto aparatem naukowym.

Podjęta przez J. Pettingalla tematyka obejmowała przyjęcie się instytucji ateńskich *dikastai* (δικασται) oraz rzymskich *iudices* – przysięgłych w procesach karnych toczących się przed *quaestiones perpetuae*⁶⁰³. Autor wyjaśnił, że jego zdaniem obecność ław przysięgłych w Europie stanowić musi kontynuację rzymskich rozwiązań procesowych przejętych przez zachodnie prowincje Cesarstwa, a następnie stosowanych w królestwach powstałych na jego zgliszczach, np. w Burgundii⁶⁰⁴. Stwierdza on także, iż podobieństwo działania angielskiej ławy przysięgłych i jej starożytnych odmian nie może budzić wątpliwości⁶⁰⁵.

Druga część monografii nie została wbrew oczekiwaniom poświęcona jedynie rzymskim odmianom ław przysięgłych.

⁶⁰¹ AC, vol. 1.3, s. 352.

⁶⁰² J. Pettingall był również autorem innej rozprawy poświęconej sądownictwu angielskiemu. Dotyczyła ona tzw. *Courts of Piepowder*, zajmujących się sprawami związanymi z festynami i sprawami targowymi, zob. J. Pettingall, *Of the Courts of Pypowder*, „Archaeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity” 1 (1770), s. 190–203. Na temat wskazanych sądów zob. z kolei we współczesnej literaturze J. Baker, *The Oxford History of the Laws of England*, vol. 6, 1483–1558, Oxford 2003, s. 312–314.

⁶⁰³ J. Pettingall, *An Enquiry...*, s. iv. We współczesnej literaturze przedmiotu zob. na ten temat δικασται przykładowo: A. Lanni, *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, Cambridge 2006, s. 38–40; zaś na temat *iudices* np. W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 40–41.

⁶⁰⁴ J. Pettingall, *An Enquiry...*, s. vi–viii.

⁶⁰⁵ *Ibidem*, s. xiii.

W dużym stopniu przedstawiono w niej zagadnienia dotyczące angielskich *juries*. Powoływana literatura wyraźnie to potwierdza. Wśród wskazanych autorów znajdują się lord Bacon⁶⁰⁶, H. Bracton⁶⁰⁷, W. Blackstone⁶⁰⁸, lord Coke⁶⁰⁹, Glanvill⁶¹⁰, Th. Littleton⁶¹¹, M. Paris⁶¹² i J. Selden⁶¹³. Starożytne źródła prawnicze reprezentowane są przez jedno odwołanie do *Digestów*⁶¹⁴. Obszernie wykorzystał jednak J. Pettingall dorobek starożytnej literatury nieprawniczej, przede wszystkim pisma Cyncerona⁶¹⁵ oraz komentarze do nich Asconiusa⁶¹⁶. Literatura romanistyczna reprezentowana jest w tekście przez trzech autorów szesnastowiecznych: Brissoniusa⁶¹⁷, Sigoniusa⁶¹⁸ i Manutiusa⁶¹⁹.

Problem z pracą J. Pettingalla związany jest jednak z faktem, że wprowadzone przez niego podziały omawianej materii mają charakter czysto umowny. Rozważania o poszczególnych odmianach ław wzajemnie się przeplatają. Nie ulega wątpliwości, że praca jest gruntowną analizą podjętych w niej tematów. Sposób narracji wskazuje na kompetencje autora w doborze źródeł i literatury przedmiotu. Świadczą one z pewnością o jego wielkiej erudycji. Dla niewprawnego czytelnika praca musiała być jednak trudną lekturą. Nie mogą dziwić zatem słowa jej recenzenta, który „gorąco poleca to

⁶⁰⁶ *Ibidem*, s. 81, 88.

⁶⁰⁷ *Ibidem*, s. 76.

⁶⁰⁸ *Ibidem*, s. 74, 79–80, 86, 90, 96.

⁶⁰⁹ *Ibidem*, s. 87, 121.

⁶¹⁰ *Ibidem*, s. 109, 128.

⁶¹¹ *Ibidem*, s. 121.

⁶¹² *Ibidem*, s. 96.

⁶¹³ *Ibidem*, s. 90, 95.

⁶¹⁴ *Ibidem*, s. 119. Prócz tego *Digesta* powołane zostały również w pierwszej części pracy, zob. *ibidem*, s. 13.

⁶¹⁵ *Ibidem*, s. 87, 103–106, 108–109, 111–115, 117–118, 120, 124, 125–127, 129, 130, 133–134.

⁶¹⁶ *Ibidem*, s. 117–119, 128, 131–132.

⁶¹⁷ *Ibidem*, s. 118, 130.

⁶¹⁸ *Ibidem*, s. 76, 118, 121, 131.

⁶¹⁹ *Ibidem*, s. 79.

*Dochodzenie, jako jedno z najbardziej ciekawych, zajmujących i mądrych utworów krytycznych, o których przeczytaniu pamiętamy” (warmly recommend this Enquiry, as one of the most curious, entertaining and judicious pieces of criticism, that we remember to have read)*⁶²⁰.

Do drugiej grupy prac monograficznych należały wydawnictwa podejmujące zagadnienia ściśle romanistyczne. Listę otwiera krótki esej poświęcony posiadaniu, wydany około roku 1715⁶²¹. W roku 1738 ukazał się nieco większy tekst dotyczący rzymskiego prawa handlowego⁶²², zaś w 1742 J. Taylor wydał swój wykład doktorski poświęcony ustawie XII tablic⁶²³. Listę zamyka rozprawa A.C. Schomberga dotycząca rodyjskiego prawa morskiego⁶²⁴.

Około roku 1715 wydano siedmiostronicową broszurę zatytułowaną *An Argument from the Civil-law Shewing that Mere Possession Cannot Give Right*. Praca stanowi w znacznej części ciekawą kompilację różnych fragmentów pochodzących z tytułu *De diversis regulis antiqui* justyniańskich *Digestów* odnoszących się do zasad nabywania posiadania⁶²⁵. W pracy znalazły się również odwołania do *Instytucji*

⁶²⁰ „The Monthly Review; or Literary Journal” 40 (1769), s. 366.

⁶²¹ *An Argument from the Civil-law. Shewing that Mere Possession Cannot Give Right*, b.m.w., c. 1715.

⁶²² *Discourse on the Commerce of the Romans*, [w:] J. Markland, W. Clarke, J. Nichols (red.), *Miscellaneous Tracts, by the late William Bowyer, printer, and several of his Learned Friends*, London 1785, s. 275–280.

⁶²³ J. Taylor, *Commentarius ad legem decemviralem de inope debitore in partes dissecando*, Oxford 1742.

⁶²⁴ A.C. Schomberg, *A Treatise on the Maritime Laws of Rhodes*, Oxford 1786.

⁶²⁵ Przykładowa sekwencja paremi, w oparciu o które autor prowadził wywód (*An Argument from the Civil-law...*, s. 5): D. 50, 17, 29 (*Paulus libro octavo ad Sabinum*) *Quod initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere*; D. 50, 17, 54 (*Ulpianus libro 46 ad edictum*) *Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*; D. 50, 17, 120 (*Paulus libro 12 ad edictum*) *Nemo plus commodi heredi suo relinquit, quam ipse habuit*; D. 50, 17, 175, 1 (*Paulus libro 11 ad Plautium*) *Non debeo melioris conditionis esse, quam auctor meus, a quo ius in me transit*; D. 50, 17, 59 (*Ulpianus libro tertio disputationum*) *Heredem eiusdem potestatis iurisque esse,*

Justyniana⁶²⁶. Ważne wydaje się, że w przekonaniu autora wymienione przez niego zasady są na co dzień „naturalnymi maksymami zdrowego rozsądku” (*Natural Maxims of Common Reason*)⁶²⁷. Broszurę kończą dwa pytania, pierwsze w języku łacińskim, drugie po angielsku. W pierwszym autor pyta o to, czy możliwe jest, aby zobowiązanie prawa naturalnego bądź podlegające prawu naturalnemu, mogło zostać uznane za obowiązujące według prawa cywilnego bądź ludzkiego. Drugie pytanie odnosiło się natomiast do tego, czy Boża opatrzność zezwala na zerwanie zawartego zobowiązania w celu lepszego przestrzegania Bożych przykazań⁶²⁸. Charakter pracy nie pozwala ocenić, jaki był cel jej napisania. Wydaje się, iż nie była to praca powiązana z czyimiś staraniami o zdobycie stopnia akademickiego, lecz raczej próba zabrania głosu w politycznej dyskusji. Może o tym świadczyć jedno ze zdań znajdujących się u początku broszury, w którym jej autor zwraca uwagę, że Korona nabywająca niesłuszne posiadanie (*unjust Possession*) stara się wywodzić z tego faktu konkretne uprawnienia⁶²⁹.

Pracą trudną do jednoznacznej datacji, jak również wskazania autora, jest *Discourse on the Commerce of the Romans*. Po raz pierwszy została opublikowana w roku 1755 przez J. Taylora, jako fragment jego *Elements*. Angielski cywilista wskazał, że esej wyszedł „spod bardzo dobrej ręki, co mój czytelnik dostrzeże” (*a very good Hand, which my Reader will perceive*)⁶³⁰. Z listów J. Taylora wynika jednak, iż praca była mu znana już w roku 1738⁶³¹. W roku 1785 opub-

cuius fuit defunctus, constat; D. 50, 17, 62 (Iulianus libro sexto digestorum) Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum ius quod defunctus habuerit.

⁶²⁶ *An Argument from the Civil-law...*, s. 2, przyp. e, f; 3, przyp. i, l; 4, przyp. n, o, p; 6, przyp. y, z.

⁶²⁷ *Ibidem*, s. 6.

⁶²⁸ *Ibidem*, s. 7.

⁶²⁹ *Ibidem*, s. 1.

⁶³⁰ J. Taylor, *Elements...*, s. 496.

⁶³¹ J. Nichols, *Two Music Speeches at Cambridge, spoken at Public Commencements in the Years 1714 and 1730 by Roger Long M.A. of Trinity*

likowano ją ponownie, tym razem w zbiorze pism ulotnych Williama Bowyera⁶³². Kompilator tekstów zauważył jednak, że jej autorem mógł być W. Bowyer bądź „Mr. Clarke”, którego trzeba identyfikować najprawdopodobniej z Williamem Clarke’em, który razem z W. Bowyerem współpracował przy greckojęzycznej edycji Nowego Testamentu⁶³³. Jeszcze więcej wątpliwości pojawia się w związku z zamieszczeniem tekstu w kolejnej kompilacji, tym razem autorstwa Johna Nicholasa, który odnotował, że *Discourse on the Commerce of the Romans* został „zaadaptowany przez doktora Taylora” (*adopted by dr. Taylor*)⁶³⁴. Wydaje się jednak, iż angielski filolog odpowiadał jedynie za krótki komentarz umieszczony na końcu eseju⁶³⁵. Osobą, której autorstwo wydaje się najbardziej prawdopodobne, jest W. Clarke, który w swym dorobku naukowym i epistolarnym zajmował się starożytnością rzymską⁶³⁶.

Esej jest zręcznym przedstawieniem rzymskiego sposobu oceny znaczenia handlu dla gospodarki państwa. Autor rozpoczął swoje rozważania od przywołania tzw. *ius tacitae hypothecae* ustanawianego na domu⁶³⁷. Po krótkich rozważaniach o tym rodzaju hipoteki, zauważył, że w opinii uczonych, których jednak nie wskazał, ta sama instytucja stosowana była także w odniesieniu do statków, które były budowane bądź naprawiane z pieniędzy uzyskanych w drodze umowy pożyczki⁶³⁸. Autor sprzeciwił się jednak temu pogładowi, uznając, iż „Rzymianie nie przykładali tej samej dbałości o statki, co o domy” (*Romans did not take the same care of ships as*

College and John Taylor, M.A. of St. John's, London 1819, s. 69.

⁶³² Por. *Discourse on the Commerce...*, s. 275–280. Więcej na temat W. Bowyera zob. J.W. Gibson, *Bowyer, William, the younger (1699–1777)*, [w:] DNB, vol. 6, s. 83–86.

⁶³³ W.W. Wroth, *Clarke, William (1696–1771)*, [w:] DNB, vol. 10, s. 450.

⁶³⁴ J. Nichols, *Two Music...*, s. 105.

⁶³⁵ J. Taylor, *Elements...*, s. 501.

⁶³⁶ Por. W.W. Wroth, *Clarke, William...*, s. 450.

⁶³⁷ *Discourse on the Commerce...*, s. 275. Autor wskazał w przypisie fragment Papiniana zawarty w D. 20, 2, 1 (*Papinianus libro decimo responsorum*).

⁶³⁸ *Discourse on the Commerce...*, s. 275.

they did of houses)⁶³⁹. Poczynając od tej uwagi, autor podjął się wskazania cech rzymskiej gospodarki, która opierała się na pozyskiwaniu dóbr z prowincji. Wskazał również na prawodawstwo zakazujące uprawiania handlu przez arystokrację rzymską. O dobrej znajomości dyskutowanej materii świadczy fakt, iż autor wyszedł naprzeciw swoim potencjalnym adwersarzom i szczegółowo omówił również przywileje handlowe udzielane przez cesarzy, które mogłyby stanowić argument za silną pozycją handlu w gospodarce rzymskiej. Autor wykazał, że wszystkie omówione przez niego nadania dotyczyły jedynie handlu zbożem i nie były rozszerzane na inne obszary handlu⁶⁴⁰.

Praca, mimo że krótka, z pewnością zasługuje na uwagę. Autor odwołując się do stanowiska nauki, nie przywołał jednak nazwiska żadnego uczonego. Praca zaopatrzona została natomiast w obszerny aparat źródłowy, ujęty w ponad trzydziestu przypisach. Większość z nich to odwołania do *Digestów*, prócz tego autor wykorzystał kodeksy Teodozjusza oraz Justyniana. Przywołanych zostało również osiem prac nieprawniczych: Cycerona, Diodora Siculusa, Juwenalisa, Liwiusza, Pliniusza Starszego, Sydoniusza Apolinarego, Swetoniusza oraz Tacyta. Tezy autora na temat rzymskiego handlu mogą być wprawdzie poddane krytyce z punktu widzenia obecnie prowadzonych badań naukowych, niemniej warto dostrzec metodologiczną wartość pracy.

Autorem kolejnej pracy jest wspomniany już J. Taylor, który w roku 1742 wydał w Cambridge opracowanie zatytułowane *Commentarius ad legem decemviralem de inope debitorum in partes dissecando*. Podtytuł pracy jednoznacznie wskazuje, iż komentarz został przygotowany jako wykład cywilisty, ogłoszony 22 czerwca 1741 roku *cum pro gradu*⁶⁴¹. Praca składa się ze wstępu (*praefatio*)⁶⁴², komentarza⁶⁴³, prze-

⁶³⁹ *Ibidem*, s. 276.

⁶⁴⁰ *Ibidem*, s. 279.

⁶⁴¹ Por. AC, vol. 1.4, s. 206.

⁶⁴² J. Taylor, *Commentarius...*, s. i–xvii.

⁶⁴³ *Ibidem*, s. 1–22.

druków starszych wydań źródeł epigraficznych⁶⁴⁴, a także opracowania zatytułowanego *Directions for the Study of the English History and Antiquities* autorstwa zmarłego pół wieku wcześniej Thomasa Barlowa⁶⁴⁵.

Komentarz J. Taylora jest szczegółowym opracowaniem podjętej przez niego materii. Warto zwrócić uwagę, że cywilista dał wyraz przekonaniu, że rzymska konstrukcja *partes secanto* nie tyle oznaczała poćwiartownie niewypłacalnego dłużnika, ile raczej proporcjonalne podzielenie uzyskanych z jego pracy dochodów⁶⁴⁶. Wprawdzie w tekście odnaleźć można wiele odwołań do literatury nieprawniczej, jednak ogólny odbiór pracy pozwala uznać ją za daleko bardziej „prawniczą”, niż *Elements*, w których cywilista wyraźnie zdradzał zamiłowanie do filologii klasycznej. W swoim wykładzie zachował większą powściągliwość, która pozwoliła mu na prowadzenie egzegezy typowo jurydycznej. Zdecydowana większość wykorzystanych źródeł należy do literatury nieprawniczej, czemu jednak nie można się dziwić zważywszy na temat pracy J. Taylora. W kilku miejscach pojawiło się odwołanie do *Digestów*. Literatura naukowa została przez cywilistę niemal zupełnie pominięta w głównej części komentarzy. Jedyne odwołanie kieruje czytelnika do *Orbis Romanus* Ezechiela Spanheima⁶⁴⁷. Odmiennie wyglądają natomiast uwagi J. Taylora zamieszczone w *Additamenta*. Ich charakter może sugerować, że zostały dołączone do tekstu wykładu dopiero na okoliczność jego wydania w roku 1742. Już w pierwszej uwadze prawnik jasno dał wyraz swojej znajomości literatury przedmiotu, wymieniając ponad trzydziestu pięciu autorów, którzy

⁶⁴⁴ *Ibidem*, s. 23–46.

⁶⁴⁵ Por. E. Venables, *Barlow, Thomas (1607–1691)*, [w:] DNB, vol. 3, s. 229.

⁶⁴⁶ Na tę cechę pracy J. Taylora zwrócił szczególną uwagę jej niemiecki recenzent, por. „Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen” 1 (1743), s. 391.

⁶⁴⁷ J. Taylor, *Commentarius...*, s. 10, przyp. f.

pisali dotychczas na temat ustawy XII tablic⁶⁴⁸. Wydanie przez J. Taylora wykładu doktorskiego wydaje się być uzasadnione jego jakością, która prawdopodobnie daleko odbiegała od innych okolicznościowych oracji wygłaszanych na wydziale prawa rzymskiego Uniwersytetu w Cambridge. Śmiało można uznać, iż praca cywilisty zalicza się do najlepszych prac romanistycznych wydanych w Anglii w osiemnastym stuleciu.

Ostatnią pracą o charakterze monograficznym, a zarazem kolejną, która dotyczyła szeroko rozumianych prawnych aspektów handlu rzymskiego, była wydana w roku 1786 rozprawa A.C. Schomberga na temat rodyjskiego prawa morskiego. Początkowo opracowanie miało służyć jako uzupełnienie poprzedniego dzieła autora, tj. *A Chronological View*. Ze względu jednak na ilość wykorzystanego materiału badawczego, pisarz zdecydował się opublikować pracę jako samodzielną pozycję⁶⁴⁹. Nowa książka A.C. Schomberga rzeczywiście przybrała pokaźne rozmiary. Liczy ona łącznie sto dziewięć stron tekstu, co czyni ją zaledwie o połowę mniejszą od *A Chronological View*.

Autor poświęcił pierwszą część swojej pracy morskim doświadczeniom Rzymian, podkreślając jednocześnie, że zasadniczo nie byli oni narodem żeglarzy. Zauważył również, że pomimo wielkich osiągnięć na polu prawa, zagadnienia prawa morskiego przejęli Rzymianie od Rodyjczyków⁶⁵⁰.

⁶⁴⁸ *Ibidem*, s. 18. J. Taylor wymienił następujących prawników i historyków: Aymara du Rivail, Nicolausa de Sevo, Johanna Oldendorpa, François Baudouina, Louis Le Carona, Pardoux Duprata, Jacobusa Raevardusa, Walentina Wilhelma Forstera, Jeana Crespina, Antoine'a La Conte'a, Johannesa Rosinusa, Thomasa Dempstera, św. Augustyna, Fulvia Orsiniego, Justusa Lipisiusa, Fredericusa Sylbergiusa, Gothofredusa, François Pithou, Giulia Pacego, Richarda White'a, François Hotmana, Théodore'a Marcilego, Guitardusa Rateusa, Juana Azora, Antoniusa Clarusa Sylviusa, Paula van Merlego, Martinusa Schickardusa, Konrada Ritterhausena, Stevena Winanda Pigge'a, Christianusa Woldenburgiusa, Simona van Leeuvena, Pierre'a Daneta, Giovanniego Vincenza Gravinę, Catroviusa i Huberta van Giffena.

⁶⁴⁹ A.C. Schomberg *A Treatise...*, s. 4.

⁶⁵⁰ *Ibidem*, s. 7.

Rozważania o żegludze, jak również niechęci starożytnych mieszkańców Rzymu do handlu, zajęły kilkanaście pierwszych stron pracy A.C. Schomberga⁶⁵¹. Po tych rozważaniach autor omówił historyczne przekazy dotyczące Rodos i jej mieszkańców, włącznie z okresem średniowiecza⁶⁵². Właściwe rozważania dotyczące prawa rodyjskiego rozpoczynają się dopiero od czterdziestej strony traktatu. Najpierw autor omówił różne zbiory prawa morskiego, które przez autorów średniowiecznych i nowożytnych określane były mianem prawa rodyjskiego⁶⁵³. Wreszcie przedstawił szczegółowo instytucję „prawa o rzucie” (*law of ejection*). Piszac o *lege de iactu* nie poprzestał A.C. Schomberg na rozwiązaniach znanych z *Digestów*, lecz poprowadził swój wywód dalej, pisząc m.in. o prawodawstwie Karola Wielkiego czy o związku miast hanzeatyckich⁶⁵⁴. Uczony pisze wręcz: „jeśli w okresie nazywanym wiekami średnimi był znany jakiś rodzaj morskiego prawa, był on najprawdopodobniej taki, jak przewidują [to] fragmenty kodeksu rodyjskiego, zachowane w prawie rzymskim” (*If, during the period called the Middle ages any form of maritime justice was acknowledged, it probably was such as those fragments of the Rhodian Code, preserved in the Roman Law, afforded*)⁶⁵⁵. Autor podjął następnie temat tablic z Amalfi, *Consolato del Mare* oraz Zwojów z Oleron⁶⁵⁶. W ten sposób A.C. Schomberg płynnie zmienił tok narracji i zdecydował się opisać działalność i prawodawstwo związane z angielskim Sądem Admiralicji⁶⁵⁷. Swoją monografię zakończył krótkim odniesieniem do zwyczajów morskich obowiązujących na Gotlandii⁶⁵⁸.

⁶⁵¹ *Ibidem*, s. 5–19.

⁶⁵² *Ibidem*, s. 20–40.

⁶⁵³ *Ibidem*, s. 49–55.

⁶⁵⁴ Por. *ibidem*, s. 80–82.

⁶⁵⁵ *Ibidem*, s. 83.

⁶⁵⁶ *Ibidem*, s. 87–88.

⁶⁵⁷ *Ibidem*, s. 95–101.

⁶⁵⁸ *Ibidem*, s. 101–108.

Oceniając dzieło A.C. Schomberga, trzeba przede wszystkim stwierdzić, iż było ono zdecydowanie bardziej dojrzałe, aniżeli jego wcześniejsza próba przedstawienia prawa rzymskiego w ujęciu historycznym. Wbrew tytułowi jednak, znaczna część pracy nie dotyczy prawa Wyspy Rodos, lecz wpływu, jaki tamtejsze regulacje wywarły na kształt prawodawstwa morskiego całej Europy. Jest to ważna cecha pracy A.C. Schomberga, gdyż pozwala określić go mianem jedyne- go w XVIII wieku angielskiego autora, który w udany sposób podjął się omówienia zagadnienia z pola recepcji praw staro- żytnych⁶⁵⁹. Wszystkie pozostałe próby miały charakter prac dogmatycznych bądź traktowały o losach prawa rzymskiego w starożytności⁶⁶⁰.

Wypada wspomnieć jeszcze krótko o opracowaniach wy- kraczających poza klasyczne rozważania ówczesnej romani- styki, tj. problemy ustrojowe. Omawiając prace systematy- zujące wskazano, iż spośród nich jedynie praca Th. Bevera poświęcona była kwestiom ujmowanym dziś w ramach prawa konstytucyjnego. Własnych monografii doczekał się jednak w osiemnastowiecznej Anglii rzymski senat⁶⁶¹. Poświęcone mu rozważania opublikowali Coneyers Middleton⁶⁶² w roku 1747, zaś w roku 1750 Thomas Chapman⁶⁶³. Pierwszy z nich, podobnie jak wielu przedstawionych powyżej autorów, nie był

⁶⁵⁹ Należy pamiętać, iż recepcją zajmował się już A. Duck, lecz w osiem- nastym stuleciu wydany został jedynie angielskojęzyczny przekład jego dzieła, które oryginalnie opublikowane zostało w roku 1653.

⁶⁶⁰ Praca doczekała się dwóch omówień jej treści opublikowanych w angielskich czasopismach: „The Monthly Review; or Literary Journal” 74 (1786), s. 563 i „The English Review; or, an Abstract of English and Foreign Literature” 9 (1787), s. 215–220.

⁶⁶¹ Obok wymienionych pozycji, senatowi poświęcona była również krótka broszura stanowiąca odpowiedź na poglądy przedstawione na jego temat przez N. Hooke’a w jego wielotomowym wydaniu poświęconemu hi- storii starożytnego Rzymu, zob. *A Short Review of Mr. Hooke’s Observa- tions, &c. concerning the Roman Senate, and the Character of Dionysius of Halicarnassus*, London 1758.

⁶⁶² C. Middleton, *A Treatise on the Roman Senate*, ed. 2, London 1748.

⁶⁶³ Th. Chapman, *An Essay on the Roman Senate*, Cambridge 1750.

prawnikiem⁶⁶⁴. Drugi, choć na stronie tytułowej swojej rozprawy został określony jedynie jako doktor teologii, w rzeczywistości był także doktorem prawa rzymskiego⁶⁶⁵. Prócz tego zagadnienia publicznoprawne zostały omówione także w ujęciu porównawczym, przez anonimowego autora w roku 1747. Wydana została wówczas książka poświęcona podobieństwom ustrojów rzymskiego i brytyjskiego⁶⁶⁶.

Na koniec należy zwrócić jeszcze uwagę na podręczniki do nauki prawa rzymskiego. Dwa z nich – autorstwa Th. Wooda i S. Hallifaxa – zostały już opisane we wcześniejszych rozdziałach. W omawianym okresie doszło do wydania jeszcze jednego. Był nim łaciński podręcznik Roberta Edena zatytułowany *Jurisprudentia Philologica, sive Elementa Juris Civilis*⁶⁶⁷ z roku 1744. Autor podręcznika jest osobą mało znaną. Wiadomo, że pochodził z Newcastle. W roku 1716/1717 został immatrykulowany do Brasenose College w Oxfordzie, a następnie przeniósł się do Kolegium Lincoln, w którym uzyskał bakalaureat *artium* (w 1720 roku). Stopień mistrza zdobył w roku 1723 w University College. Dodatkowo uzyskał wykształcenie teologiczne – bakalaureat i doktorat, odpowiednio w latach 1734/1735 i 1754⁶⁶⁸. Wiadomo także, iż R. Eden był duchownym anglikańskim, pełnił posługę kapłańską w kilku parafiach, a także był archidziekanem Winchester⁶⁶⁹.

⁶⁶⁴ L. Stephen, *Middleton, Conyers (1683–1750)*, [w:] DNB, vol. 37, s. 347–348.

⁶⁶⁵ AC, vol. 1.1, s. 323.

⁶⁶⁶ *A Parallel Between the Roman and British Constitution; Comprehending Polybius's Curious Discourse of the Roman Senate*, London 1747.

⁶⁶⁷ R. Eden, *Jurisprudentia Philologica, sive Elementa Juris Civilis, Secundum Methodum et Seriem Institutionum Justiniani, In brevem & facilem ordinem redacta, Notis Classicis & Historicis, nec non Parallelis Juris Anglicani locis, Illustrata. Quibus accessit Proemium De Jure Civili Romanorum ante Justinianum, et De Libris Juris Civilis Romanorum per Justinianum compositis. In Usus Juventutis Academicæ*, Oxoni MDCCXLIV.

⁶⁶⁸ AO, 1715–1886, vol. 2, s. 406. Zob. również H.J. Bourguignon, *Sir William Scott...*, s. 37, przyp. 12.

⁶⁶⁹ Zob. *Clergy of the Church of England Database*, Person ID 13993.

W latach 30. XVIII wieku R. Eden wraz z Francisem Walwynem⁶⁷⁰ ustanowieni zostali kolegialnymi wykładowcami (*tutors*) prawa rzymskiego, pomimo że żaden z nich nie posiadał formalnego wykształcenia w tym zakresie. Pomimo tego wzmocnili oni istotnie nauczanie prawa starożytnych Rzymian w University College. Przyczynić miało się do tego usystematyzowanie prowadzonych zajęć za sprawą przygotowanego przez R. Edena podręcznika⁶⁷¹.

Treść wykładu oparta została na *Institutiones* Justyniana. Jurysta wskazał w przedmowie, iż wykorzystał prace „autorów, jak to się mówi, klasycznych” (*Classicis «ut dicuntur» Auctoribus*). Do tego grona zaliczył: Alciatusa, J. Cujaciusa, F. Hotomana, Brisoniusa, Claudiusa Salmasiusa, F. Baudouina, Grotiusa oraz G. Ménage⁶⁷². Za najważniejszy dla siebie autorytet, autor podręcznika uznał jednak Heinecciusa. Analogicznie, w przypadku odwołań do prawa angielskiego, R. Eden przede wszystkim miał skorzystać z pracy J. Cowella. Warto podkreślić, że kilkakrotnie R. Eden wskazał, że jego dzieło ma służyć, czy też ma na celu, wspomóc młodzież akademicką (*iuventuti Academicæ*).

Praca została podzielona na kilka porządkujących części. Najpierw autor naszkicował zarys losów prawa rzymskiego do czasów justyniańskich⁶⁷³, następnie przeanalizował treść konstytucji *Imperatoriam maiestatem*⁶⁷⁴, aby wreszcie przejść do właściwej treści wykładu. Układ pracy jest bardzo przejrzysty, co z pewnością jest konsekwencją dydaktycznej genezy tekstu. Autor nie cytował całych fragmentów *Institutiones*, lecz ograniczał się do wypunktowania najważniejszych zagadnień pojawiających się w poszczególnych tytułach.

⁶⁷⁰ AO, 1715–1886, vol. 4, s. 1495.

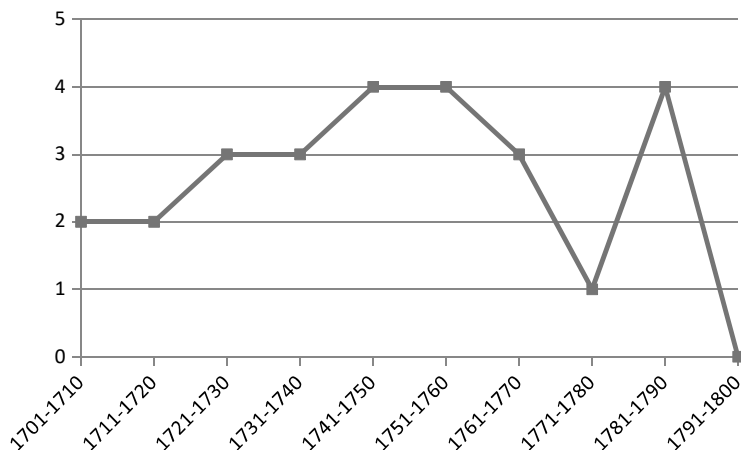
⁶⁷¹ R. Darwall-Smith, *A History of the University College, Oxford*, Oxford 2008, s. 263. Por. R. Eden, *Jurisprudentia Philologica, sive Elementa Juris Civilis...*, s. v.

⁶⁷² R. Eden, *Jurisprudentia Philologica, sive Elementa Juris Civilis...*, s. vi.

⁶⁷³ *Ibidem*, s. ix–xx.

⁶⁷⁴ *Ibidem*, s. 1–4.

Jeśli wymagały tego okoliczności, wyjaśniał pojawiające się w danym punkcie specjalistyczne terminy. Porównując tekst R. Edena z pracą Heinecciusa *Elementa iuris civilis secundum ordinem institutionum*, można dostrzec, że nie tyle była ona inspiracją, co źródłem wielokrotnego kopiowania obszer-nych fragmentów tekstu⁶⁷⁵. Zastosowany zabieg, charakte-rystyczny dla wcześniejszych epok, w osiemnastym stuleciu był już raczej stosowany sporadycznie. Określenie angielskiego podręcznika mianem plagiatu byłoby jednak zbyt drastyczne. Jest on raczej udaną kompilacją, dostosowaną do potrzeb studentów prawa. W tym należy upatrywać przy-

Wykres 1. Liczba publikacji dotyczących prawa rzymskiego wydanych w poszczególnych dekadach XVIII wieku w Anglii

Źródło: opracowanie własne.

⁶⁷⁵ Por. H. Coing, *Das Schrifttum...*, s. 31; W. Swain, *Moses v. Macferlan (1760)*, [w:] Ch. Mitchell, P. Mitchell (red.), *Landmark Cases in the Law of Restitution*, Oxford-Portland OR 2006, s. 23.

czyn pozbawienia oryginalnego tekstu odesłań źródłowych. Krótkie odwołania do prawa angielskiego, oznaczone w tekście podtytułami *Jus Anglicanum*, także zostały zapożyczone. Ich autorem jest przywoływany wcześniej J. Cowell i jego *Institutiones juris anglicani*⁶⁷⁶.

W latach 90. XVIII wieku podręczniki do nauki prawa rzymskiego wydawane były również w Szkocji i Irlandii. Stanowiły one pokłosie prowadzonych tam wykładów. Najpierw, w roku 1794, wydano w stolicy Szkocji pracę będącą zapisem wykładów Johna Wilde'a, profesora prawa rzymskiego Uniwersytetu w Edynburgu⁶⁷⁷. Kilka lat później podobny podręcznik wydano na podstawie wykładów królewskiego profesora prawa rzymskiego – Arthura Browne'go – w Dublinie⁶⁷⁸. Podręczniki znane były w Anglii, jednak co do popularności, przynajmniej w Cambridge, nie mogły konkurować z opracowaniem S. Hallifaxa.

⁶⁷⁶ D. Irving, *Observations on the Study of Civil Law*, ed. 3, Edinburgh 1823, s. 53.

⁶⁷⁷ J. Wilde, *Preliminary Lecture to the Course of Lectures on the Institutions of Justinian*, Edinburgh 1794.

⁶⁷⁸ A. Browne, *A Compendious View of the Civil Law being the substance of a course of lectures etc.*, Dublin 1798.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione w tym opracowaniu badania należy podsumować, przyglądając się im przez pryzmat kategorii wymienionych w jego podtytule – nauczanie, studia oraz nauka. Pomimo ogólnie panującej stagnacji życia uniwersyteckiego osiemnastowiecznej Anglii, prawo rzymskie nie poddało się łatwo powszechnie panującym tam tendencjom. Wykłady poświęcone prawu rzymskiemu były (w przeciwieństwie do wielu innych zajęć) systematycznie prowadzone przez całe stulecie. Nie zawsze jednak odpowiedzialnymi za ich głoszenie byli królewscy profesorowie. Pomimo że zachowane materiały uniemożliwiają sformułowanie jednoznacznego wniosku, wydaje się, iż przynajmniej kilku profesorów scedowało obowiązki nauczania na swoich zastępców. Ci ostatni byli zaś raz ustanawiani w sposób formalny, innym razem nie – jak w przypadku Th. Bevera. Z pewnością królewscy profesorowie nie uczynili ze swoich katedr synekur, jak mieli to w zwyczaju inni wykładowcy. Dobór tematyki prowadzonych zajęć pozostawiony był dyskrejonalnej decyzji samych profesorów, jednak dostrzec można, że wraz z upływem czasu coraz częściej wykład kursowy opierał się na egzegetycznym przedstawieniu *Instytucji*, zamiast *Digestów*. Zdarzały się również sytuacje, gdy wykład zamieniany był w rozważania odnoszące się do prawa natury czy narodów (R. Jenner). Nauczanie prawa rzymskiego nie było jednak związane tylko z działalnością katedr. W uczelniach zajęcia mające charakter ćwiczeń i prywatnych wykładów prowadzili także inni cywiliści, m.in. Th. Bever, R. Eden czy Th. Wood. Również poza uniwersytetami dochodziło do incydentalnego nauczania *ius romanum*. Obok

prywatnych kursów prowadzonych dla młodzieży arystokratycznej w zaciszu prowincjonalnych pałaców, wykłady prawa rzymskiego były z pewnością dostępne również w Londynie. Przede wszystkim wymienić należy *Gresham College*, prywatną szkołę średnią, która zatrudniała w tym celu profesora prawa. Zainteresowanie prawem rzymskim przejawiali także członkowie korporacji *common law*. W XVIII wieku nie odbywał się jeszcze wykład *ius romanum*, tak jak miało to miejsce w kolejnym wieku, jednak wydaje się, że elementarna wiedza o prawie rzymskim była dla barristerów łatwa do zdobycia (biblioteki korporacji posiadały zbiory prac cywilistycznych). Prócz tego studia z prawa rzymskiego sugerowano młodym gentelmanom myślącym o zajęciu się w przyszłości praktyką prawa w sądach królewskich. Wiadomo również, że w środowisku *Middle Temple* działało nieformalne „koło zainteresowań” starożytnym porządkiem prawnym.

Oddzielnym zagadnieniem jest studiowanie prawa rzymskiego w osiemnastowiecznej Anglii. Mimo iż proces kształcenia w XVI i XVII wieku poddany został wielu reformom, jego trzon nadal opierał się na średniowiecznych ceremoniach i tradycjach uniwersyteckich. Zarówno w Oxfordzie, jak i w Cambridge, zdobyć można było godności bakałarza oraz doktora. Student mógł ograniczyć swoją edukację jedynie do nauki prawa, ale często zdarzało się, iż najpierw uzyskiwał stopnie z zakresu sztuk wyzwolonych, aby dopiero następnie skierować swoją uwagę na prawo starożytnych Rzymian. Obok „zwyczajnej” ścieżki edukacyjnej, godności akademickie z zakresu *civil law* nadawane były na zasadzie różnych przywilejów. Do ich udzielania uprawnione były władze Uniwersytetu w Oxfordzie oraz arcybiskupi Canterbury (tzw. *Lambeth degrees*). Prócz tego w Uniwersytecie w Cambridge stopnie honorowe nadawano na polecenie monarchów brytyjskich.

Pod względem narodowościowym cywilistami omawianej epoki byli, poza pojedynczymi wyjątkami, Anglicy i Walijczycy. Większość z nich angażowała się zawodowo w działalność Kościoła ustanowionego, zarówno jako duchowni, jak i świeccy urzędnicy. Z zaskoczeniem należy przyjąć, że stosunkowo

duży odsetek cywilistów był związany także z praktyką *common law*. Wprawdzie należy jednocześnie zaznaczyć, że z tej grupy jedynie wąskie grono specjalistów obu profesji występowało równocześnie przed sądami królewskimi i kościelnymi, jednak sam fakt odbywania studiów z zakresu prawa rzymskiego przez barristerów warty jest odnotowania. Ich wiedza o prawie rzymskim nie wpływała zapewne powszechnie na przedstawianą przez nich argumentację, jednak należy przypuszczać, iż odebrana formacja akademicka mogła w pewnym stopniu wpływać na sposób oceny przez nich niektórych zjawisk, z którymi stykali się w sądach *common law*. Pośród osiemnastowiecznych cywilistów wymienić można także kilku sędziów sądów królewskich, na czele z W. Blackstonem. Cywilistą był także Lord Kanclerz Wielkiej Brytanii, baron Talbot. Poważna grupa absolwentów wydziałów prawnych wspięła się również na szczyty kariery politycznej. Wielu z nich otrzymało mandaty poselskie w Izbie Gmin. Część zatrudniona była również na wysokich szczeblach administracji państwowej. Natomiast wbrew częstym twierdzeniom, z usług cywilistów nie korzystała szerzej angielska dyplomacja. Chętnie przyznawano za to dyplomatom uczelnianie stopnie honorowe.

Nauka prawa rzymskiego wykroczała z kolei poza stosunkowo wąskie grono absolwentów wydziałów prawa w Oxfordzie i Cambridge. Choć nie brakowało cywilistów wśród osób piszących o prawie rzymskim, to jednak wielu autorów nie odebrało nigdy formalnego wykształcenia w tym zakresie, czego przykładem może być historyk E. Gibbon. Dodać trzeba zresztą, że w omawianym okresie samych prac dotyczących *civil law* nie powstało wiele. Obok opracowań o charakterze podręcznikowym i ogólnym, romanistyka angielska doczekała się tylko kilku studiów monograficznych. Ich wartość i rozmiary znacznie się od siebie różniły. Za najpoważniejsze uznać można te pozostawione przez J. Taylora czy J. Ayliffe'a. Bywali jednak i autorzy, których prace reprezentowały zróżnicowany poziom. Przykładem może być A.C. Schomberg, który wydał najpierw chronologiczną historię prawa rzymskiego.

Pozycja nie wzbudziła większego zainteresowania czytelników. Następnie autor opublikował bardzo skrupulatnie opracowaną pod względem źródłowym monografię o rodyjskim prawie morskim. Biorąc pod uwagę różnorodność autorów, ich doświadczenie, poziom wykształcenia, jak również uwzględniając nieukształtowanie się w Anglii w XVIII wieku samodzielnej szkoły naukowej, mówienie o wzorcach czy kierunkach badawczych jest trudne. Symptomatyczne wydaje się jednak, że opracowania monograficzne w dużej części poświęcone zostały zagadnieniom odpowiadającym współczesnej tematyce prawa handlowego. Może mieć to związek ze wzrostem znaczenia Wielkiej Brytanii w międzynarodowym obrocie gospodarczym. Cechą charakterystyczną cywilistyki angielskiej było z pewnością opieranie się na starszej literaturze, przeważnie kilkudziesięcioletniej, do najnowszej literatury przedmiotu sięgano natomiast rzadziej. Dużym autorytetem cieszyli się z pewnością, i często byli cytowani, Gravina, Heineccius i Hoppius. Zaskakujące jest natomiast niechętnie sięganie po prace autorów rodzimych. Najczęściej pojawiają się odwołania do A. Ducka, a w drugiej połowie osiemnastego stulecia również do J. Taylora.

Przedstawione powyżej zestawienie jest zbiorem faktów, które w książce zostały szczegółowo omówione. Powracając jednak do postawionego we wstępie pytania o kondycję i społeczne oddziaływanie cywilistów angielskich w osiemnastym stuleciu, trzeba stwierdzić, że zaprezentowane badania pozwalają dojść do pewnych istotnych konkluzji. Przede wszystkim trzeba podkreślić, iż opis środowiska *civil lawyers* omawianej epoki tylko za pośrednictwem analogii do okresów wcześniejszych prowadzi do błędnych wniosków. Oczywiście – pewne podobieństwa w funkcjonowaniu tej społeczności można dostrzec, jednak nie ulega również wątpliwości, że wiek XVIII przyniósł nową jakość, charakterystyczną jedynie dla angielskiego oświecenia.

Ponadto o pozycji cywilistów świadczyła edukacja akademicka i stopnie naukowe, które mogli oni zdobywać w zakresie prawa rzymskiego w Oxfordzie i Cambridge. Bezwzględnie

kluczowy pozostaje fakt, że wykłady prawa rzymskiego w XVI-II wieku nie zostały nigdy w tych uczelniach zawieszone, lecz były w różnej postaci prowadzone przez królewskich profesorów bądź ich zastępców. Wykładana materia miała charakter klasyczny, tzn. opierała się w przeważającej ilości przypadków na źródłach prawa rzymskiego. Dzięki temu cywiliści odbierali klasyczne wykształcenie prawnicze, podobne do pokoleń innych prawników w Wielkiej Brytanii, jak i na kontynencie. Nie byli oni natomiast przygotowani do występowania przed sądami kościelnymi czy Admiralicji. Procedury stosowane w tych sądach, choć oparte na rzymskiej tradycji, nie były jednak tożsame ze starożytnym *ius romanum*. Uwagze nie może umknąć wszakże fakt, że w tym czasie również korporacje *common lawyers* nie dawały przyszłym barristerom mocnych podstaw do wykonywania ich zawodu.

Dalej trzeba stwierdzić, że nie ulega wątpliwości fakt, iż tak w oczach prawników rodzimych, jak i kontynentalnych, cywiliści mieli pozostawać „na uboczu” – prawa, społeczeństwa i gospodarki. Przyćmiewało ich *common law*, owoc kilku stuleci pracy setek prawników i sędziów. Jednak twierdzenie, że cywiliści angielscy stanowili dodatek czy wręcz aneks do bogatej tradycji prawa angielskiego, należy odrzucić i uznać go za zupełnie nietrafiony. Absolwenci wydziałów prawa rzymskiego stanowili w XVIII wieku poważne źródło intelektualnej elity Anglii. Choć ich praca ogniskowała się w dużej części wokół instytucji Kościoła anglikańskiego, to jednak ze względu na jego charakter jako Kościoła państwowego, należy uznać jego przedstawicieli za urzędników Korony. Cywiliści zasiadający w sądach kościelnych i Admiralicji, jak i występujący przed nimi, dysponowali możliwością decydowania o najpoważniejszych sprawach życia codziennego wielu mieszkańców Anglii.

Jednocześnie wiek XVIII, w którym prawo angielskie musiało po raz pierwszy ustosunkować się do wielu istotnych spraw, będących konsekwencją rewolucji przemysłowej, a zatem także i społecznej, jest okresem, w którym transparentny podział na prawników zajmujących się *common law* i *civil*

law począł się stopniowo załamywać. Londyńskie Doctors' Commons zostało rozwiązane dopiero w połowie kolejnego stulecia, jednak genezy tej decyzji należy poszukiwać właśnie w omawianej epoce. Cywiliści byli w tamtym czasie nie tylko eklezjalnymi urzędnikami czy sędziami, lecz również wielokrotnie członkami rządzącej Imperium Brytyjskim elity. Oczywiście sprawowanie przez nich różnorodnych funkcji administracyjnych i politycznych jedynie wyjątkowo powiązane było z ich znajomością prawa rzymskiego. Mimo to posiadanie przez nich klasycznego wykształcenia oraz romanistyczna formacja prawnicza były niezaprzeczalnymi atutami.

WYKAZ ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University
Osborn c496

Bodleian Library, Oxford University Archives

NW/1/1

NW/1/5

WPγ 12/2/5

WPγ 12/2/9

WPγ 12/2/12

Cambridge University Library, Department of Manuscripts and University Archives

Records relating to the Law Faculty, CUR 28.3, vol. 3, n. 182

University of Edinburgh Archive and Manuscript Collections

Dc. 4.25

Dc. 4.26

Dc. 4.27

Dc. 4.28

Dc. 4.29

Harvard Law School Library

Th. Bever, *A Short History of the Legal and Judicial Polity of Great Britain*, HLS MS 1185

J. Jowett, *The Rise of the Civil Law*, b.m.w. 1780, Harvard Law School Library, MSS Small Manuscript Collection 8788877

Middle Temple Archives

Minutes of Parliament, MT.1/MPA/10

National Archives

SP 34/37/3

SP 116/464

New College (Oxford) Library

LC/8

LC/9

LC/10

LC/11

LC/13

New College (Oxford) Archives

Founders Statutes in force during the 18th century, Rubrica Octava,
NCA 9

Libri Socijs Traditi e Bibliotheca (Lib. / B1)

Warden James Edward Sewell's register, Oxford 1850 (dokument nie-
skatalogowany)

Northumberland Archives

NRO 650/L/7

Suffolk Record Office, Bury St Edmunds Branch

MS E 14/11/10

The Newberry. Chicago's Independent Research Library

Case folio J 5454 .882 no. 20

Case folio J 5454 .882 no. 21

Trinity Hall Old Library

MS 31

MS 41

MS 44.1-4

MS 45.1-3

MS 46.1-4

MS 47

MS 48

MS 49

MS 50

BIBLIOGRAFIA

- A Brief Memory of Sir Thomas Gresham; with an Abstract of his Will and of The Act of Parliament for the Foundation and Government of Gresham College*, London 1833.
- A Catalogue of All Graduates in Divinity, Law and Medicine; and of All Masters of Arts and Doctors of Music, Who have regularly proceeded or been created in the University of Oxford, Between Oct. 10, 1659, and Oct. 10, 1800*, Oxford 1801.
- A Dissertation on the Law of Nature, the Law of Nations, and the Civil Law in general. Together with some Observations on the Roman Civil Law in particular*, London 1723.
- A Parallel Between the Roman and British Constitution; Comprehending Polybius's Curious Discourse of the Roman Senate*, London 1747.
- A Short Review of Mr. Hooke's Observations, &c. concerning the Roman Senate, and the Character of Dionysius of Halicarnassus*, London 1758.
- A Summary of the Roman Law, Taken from Dr. Taylor's Elements of the Civil Law. To which is Prefixed A Dissertation on Obligation*, London 1772.
- Adair D., Schutz J.A. (red.), *Peter Oliver's Origin & Progress of the American Revolution. A Tory View*, Stanford CA 1961.
- Adam W., *Legal Flexibility and the Mission of the Church. Dispensation and Economy in Ecclesiastical Law*, London–New York 2016.
- Aitken G.A., Osborne, Thomas (d. 1767), [w:] DNB, vol. 42, s. 303–305.
- Alföldy G., Theodor Mommsen y la epigrafía romana a los cien años de su muerte, [w:] J. Martínez-Pinna (red.), *En el centenario de Theodor Mommsen (1817–1903). Homenaje desde la universidad Española*, Málaga–Madrid 2005, s. 153–170.
- An Argument from the Civil-law. Shewing that Mere Possession Cannot Give Right*, b.m.w., c. 1715.
- Answers from H.J. Sumner Maine, Esq., LL.D., Regius Professor of Civil Law*, [w:] Cambridge University Commission. Report of Her Majesty's Commissioners Appointed to Inquire Into the State, Discipline, Studies, and Revenues of the University and Colleges of Cambridge, London 1852, s. 77–79.

- Appendix VI. Glossary of University and Technical Terms*, [w:] I. Gadd (red.), *The History of Oxford University Press*, vol. 1, *Beginnings to 1780*, Oxford 2013, s. 670–679.
- Arnold H.P., *Historic Side-Lights*, New York–London 1899.
- Ayliffe J., *A New Pandect of Roman Civil Law*, London 1734.
- Ayliffe J., *The Ancient and Present State of the University of Oxford*, vol. 1–2, Oxford 1714.
- Ayliffe J., *Law of Pledges or Pawns, as it was in Use among the Romans, and as it is now practised in most Foreign Nations*, London 1732.
- Ayliffe J., *Parergon Juris Canonici Anglicani: or a Commentary By Way of Supplement to the Canons and Constitutions of the Church of England*, ed. 1, London 1726.
- Ayres P., *Classical Culture and the Idea of Rome in Eighteenth-Century England*, Cambridge 1997.
- Baker E.H., *Parriana: or Notices of the Rev. Samuel Parr, LL.D. Collected from Various Sources, Printed and Manuscript*, vol. 2, London 1829.
- Baker J., *The Oxford History of the Laws of England*, vol. 6, 1483–1558, Oxford 2003.
- Baker J.H., *750 Years of Law at Cambridge. A Brief History of the Faculty of Law*, Cambridge 1996.
- Baker J.H., *An Introduction to English Legal History*, ed. 4, Oxford 2002.
- Baker J.H., *Legal Education in London, 1250–1850*, Selden Society Lecture, London 2007.
- Baker J.H., *Monuments of Endlesse Labours. English Canonists and Their Work, 1300–1900*, London–Rio Grande 1998.
- Baker J.H., *Roman Law and the Third University of England*, *Current Legal Problems* (2002), s. 123–150.
- Barber M., *Lambeth Palace Library Research Guide. List of Lambeth Degrees (Chronological)*, http://www.lambethpalacelibrary.org/files/lambeth_degrees_date.pdf (dostęp: 18.08.2018).
- Barker G.F.R., *Pitt, George, first Baron Rivers (1722?–1803)*, [w:] DNB, vol. 45, s. 343–344.
- Barker G.F.R., *Skynner, Sir John (1724?–1805)*, [w:] DNB, vol. 52, s. 360–361.
- Barton J.L., *Bever, Thomas*, [w:] ODNB, vol. 5, s. 585.
- Beaver J., *The History of the Roman or Civil Law, Shewing Its Origin and Progress; how, and when the several Parts of it were first compil'd; with some Account of the Principal Writers and Commentators thereupon: And of the Method to be observ'd in Studying the same. Written originally in French, By M. Claude Joseph Ferriere. To which is Added, Dr. Duck's Treatise of the Use and Authority of the Civil Law in England*, London 1724.
- Bever Th., *A Discourse on the Study of Jurisprudence and Civil Law*, Oxford 1766.

- Bever Th., *The History of the Legal Polity of the Roman State; and of the Rise, Progress, and Extent of the Roman Laws*, London 1781.
- Birkbeck Hill G. (red.), *The Memoirs of the Life of Edward Gibbon with Various Observations and Excursions by Himself*, New York–London 1900.
- Black J., *British Diplomats and Diplomacy 1688–1800*, Exeter 2001.
- Boulard A.M.H., *Précis historique et chronologique sur le droit Romain, Avec des Notes & des Éclaircissements*, Paris 1793.
- Bourguignon H.J., *Sir William Scott, Lord Stowell. Judge of the High Court of Admiralty, 1798–1828*, Cambridge 1987.
- Brandow J.C., *Genealogies of Barbados Families. From Caribbean and The Journal of the Barbados Museum and Historical Society*, Baltimore MD 1983.
- Breisach E., *Historiography. Ancient, Medieval, and Modern*, ed. 3, Chicago–London 2007.
- Brooke H., *An Appeal to the Publick from An Unappellate Tribunal Or An Impartial Enquiry into the Rise, Progress and Extent of Visitation Power*, London 1740.
- Brooke J., *Wenman, Hon. Thomas Francis (1745–96)*, [w:] L. Namier, J. Brooke (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1754–1790*, vol. 3, London 1964.
- Brown Tindall G., Shi D.E., *Historia Stanów Zjednoczonych*, przeł. A. Bartkiewicz, H. Jankowska, J. Ruszkowski, Poznań 2002.
- Browne A., *Compendious View of the Civil Law and of the Law of Admiralty*, vol. 1, Dublin 1802.
- Brüggemann L.W., *A View of the English Editions, Translations and Illustrations of the Ancient Greek and Latin Authors with Remarks*, vol. 1, Stettin 1797.
- Brydall J., *Lex Spuriorum: or, The Law Relating to Bastardy. Collected from the Common, Civil and Ecclesiastical Laws*, London 1703.
- Bullen A.H., *Jacob, Gilles (1686–1744)*, [w:] DNB, vol. 29, s. 116–117.
- Buonocore M., *Epigraphic Research From Its Inception: The Contribution of Manuscripts*, [w:] Ch. Bruun, J. Edmondson (red.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford 2015, s. 21–41.
- Burnet G., *A Collection of Eighteenth Papers, Relating to the Affairs of Church & State, During the Reign of King James the Second*, London 1689.
- Burtchaeli G.D., Sadleir Th.U. (red.), *Alumni Dublinenses. A Register of the Students, Graduates, Professors and Provosts of Trinity College in the University of Dublin (1593–1860)*, Dublin 1935.
- Cairns J.W., *The Influence of the German Historical School in Early Nineteenth Century Edinburgh*, „Syracuse Journal of International Law & Commerce” 20 (1994), s. 191–203.
- Calvini I., *Lexicon iuridicum iuris caesarei simul, et canonici*, Genevae 1645.
- Campbell J., *The Lives of the Lord Chancellors and Keepers of the Great Seal*, vol. 4, London 1846.

- Cannon G., *The Life and Mind of Oriental Jones. Sir William Jones, the Father of Modern Linguistics*, Cambridge 1990.
- Cannon J.A., Tierney, George (1761–1830), [w:] L. Namier, J. Brooke (ed.), *The History of Parliament. The House of Commons 1754–1790*, vol. 3, London 1964, s. 532.
- Carlyle E.I., Wood, Thomas, [w:] DNB, vol. 62, s. 377–378.
- Catrou F., Rouillé P.J., *Histoire romain, depuis la fondation de Rome. Avec des notes historiques, géographiques & critiques*, vol. 1–21, Lyon 1725–1748.
- Chapman C.R., *Ecclesiastical Courts. Their Officials and their Records*, Dursley 1992.
- Chapman Th., *An Essay on the Roman Senate*, Cambridge 1750.
- Chronicle*, [w:] *The Annual Register. For the Year 1796*, London 1800, s. 65–66.
- Clark A. (red.), *Register of the University of Oxford*, vol. 2 (1571–1622), part 1: *Introductions*, Oxford 1887.
- Clark J.W., Jowett, Joseph, LL.D., [w:] DNB, vol. 30, s. 215.
- Clarke M.L., *Classical Education in Britain 1500–1900*, Cambridge 1959.
- Clarke T.E.S., Foxcroft H.C., *A Life of Gilbert Burnet. Bishop of Salisbury*, Cambridge 1907.
- Cobban A.B., *English University Life in the Middle Ages*, London 1999.
- Cobban A.B., *The Medieval English Universities. Oxford and Cambridge to c. 1500*, Berkeley 1988.
- Coing H., *Das Schrifttum der englischen Civilians und die kontinentale Rechtsliteratur in der Zeit zwischen 1550 und 1800*, „Ius Commune” 5 (1975), s. 1–55.
- Collection of Statutes for the University and the Colleges of Cambridge*, London 1840.
- Considerations on the Public Exercises for the First and Second Degrees in the University of Oxford*, Oxford 1773.
- Considerations on Various Grievances in the Practick Part of our Laws. With some observations on the Code Frederick, the Roman Law, and our own Courts of Equity, etc.*, Dublin 1756.
- Cooper Th., Ducarel, Andrew Coltee, [w:] DNB, vol. 16, s. 84–86.
- Coquillette D.R., *Legal Ideology and Incorporation I: The English Civilian Writers, 1523–1607*, „Boston University Law Review” 61/1 (1981), s. 1–89.
- Coquillette D.R., *Ideology and Incorporation III: Reason Regulated – The Post-Restoration English Civilians, 1653–1735*, „Boston University Law Review” 67 (1987), s. 289–361.
- Corpus Iuris Civilis Romani [...] cum notis integris Dionysii Gothofredi*, Neapoli 1828.
- Courtney W.P., Clarke, George (1660–1736), [w:] DNB, vol. 10, s. 424–425.
- Courtney W.P., Hay, Sir George (1715–1778), [w:] DNB, vol. 25, s. 260–261.

- Courtney W.P., *Marriott, Sir James (1730?–1803)*, [w:] DNB, vol. 36, s. 198–199.
- Courtney W.P., *Robinson, Sir Christopher*, [w:] DNB, vol. 49, s. 5–6.
- Courtney W.P., *Smith, Robert (1689–1768)*, [w:] DNB, vol. 53, s. 109–111.
- Courtney W.P., Haycock D.B., *Bell, Beaupré (1704–1741)*, [w:] ODNB, vol. 4, s. 909–910.
- Courtney W.P., Kilburn M., *Lee, Sir George (?1700–1758)*, [w:] ODNB, vol. 33, s. 67.
- Courtney W.P., Mercer M.J., *Wenman, Thomas Francis*, [w:] ODNB, vol. 58, s. 114–115.
- Cowell J., *Institutiones Juris Anglicani*, Londini 1605.
- Cox N., *Dispensations, Privileges, and the Conferment of Graduate Status: With Special Reference to Lambeth Degrees*, „Journal of Law and Religion” 18 (2002), s. 249–274.
- Coxe H.O. (red.), *Catalogue of Manuscripts in the Library of All Souls College*, Oxford 1842.
- „The Critical Review: or, Annals of Literature” 21 (1766), s. 469–470.
- „The Critical Review: or Annals of Literature” 35 (1773), s. 215–217.
- „The Critical Review: or Annals of Literature” 60 (1785), s. 103–109.
- Cyceron, *Filipiki. Mowy przeciwko Markowi Antoniuszowi*, przeł. K. Ekes, Warszawa 2002.
- D. Justiniani Institutionum Liber Primus, The First Book of Justinian’s Institutes, With English Version, and Notes*, London 1749.
- Darwall-Smith R., *A History of the University College, Oxford*, Oxford 2008.
- Daunou P.C.F., *Cours d’études historiques*, vol. 14, Paris 1846.
- Discourse on the Commerce of the Romans*, [w:] J. Markland, W. Clarke, J. Nichols (red.), *Miscellaneous Tracts, by the late William Bowyer, printer, and several of his Learned Friends*, London 1785, s. 275–280.
- Duke W., *A Course of Plain and Familiar Lectures, on the Christina Covenant, on the Articles of the Christian Faith, and on the Two Sacraments, Baptism and the Lord’s Supper*, London 1789.
- Dyer G., *History of the University and Colleges of Cambridge; Including Notices of the Founders and Eminent Men*, vol. 1–2, London 1814.
- Dyjakowska M., *Prawo rzymskie w Akademii Zamojskiej w XVIII wieku*, Lublin 2000.
- Eden R., *Jurisprudentia Philologica, sive Elementa Juris Civilis, Secundum Methodum et Seriem Institutionum Justiniani, In brevem & facilem ordinem redacta, Notis Classicis & Historicis, nec non Parallelis Juris Anglicani locis, Illustrata. Quibus accessit Proemium De Jure Civili Romanorum ante Justinianum, et De Libris Juris Civilis Romanorum per Justinianum compositis. In Usus Juventutis Academicæ*, Oxoni MDCCXLIV.
- „The English Review; or, an Abstract of English and Foreign Literature” 9 (1787), s. 215–220.

- The Epistolary Correspondence of the Right Hon. Edmund Burke and Dr. French Laurence. Published from the Original Manuscripts*, London 1827.
- Feola V., *Law*, [w:] I. Gadd (red.), *The History of Oxford University Press*, vol. 1: *Beginnings to 1780*, Oxford 2013, s. 461–469.
- Fletcher R.J. (red.), *The Pension Book of Gray's Inn (Record of the Honourable Society) 1669–1800*, vol. 2, London 1910.
- Foster J. (red.), *Alumni Oxonienses: The Members of the University of Oxford, 1500–1714*, vol. 1–4, Oxford 1891–1892.
- Foster J. (red.), *Alumni Oxonienses: The Members of the University of Oxford, 1715–1886*, vol. 1–4, Oxford 1888.
- Friedman L.M., *A History of American Law*, ed. 3, New York–London–Toronto–Sydney 2005.
- García y García A., *The Faculties of Law*, [w:] H. de Ridder-Symoens (red.), *A History of the University in Europe*, vol. 1, Cambridge 1992, s. 388–408.
- „The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle” 19 (1749), s. 192.
- „The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle” 37 (1767), s. 96.
- „The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle” 62/1 (1792), s. 389.
- „The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle” 83/2 (1813), s. 624.
- Gibbon E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1776–1789.
- Gibbon E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 8, London 1797.
- Gibson J.W., *Bowyer, William, the younger (1699–1777)*, [w:] DNB, vol. 6, s. 83–86.
- Godley A.D., *Oxford in the Eighteenth Century*, Oxford 1908.
- Green J.R., *Oxford during the Last Century, Being Two Series of Papers*, Oxford 1859.
- Griffiths J. (red.), *Statutes of the University of Oxford Codified in the Year 1636 under the Authority of Archbishop Laud Chancellor of the University*, Oxford 1888.
- Guerrini M.T., *‘Qui voluerit in iure promoveri...’. I dottori in diritto nello Studio di Bologna (1501–1796)*, Bologna 2005.
- Gutch J. (red.), *Appendix to the History and Antiquities of the Colleges and Halls in the University of Oxford Containing Fasti Oxonienses*, Oxford 1790.
- Guy J.R., *De medicina statica. Archbishop Thomas Secker, a Forgotten English Iatromechanist*, „Histoire des Sciences médicales” 17, spec. 2 (1982), s. 134–137.
- Hallifax S., *An Analysis of the Roman Civil Law, Compared with the Laws of England: Being the Heads of a Course of Lectures, Publickly Read in the University of Cambridge*, ed. 1, Cambridge 1774.

- Hamilton J.A., *Grose, Sir Nash (1740–1814)*, [w:] DNB, vol. 23, s. 274.
- Hanbury H.G., *The Vinerian Chair and Legal Education*, Oxford 1958.
- Harris G., *D. Justiniani Institutionum Libri Quatuor. The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, with Notes*, London 1756.
- Harrison R., *Desaguliers, John Theophilus (1683–1744)*, [w:] DNB, vol. 14, s. 400–401.
- Harvet G., *Xenophon's Treatise of Household*, London 1532.
- Havely N., *Dante's British Public. Readers and Texts, from the Fourteenth Century to Present*, Oxford 2014.
- Haw J., *John & Edward Rutledge of South Carolina*, Athens–London 1997.
- Haydn J., *The Book of Dignities; Containing the Rolls of the Official Personages of the British Empire, Civil, Ecclesiastical, Judicial, Military, Naval, and Municipal, From the Earliest Periods to the Present Time*, London 1851.
- Hayton D.W., *Oxenden, George*, [w:] D. Hayton, E. Cruickshanks, S. Handley (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1690–1715*, vol. 5, London 2002, s. 50–52.
- Hegarty A., *A Biographical Register of St. John's College, Oxford 1555–1660*, Suffolk 2011.
- Helmholz R.H., *The Canon Law and Ecclesiastical Jurisdiction from 597 to the 1640s*, Oxford 2004.
- Helmholz R.H., *Roman Canon Law in Reformation England*, Cambridge 1990.
- Helmholz R.H., *Sir George Lee (c. 1700–1758)*, „Ecclesiastical Law Journal” 17 (2015), s. 348–354.
- Helmholz R.H., *Thomas Bever (1725–1791)*, „Ecclesiastical Law Journal” 18 (2016), s. 336–342.
- Henderson Th.F., *Bever, Thomas*, [w:] DNB, t. 4, s. 446–447.
- Henry M.A., *The Making of Elite Culture*, [w:] H.T. Dickinson (red.), *A Companion to Eighteenth-Century Britain*, Malden–Oxford–Carlton 2002, s. 311–328.
- Hickes G., *Some Queries Propos'd to Civil, Canon, and Common Lawyers*, London 1712.
- Hoeflich M.H., *Edward Gibbon, Roman Lawyer*, „American Journal of Comparative Law” 39 (1991), s. 803–818.
- Hoeflich M.H., *Roman & Civil Law and the Development of Anglo-American Jurisprudence in the Nineteenth Century*, Athens GA–London 1997.
- Hoeflich M.H., *Wood, Thomas*, [w:] ODNB, vol. 60, s. 145–146.
- Holdsworth W., *Some Makers of English Law*, Cambridge 1938.
- Holdsworth W.S., *A History of English Law*, vol. 1: *The History of the English Judicial System*, red. A.L. Goodhart, H.G. Hanbury, London 1969.
- Holdsworth W.S., *A History of English Law*, vol. 12, London 1938.

- Holland T.E., *Civil Law*, [w:] *Encyclopaedia of the Laws of England*, vol. 3, London–Edinburgh 1897, s. 36–41.
- Hooke N., *The Roman History, from the Building of Rome to the Ruin of the Commonwealth*, vol. 1, ed. 5, London 1770.
- Horn J.M. (red.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1541–1857*, vol. 3: *Canterbury, Rochester and Peterborough Dioceses*, London 1974.
- Horn J.M. (red.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1541–1857*, vol. 8: *Bristol, Gloucester and Peterborough Dioceses*, London 1996.
- Howell T.B., *A Complete Collection of State Trials*, vol. 22, London 1817.
- Hugo G., *Historische Übersicht des Römischen Rechts oder des 44ste Capitel der Geschichte des Verfalls des Römischen Reichs*, Göttingen 1789.
- Hunt W., *Brydall, John (b. 1635–?)*, [w:] *DNB*, vol. 7, s. 159–160.
- Hurdis J., *A Word or Two in Vindication of the University of Oxford and of Magdalene College in Particular from the Posthumous Aspersions of Mr. Gibbon*, b.m.w., b.r.w.
- Ibbetson D.J., *A Historical Introduction to the Laws of Obligations*, Oxford 1999.
- Ibbetson D.J., *Charles Viner and his Chair: Legal Education in Eighteenth-Century Oxford*, [w:] J.A. Bush, A. Wijffels (red.), *Learning the Law. Teaching and the Transmission of Law in England 1150–1900*, London–Rio Grande 1999, s. 315–328.
- Irving D., *An Introduction to the Study of Civil Law*, ed. 4, London 1837.
- Irving D., *Observations on the Study of Civil Law*, ed. 3, Edinburgh 1823.
- Isaacson W., *Benjamin Franklin: An American Life*, New York–London–Toronto–Sydney 2004.
- Jacob G., *Treatise of Laws: Or a General Introduction to the Common, Civil and Canon Law*, London 1721.
- Jaffery R., *Hugo Grotius in International Thought*, New York–Basingstoke 2006.
- James M.R., *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Trinity Hall*, Cambridge 1907.
- Johnson J. (red.) *Memoirs of the Life and Writings of William Hayley, Esq. The Friend and Biographer of Cowper, Written by Himself*, London 1823.
- Jones N.G., *Jowett, Joseph (1751–1813)*, [w:] *ODNB*, vol. 30, s. 764–765.
- Jones W., *An Essay on the Law of Bailments*, [w:] D.J. Ibbetson (red.), *The Welsh Legal History Society*, vol. 4, Bangor 2004 [2007].
- Kennedy D., *The Structure of Blackstone's Commentaries*, „Buffalo Law Review” 28 (1979), s. 209–382.
- Kent J., *Commentaries on American Law*, vol. 4, ed. 3, New York 1836.
- Korporowicz Ł.J., *Jan Kanty Rzeziński, Edward Gibbon i prawo rzymskie*, [w:] E. Gajda, T. Mikołajczak (red.), *Ad locandam magistri nostri. Miśrzowie. Dzieła polskiej romanistyki*, Toruń 2018, s. 97–111.

- Korporowicz Ł.J., *Najstarsze angielskie tłumaczenie 'Institutiones' Justyniana*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 18.4 (2018), s. 5–34.
- Korporowicz Ł.J., *Prawo rzymskie w orzecznictwie Izby Lordów w latach 1876–2009*, Łódź 2016.
- Korporowicz Ł.J., *Was the Roman Catholic Canon Law Studied in Eighteenth Century England?*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” (2018), s. 83–102.
- Korporowicz Ł.J., *William Blackstone a prawo rzymskie. Uwagi na temat prawa rzymskiego w 'On the Study of Law'*, [w:] E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański (red.), *Ze studiów nad tradycją prawa*, Warszawa 2012, s. 39–57.
- Korporowicz Ł.J., *Wykładowcy prawa rzymskiego w Oxfordzie i w Cambridge w XVIII wieku*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 15/2 (2017), s. 87–104.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, wyd. 2, Lublin 2013.
- Kuryłowicz M., *Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim*, „Annales UMCS, sec. F” XLIX, 9 (1994), s. 139–157.
- Landon M. de L., *Brydall, John (b. c. 1635– d. in or after 1705?)*, [w:] ODNB, vol. 8, s. 413.
- Langbein J., *Trinity Hall and the Relations of European and English Law from the Fourteenth to the Twenty-First Century*, [w:] *The Milestone's Lectures. In Celebration of 650 years of educating and learning*, Cambridge 2001.
- Lanni A., *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*, Cambridge 2006.
- Laurence F., *Critical Remarks on Detached Passages of the New Testament, Particularly The Revelation of St. John*, Oxford 1810.
- Le Neve J., Duffus Hardy T. (oprac.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae, or A Calendar of the Principal Ecclesiastical Dignitaries in England and Wales, and of The Chief Officers in the University of Oxford and Cambridge*, vol. 3, Oxford 1854.
- Leben des Ritters von St. George*, Köln 1713.
- Lemmings D., *Gentlemen and Barristers. The Inns of Court and The English Bar 1680–1730*, Oxford 1990.
- Lemmings D., *Professors of the Law. Barristers and English Legal Culture in the Eighteenth Century*, Oxford 2000.
- Levack B.P., *Bouchier [Bourchier] Thomas*, [w:] ODNB, vol. 6, s. 781.
- Levack B.P., *The Civil Lawyers in England 1603–1641. A Political Study*, Oxford 1973.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Lobban M., *'Old wine in new bottles': the concept and practice of law reform c. 1730–1830*, [w:] A. Burns, J. Innes (red.), *Rethinking the Age of Reform. Britain 1780–1850*, Cambridge 2003, s. 114–135.

- Lodge R. (red.), *The Private Correspondence of Sir Benjamin Keene, K.B.*, Cambridge 1933.
- „The London Magazine and Monthly Chronologer” (1744), s. 464.
- Lord Campbell, *The Lives of the Chief Justices of England*, vol. 2, London 1849.
- Lord Colchester Ch., *The Diary and Correspondence of Charles Abbot, Lord Colchester Speaker of the House of Commons 1802–1817*, vol. 1, London 1861.
- Lord Sheffield, *Memoires of the Life and Writings of Edward Gibbon, Esq.*, vol. 1, London 1827.
- Lynch D.S., *The Economy of Character. Novels, Market Culture, and the Business of Inner Meaning*, Chicago–London 1998.
- [Marriott J.], *Poems. Written chiefly at the University of Cambridge; Together with a Latin Oration upon the History and Genius of the Roman and Canon Laws, With a Comparison of the Law of England*, b.m.w. 1761.
- M[ilner] I., *Rev. Dr. Jowett*, „Christian Observer” 12 (1813), s. 820–823.
- Macdonell G.P., *Ayliffe, John, LL.D. (1676–1732)*, [w:] DNB, vol. 2, s. 279–281.
- MacGeagh H.F., Sturgess H.A.C. (oprac.), *Register of Admissions to the Honourable Society of the Middle Temple. From Fifteenth Century to the year 1944*, vol. 1, London 1949.
- Mackay A.J.G., *Moncrieff, Sir James Wellwood, Lord Moncrieff (1776–1851)*, [w:] DNB, vol. 38, s. 168–169.
- Mackintosh J., *A Discourse on the Study of the Law of Nature and Nations*, ed. 2, London 1799.
- Macray W.D., *Hickes, George (1642–1715)*, [w:] DNB, vol. 26, s. 350–354.
- Malden H.E., *Trinity Hall or The College of Scholars of the Holy Trinity of Norwich in the University of Cambridge*, London 1902.
- Mandelbrote S., Davis J.H.R., *The Warden’s Punishment Book of All Souls College, Oxford 1601–1850*, Oxford 2013.
- Marchant E.C., *Taylor, John (1704–1766)*, [w:] DNB, vol. 55, s. 440–441.
- Marshall P., Scott G., *Introduction: The Catholic Gentry in English Society*, [w:] P. Marshall, G. Scott (red.), *Catholic Gentry in English Society. The Throckmortons of Coughton from Reformation to Emancipation*, Abingdon–New York 2009, s. 1–30.
- Marshall W.M., *The Administration of the Dioceses of Hereford and Oxford, 1660–1760*, rozprawa doktorska przedłożona w Uniwersytecie w Bristolu, Bristol 1978.
- Martinus M., *Lexicon philologicum, praecipue etymologicum et sacrum*, Francofurti ad Moenum 1655.
- Marzec Ł., Artur Duck, *‘De usu et autoritate Iuris Civilis Romanorum’ – podrzędna rozprawa czy dzieło światowej romanistyki?*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 6.1 (2006), s. 145–157.

- Marzec Ł., *Czy prawo angielskie to tylko Common Law?*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 5.2 (2005), s. 223–228.
- Marzec Ł., *Między Rzymem, Dunajem a Murem Hadriana. Prawo rzymskie i Europa w De Usu et Autoritate Iuris civilis Romanorum in Dominiis Principum Christianorum (1653) Arthura Ducka*, Kraków 2015.
- Marzec Ł., *Od ius gentium do International Court of Justice. Kilka uwag o prawie rzymskim i międzynarodowym prawie publicznym*, [w:] F. Longchamps de Brier, R. Sarkowicz, M. Szpunar (red.), *Consul est iuris et patriae defensor. Księga pamiątkowa dedykowana doktorowi Andrzejowi Kremerowi*, Warszawa 2012, s. 133–141.
- Marzec Ł., *Prawo rzymskie jako element tworzący kulturę prawną Europy w świetle poglądów Arthura Ducka*, [w:] W. Uruszczak, P. Święcicka, A. Kremer (red.), *Leges sapere. Studia i prace dedykowane Prof. Januszowi Sondlowi w 50-tą rocznicę pracy naukowej*, Kraków 2008, s. 295–307.
- Masters R., *Memoirs of the Life and Writings of the Late Rev. Thomas Baker*, Cambridge 1784.
- McCoy Ch.S., Wayne Baker J., *Fountainhead of Federalism. Heinrich Bullinger and the Conventional Tradition*, Louisville KY 1991.
- McCuaig W., *Carlo Sigono. The Changing World of the Late Renaissance*, Princeton NJ 1989.
- McMullen Rigg J., *Lauernce, French*, [w:] DNB, vol. 32, s. 205–206.
- McMullen Rigg J., *Le Blanc, Sir Simon*, [w:] DNB, vol. 32, s. 330–331.
- McNair A., *Dr Johnson and the Law*, Cambridge 1948.
- Middleton C., *A Treatise on the Roman Senate*, ed. 2, London 1748.
- „The Monthly Repository of Theology and General Literature” 13 (1818), s. 752–753.
- „The Monthly Review; or Literary Journal” 40 (1769), s. 364–366.
- „The Monthly Review; or Literary Journal” 66 (1782), s. 197–206.
- „The Monthly Review; or Literary Journal” 74 (1786), s. 563.
- Munk W., *The Roll of the Royal College of Physicians of London*, vol. 2, 1701 to 1800, ed. 2, London 1878.
- Musiał D., *Kilka uwag o tzw. sprawie Bakchanaliów w Rzymie*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” XXIX, Nauki Humanistyczno-Społeczne 309 (1996), s. 47–59.
- Myers R., *Ducarel, Andrew Coltée*, [w:] ODNB, vol. 17, s. 25–28.
- Namier L., *Langlois, Benjamin (1727–1802)*, [w:] L. Namier, J. Brooke (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1754–1790*, vol. 3, London 1964, s. 20–21.
- Nicholls M., *The Seventeenth Century*, [w:] P. Linehan (red.), *St John’s College, Cambridge. A History*, Woodbridge 2011, s. 94–162.
- Nichols J., *Letters on Various Subjects, Literary, Political, and Ecclesiastical, to and from William Nichols D.D.*, vol. 1, London 1809.

- Nichols J., *Literary Anecdotes of the Eighteenth Century*, vol. 4, London 1812.
- Nichols J., *Two Music Speeches at Cambridge, spoken at Public Commencements in the Years 1714 and 1730 by Roger Long M.A. of Trinity College and John Taylor, M.A. of St. John's*, London 1819.
- Nichols J.B., *Illustrations of the Literary History of the Eighteenth Century*, London 1858.
- Original Letter from Dr. Francis Hutcheson to Mr. William Mace, Professor of Gresham College. [Never Before Printed]*, „*The European Magazine, and London Review*” (September 1788), s. 158–160.
- Overton J.H., Secker, Thomas, [w:] DNB, vol. 51, s. 170–173.
- Oxford University Statutes*, trans. G.R.M. Ward, J. Heywood, vol. 2, London 1851.
- Oxford University Statutes*, trans. G.R.M. Ward, vol. 1, London 1845.
- Painting V.W., *Hayley, William (1745–1820)*, [w:] ODNB, vol. 26, s. 46–49.
- Pearce N.D.F., *Hayley, William*, [w:] DNB, vol. 25, s. 295–296.
- Pearce R.R., *A History of the Inns of Court and Chancery*, London 1848.
- Peek H.E., Hall C.P., *Archives of the University of Cambridge. An Historical Introduction*, Cambridge 1962.
- Personal Nobility: Or, Letters to a Young Nobleman, on the Conduct of his Studies, and the Dignity of the Peerage*, ed. 2, London 1793.
- Pettingall J., *An Enquiry into the Use and Practice of Juries among the Greeks and Romans*, London 1769.
- Pettingall J., *Of the Courts of Pypowder*, „*Archaeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity*” 1 (1770), s. 190–203.
- „*Pommersche Nachrichten von gelehrten Sachen*” 1 (1743), s. 391.
- Precz I., *Iustitia Romanorum in foederibus*, „*Studia Prawnicze KUL*” 49 (2012), s. 129–137.
- Prest W. (red.), *The Letters of Sir William Blackstone, 1744–1780*, Selden Society Supplementary Series 14, London 2006.
- Prest W. (red.), *The Oxford Edition of Blackstone's Commentaries on the Laws of England*, Oxford 2016.
- Prest W., *Blackstone as a Barrister*, London 2010.
- Prest W., *William Blackstone. Law and Letters in the Eighteenth Century*, Oxford 2008.
- Prest W.R., *The Rise of the Barristers. A Social History of the English Bar 1590–1640*, Oxford 1986.
- Prior J., *The Life of Oliver Goldsmith, M.B. From a Variety of Original Sources*, vol. 2, London 1837.
- Prögler D., *English Students at Leiden University, 1575–1650. 'Advancing your abilities in learning and betting your understandings of the world and state affairs'*, London–New York 2013.

- Pulzer P.G.J., *Political Representation and Elections in Britain*, ed. 2, London 1972.
- Quantin J.-L., *Deux manuscrits clandestins et la question de la diffusion de la pensée française en Angleterre*, „La Lettre Clandestine” 10 (2001), s. 143–150.
- R. J., *Dr. Bever's Legal Polity of Great Britain*, „Notes and Queries: Medium of Inter-Communication” 30 (1850), s. 483.
- Ranner J.R. (red.), *The Historical Register of the University of Cambridge*, Cambridge 1917.
- The Records of the Honorable Society of Lincoln's Inn*, vol. 1, *Admissions from A.D. 1420 to A.D. 1799*, London 1896.
- The Records of the Honorable Society of Lincoln's Inn. The Black Book*, vol. 3, *From A.D. 1660 to A.D. 1775*, Lincoln's Inn [London] 1899.
- The Records of the Honorable Society of Lincoln's Inn. The Black Book*, vol. 4, *From A.D. 1776 to A.D. 1845*, Lincoln's Inn [London] 1902.
- Ricci S. de, *English Collectors of Books & Manuscripts (1530–1930)*, Cambridge 1930.
- Rider's British Merlin: For the Year of Our Lord God 1780*, London 1780.
- Ridlington W., *An Important Proposition Concerning The Asymptotick Areas of an Equilateral Hyperbola*, [w:] *Scriptores logarithmici; or a Collection of Several Curious Tracts on the Nature and Construction of Logarithms*, vol. 4, London 1801, s. 413–420.
- Rieu G. du, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae, MDLXXV–MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, Hagae MDCCCLXXV.
- Risjord N.K., *Jefferson's America. 1760–1815*, ed. 3, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth UK 2010.
- Roberts Ch., *Edward Gibbon & the Shape of History*, Oxford 2014.
- Roberts R.A. (red.), *A Calendar of the Inner Temple Records*, vol. 4, *1 George I (1714)–24 George II (1750)*, London 1933.
- Roberts R.A. (red.), *A Calendar of the Inner Temple Records*, vol. 5, *25 George II (1751)–41 George III (1800)*, London 1936.
- Robinson R.B., *The Two Institutes of Thomas Wood: A Study in Eighteenth Century Legal Scholarship*, „American Journal of Legal History” 35 (1991), s. 432–458.
- Rogers C.P., *Legal Humanism and English Law – The Contribution of the English Civilians*, „Irish Jurist” 19/1 (1984), s. 115–136.
- The Royal Kalendar: or, Complete and Correct Annual Register for England, Scotland, Ireland and America for the Year 1811*, London 1811.
- The Royal Kalendar: and Court and City Register, For England, Scotland, Ireland, and the Colonies, for the Year 1825*, London 1825.
- Rudolph J., *Common Law and Enlightenment in England, 1689–1750*, Woodbridge 2013.

- Rzesiński J.K., *Rys historyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1830.
- Sainty J., *The Judges of England 1272–1990. A List of Judges of the Superior Courts*, Selden Society Supplementary Series 10, London 1993.
- Samuel E., *Schomberg [Schamberg, Chamers], Meyer Löw*, [w:] ODNB, vol. 49, s. 253–254.
- Schomberg A.C., *An Historical and Chronological View of Roman Law. With Notes and Illustrations*, Oxford 1780.
- Schomberg A.C., *A Treatise on the Maritime Laws of Rhodes*, Oxford 1786.
- Seccombe Th., *Strahan, William (1715–1785)*, [w:] DNB, vol. 55, s. 17–18.
- Sedgwick R.R., *Newland, George (?1692–1749)*, [w:] R. Sedgwick (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1715–1754*, vol. 2, London 1970, s. 293.
- Shuler J.Ch., *The Pastoral and Ecclesiastical Administration of the Diocese of Durham 1721–1771: With Particular Reference to the Archdeacons of Northumberland*, rozprawa doktorska przedłożona na Wydziale Teologii Uniwersytetu w Durham, Durham 1975.
- Simpson A.W.B., *The Rise and Fall of the Legal Treatise: Legal Principles and the Forms of Legal Literature*, [w:] A.W.B. Simpson, *Legal Theory and Legal History. Essays on the Common Law*, London–Ronceverte 1987, s. 273–320.
- Slinn S., *The Education of the Anglican Clergy, 1780–1839*, Woodbridge 2017.
- Sondel J., *Artur Duck – niedoceniany poprzednik Savigny’ego i jego poglądy na rolę prawa rzymskiego w Polsce*, „Zeszyty Naukowej UJ. Prace Prawnicze” 97 (1982), s. 69–86.
- Sondel J., *Z dziejów Katedry Prawa Rzymskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Prace Komisji Historii Nauk PAU” 12 (2013), s. 81–116.
- Speck W.A., *Keith, Sir William, fourth baronet*, [w:] ODNB, vol. 31, s. 81–82.
- Statuta Reginae Elizabethae anno duodecimo regni sui edita*, [w:] *Documents Relating to the University and Colleges of Cambridge*, vol. 1, London 1852, s. 454–495.
- Statutes of King Edward the Sixth*, [w:] *Collection of Statutes for the University and the Colleges of Cambridge*, London 1840, s. 3–31.
- Statutes of the University of Cambridge appointed by Queen Elizabeth’s Visitors in the First Year of Her Reign*, [w:] *Collection of Statutes for the University and the Colleges of Cambridge*, London 1840, s. 288–314.
- Stephen L., *Goldsmith, Oliver (1728–1774)*, [w:] DNB, vol. 22, s. 86–95.
- Stephen L., *Middleton, Conyers (1683–1750)*, [w:] DNB, vol. 37, s. 343–348.
- Stephens H.M., *Cunningham, Alexander (1655?–1730)*, [w:] DNB, vol. 13, s. 306.
- Squibb G.D., *Doctors’ Commons*, Oxford 1977.
- Swain W., *Moses v. Macferlan (1760)*, [w:] Ch. Mitchell, P. Mitchell (red.), *Landmark Cases in the Law of Restitution*, Oxford–Portland OR 2006, s. 19–38.

- Taylor J., *Commentarius ad legem decemviralem de inope debitore in partes dissecando*, Oxford 1742.
- Taylor J., *Elements of the Civil Law*, Cambridge [1755].
- Taylor S.J.Ch., *Church and State in England in the Mid-Eighteenth Century: The Newcastle Years 1742–1762*, rozprawa doktorska przedłożona w Uniwersytecie Cambridge, Cambridge 1987.
- Teague L.S., *The Duke Family in Barbados*, <http://www.happywarrior.org/genealogy/duke/duke02.doc> (dostęp: 24.08.2018).
- Thompson H.L., *Christ Church*, London 1900.
- Thorne R.G., *Laurence, French (1757–1809)*, [w:] R. Thorne (red.), *The History of Parliament. The House of Commons 1790–1820*, vol. 4, London 1986, s. 384–387.
- Trevelyan G.M., *Historia Anglii*, przeł. A. Dębicki, Warszawa 1965.
- Tulejski T., *Richard Hooker – młot na purytanów*, [w:] T. Tulejski, *Od Hookera do Benthamu. Eseje z angielskiej myśli ustrojowej*, Łódź 2018, s. 1–46.
- Twigg J., *Royal Mandates for Degrees in the Reign of Charles II (1660–85): An Aspect of the Crown's Influence in the University of Cambridge*, „Proceedings of the Cambridge Antiquarian Society” 76 (1987), s. 105–111.
- Underwood J.L., *The Constitution of South Carolina*, vol. 1: *The Relationship of the Legislative, Executive, and Judicial Branches*, Columbia SC 1986.
- Venables E., *Barlow, Thomas (1607–1691)*, [w:] DNB, vol. 3, s. 225–229.
- Venn J., Venn J.A. (red.), *Alumni Cantabrigienses. A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, From the Earliest Times to 1900*, part 1, *From the Earliest Times to 1751*, vol. 1–4, Cambridge 1922–1927.
- Venn J.A. (red.), *Alumni Cantabrigienses. A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900*, part 2, *From 1752 to 1900*, vol. 1–6, Cambridge 1940–1954.
- Wards J., *The Lives of the Professors of Gresham College*, London 1740.
- Watkin T.G., *The Welsh Civilians*, [w:] T.G. Watkin (red.), *Welsh Legal History Society Publication*, vol. 3, Bangor 2005, s. 70–85.
- Weston Th., *Peter Oliver, the Last Chief Justice of the Superior Court of Judicature of the Province of Massachusetts Bay*, Boston 1886.
- Wigelsworth J.R., *All Souls College, Oxford in the Early Eighteenth Century. Piety, Political Imposition, and Legacy of the Glorious Revolution*, Leiden–Boston 2018.
- Wijffels A., *Ayliffe, John (1676–1732)*, [w:] ODNB, vol. 3, s. 15–17.
- Wilde J., *Preliminary Lecture to the Course of Lectures on the Institutions of Justinian*, Edinburgh 1794.

- Winkler J.F., *Roman Law in Anglo-Saxon England*, „Journal of Legal History” 13/2 (1992), s. 101–127.
- Winstanley D.A., *The University of Cambridge in the Eighteenth Century*, Cambridge 1922.
- Winstanley D.A., *Unreformed University*, Cambridge 1935.
- Winstanley D.A., *Early Victorian Cambridge*, Cambridge 1955.
- Wiseman R., *The Law of Laws: or, The Excellency of the Civil Law, Above all other Humane Laws Whatsoever. Shewing of how great Use and Necessity the Civil Law is to this Nation*, London 1686.
- Wolgast E., *Die Universität Heidelberg 1386–1986*, Berlin–Heidelberg–New York–London–Paris–Tokyo 1986.
- Wood Th., *A New Institute of the Imperial of Civil Law. With Notes, Shewing in some Principal Cases, amongst other Observations, How the Canon Law, the Laws of England and the Laws and Customs of other Nations differ from it*, London 1704.
- Woolfson J., *Padua and English students revisited*, „Renaissance Studies” 27/4 (2013), s. 572–587.
- Wordsworth Ch., *Social Life at the English Universities in the Eighteenth Century*, Cambridge 1874.
- Wordsworth Ch., *Scholae Academicæ: Some Account of the Studies at the English Universities in the Eighteenth Century*, Cambridge 1877.
- Wroth W.W., *Clarke, William (1696–1771)*, [w:] DNB, vol. 10, s. 449–450.
- Zieliński T.J., *Państwowy Kościół Anglii. Studium prawa wyznaniowego*, Warszawa 2016.
- Zimmermann P., *Weichmann, Christian Friedrich*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 55, s. 8–10.

WYKAZ TABEL I WYKRESÓW

Tabela 1. Liczba studentów studiujących prawo w kolegiach i hallach oksfordzkich	104
Tabela 2. Liczba studentów studiujących prawo w kolegiach i hallach Cambridge	105
Tabela 3. Dyplomaci uhonorowani doktoratami prawa rzymskiego przez Uniwersytet w Oxfordzie	117
Tabela 4. Cywiliści pełniący posługę biskupów Kościoła anglikańskiego w Anglii i Walii	132
Tabela 5. Kanclerze-cywiliści anglikańskich diecezji Anglii i Walii w XVIII wieku.....	140
Tabela 6. Przynależność cywilistów do korporacji prawniczych <i>common law</i>	142
Wykres 1. Liczba publikacji dotyczących prawa rzymskiego wydanych w poszczególnych dekadach XVIII wieku w Anglii	205

ROMAN LAW IN EIGHTEENTH-CENTURY ENGLAND. TEACHING, STUDYING, SCHOLARSHIP

(SUMMARY)

When the average inhabitant of the Continent thinks about England, he or she has usually seen the country through the common clichés. Most of them can be brought down to a once popular phrase – “splendid isolation”. This is not the place and time to discuss its origins but it may be noted that the same perspective is usually exploited to emphasise the uniqueness of the law of England and Wales. Most lawyers would define that law as the common law. This view, however, especially in the eyes of the legal historian, is largely inaccurate. English law was a conglomerate of different, separate, still mutually interacting legal orders. Among them, the common law was only one example. Others included Equity, the law of Admiralty, the law of merchants, ecclesiastical law etc. The most visible difference between all of them was the practice of law and its practitioners. While the common law was based on the fundamental concept of the writs in use in the Royal courts (King’s Bench, Common Pleas and the Court of Exchequer), most of the remaining systems, with the exclusion of the Chancery, were under the management of so-called civilians – the holders of degrees in Roman civil law. Following this, litigation in the Court of Admiralty, Court of Chivalry or the ecclesiastical courts was based on Romano-canonical procedure.

This last factor led to the need for qualified civilians to be constantly “produced” by the Universities of Oxford and Cambridge. The story of the teaching of both Roman and canon

laws at the two Universities can be traced back to their origins in the twelfth and thirteenth centuries. But during the Reformation period in the sixteenth century the canon law, at least officially, was excluded from the universities' curricula. The burden of teaching Roman law was however entrusted to Regius Professors of Civil Law established around 1540 by Henry VIII. The Professors relatively quickly gained authority and respect. The troublesome seventeenth century brought, however, a decrease in intellectual enlightenment, and academic life in England started to deteriorate greatly. The following century only deepened the overall miserable state of affairs.

In such a situation, a question may be asked regarding the condition of Roman law studies and Roman law community in eighteenth-century England. How far did the damage of the uneasy decades of the seventeenth century impact upon the civilians? To gain an answer to this question it is necessary to analyse three important factors: the teaching of Roman law, the study of Roman law and, finally, its scholarship.

The first issue is closely debated in the opening two chapters of this book. The first one is entitled "Regius Chairs of Civil Law in Oxford and Cambridge". It concerns three important aspects of the functioning of the Chairs and their holders: (a) the status of the professors themselves, (b) the teaching methods and content of the courses delivered by the professors and (c) their influence both inside and outside the universities. It is not a biographical account of the Chair holders, but rather a panorama of their academic and social impact.

The problem of teaching is continued in the second chapter – "Roman Law as a Subject of Teaching Outside the Regius Chairs". Although the Regius Professors were the principal lecturers on civil law, nevertheless they were imitated by different civilians all over England. Some of the imitators were fellows of the Oxbridge colleges trained in civil law just as the Professors were. For various reasons, they decided

to deliver Roman law lectures privately at the Universities (e.g. Thomas Wood and Thomas Bever). Some others were employed instead as educators of young noble gentlemen. The most famous of them was John Taylor, the tutor of the grandsons of Earl Granville. Some basic knowledge of civil law was also accessible for the barristers and their pupils at the Inns of Court. Although regular lectures on the law of nations (containing some civilian knowledge) were not delivered at the Lincoln's Inn by Sir James Mackintosh before 1799, barristers' libraries were equipped with the civilian and canonical volumes throughout the whole eighteenth century. It has also to be remembered that Roman law was a subject of teaching at the private secondary school known as Gresham College in London. The school even had an established professorship in law.

The matter of studying civil law (including the students themselves) is explained in the two following chapters. Chapter three ("Studying Roman Law. Conferring the Degrees of Bachelor and Doctor of Law") is largely devoted to the subject of internal university procedures connected with different ways of acquiring the bachelor and doctoral degrees in law. The importance of these deliberations is a result of the fact that eighteenth-century English civilians were almost entirely Oxbridge graduates. Only a few individuals had studied civil law abroad, but almost none of them obtained a degree on the Continent. In the fourth chapter, "Civilians and Socio-Political Life of Eighteenth-Century England", further stories of the civilian students are presented. Although the main aim of the civilian studies at Oxford and Cambridge was to produce a group of professional lawyers who would work at the courts, it is true – as Richard H. Helmholz has noticed – that not every alumnus was able to get work as an advocate, or further as a judge. For this reason, a great number of civilians involved themselves in many different spheres of eighteenth-century public life. The most pivotal of these were connected with ecclesiastical offices. It is important to remember that the Church of England is an Established Church, i.e.

a national one. In this situation, ecclesiastical officials were also representing the interests of Crown and State.

The relation between the civilians and common law practice is very interesting. Usually, the two branches of English legal profession are presented as opponents, maybe even mutually hostile ones. The analysis conducted here shows that this picture is not entirely true for the eighteenth century. Civilians and common lawyers were much closer to each other than is usually believed. In the opinion of some representative figures of the epoch, the good common lawyer should first study civil law. This attitude was not common, but definitely frequent. The numbers of the members of the Inns of Court who acquired civilians degrees show this perfectly. On the other hand, the popular presumption that the civil law specialist was largely involved in the diplomatic affairs of Britain is overturned upon closer analysis of the sources.

Finally, scholarship issues are presented in the fifth and final chapter, entitled "Roman Law Literature". It is divided into three parts: (a) sources of Roman law, (b) systematic works on civil law, (c) monographs regarding different aspects of the laws of the Romans. At the end of the chapter, some information about textbooks is added, but most of these are already discussed in the first and second chapters of the book. Although the number of works published on Roman law in eighteenth-century England is not very impressive (around twenty-five works throughout the whole century), it still manifests some paradigms of scholarship. Civilian writings were not only produced by the civilians. In fact, some important works were authored by divinity scholars, not to mention the historian Edward Gibbon, who produced the very influential "Chapter Forty-Four" of his monumental "History of the Decline and Fall of the Roman Empire" (6 volumes, 1776-1789). Englishmen were not keen to research with the works of their fellow countrymen. The only major exceptions are the works of Arthur Duck and John Taylor. Most English scholarship was based on the works of great Continental thinkers – especially Giovanni Vincenzo Gravina and Johann Gottlieb

Heineccius. The subjects of the monographs were rather confined. The common theme of many works was commercial law broadly understood.

The analysis undertaken in these chapters of the condition and status of the civilian community in eighteenth-century England leads to some important general conclusions. First, it needs to be emphasized that the civilians of the discussed period were unique. As exemplified by the seventeenth-century civilians, what happens from time to time, is a mistake. The eighteenth century brought new quality: not better or worse, but simply different. It is worthwhile to notice too that the legal education offered by the Universities never sank into oblivion like other academic disciplines. Lectures, mostly based on Justinian's Institutes, were delivered through the whole of the century; and even if not by the Regius Professors, definitely by their deputies and the private tutors. Marginalization of the civilians as gathered only around the civilian courts, is falsely drawn again. While it is true that their work focused mainly at the centre of the ecclesiastical world, at the same time, many of them were involved in scientific research, politics, diplomatic service and even common law practice. Civilians administered various offices and posts. Although only very rarely could their Roman civil law knowledge be fully absorbed, a classical education and civilian legal formation were undisputed social advantages. Civilians of the epoch were a firm element of the English intellectual elite.

